This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

DE VRIJE FRIES.

MENGELINGEN,

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN

GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE.

Zesde Deel.

TE LEEUWARDEN, BIJ
G. T. N. SURINGAR.
1853.

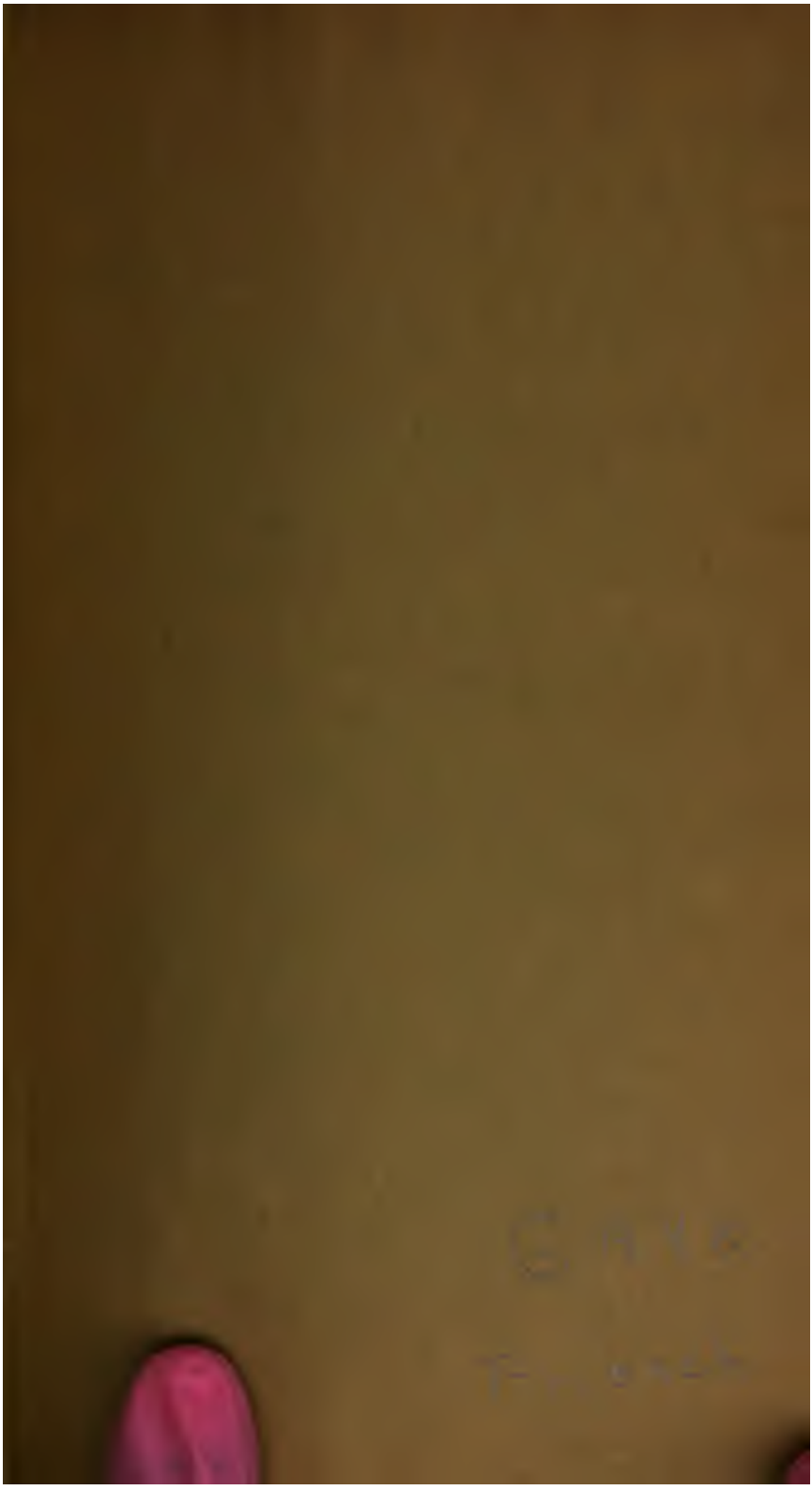

DE VRIJE FRIES.

VI.

DE VRIJE FRIES.

MENGELINGEN,

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN

GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE.

Zesde Deel.

TE LEEUWARDEN, BIJ
G. T. N. SURINGAR.
1853.

DE VRIJE FRIES.

VI.

nalezing daarop te kunnen leveren; maar dat de naoogst grooter dan de oogst zelf zoude zijn, was niet te vermoeden. En toch is zulks het geval, en, met betrekking tot de Friesche munten uit de elfde eeuw, kan men zeggen, dat het vroeger geleverde slechts eene voorproef was.

Reeds in 1847 berigtte Dr. B. Von Köhne (1), in een, later ter onzer kennisse gekomen, verslag onzer *Bijdragen*, No. VII—XII (2), dat zich een belangrijke vond Friesche munten, uit de elfde eeuw, in de Keizerlijke Eremitage te St. Petersburg bevond, waarop hij later terug zoude komen.

Deze beroemde oudheid- en muntkundige heeft zijne belofte gestand gedaan, en als vrucht van eenen langdurigen arbeid ontvingen wij onlangs van hem ten geschenke een boekdeel, getiteld: *Ueber die im Russischen Reiche gefundenen abendländischen Münzen des X., XI. und XII. Jahrhunderts* (3).

Het is hier de plaats niet, om over de belangrijkheid van dezen arbeid voor de geschiedenis, oudheid- of muntkunde van Duitschland, Engeland, Ierland, Belgie, Frankrijk, Zwitserland, Zweden en Noorwegen, uit te weiden. Met betrekking tot de Nederlandsche, bijzonder van de Utrechtsche, Tielsche, Deventersche en Maastrichtsche munten uit de elfde eeuw, hebben wij zulks elders gedaan (4). Onze taak is nu, verslag te geven van de

---

(1) Commandeur, ridder etc., adjunct van den direkteur der tweede afdeeling van het Museum der Keizerlijke Eremitage.

(2) *Mémoires de la Société d'Archéologie et de Numismatique de St. Petersbourg*, 1847, I, p. 217-18.

(3) St. Petersburg, 1850, IV, 228 SS., met IX platen, met 113 munten, behalve de houtsneêfiguren, zijnde een der 30 afzonderlijke afdrukken uit de *Mémoires de la Société Impériale d'Archéologie de St. Petersbourg*, vol. III en IV, 1849-50.

(4) In de *Algemeene Konst- en Letterbode*, 14 en 21 Febr. 1851.

Bruno- en Egbert-munten, in Von Köhnes werk beschreven en gedeeltelijk afgebeeld.

Dat de IIIde afdeeling, Friesland, daarin eene belangrijke plaats beslaat, blijkt reeds daaruit, dat van de 557 beschrevene munten 160 tot deze afdeeling behooren, waaronder 137 Bruno- en Egbert-munten en 1 van koning Hendrik IV., van Stavoren.

Eene eerste vraag is natuurlijk, waar deze munten zich bevinden? Wij zeiden reeds: in de Keizerlijke Eremitage te St. Petersburg. Eene tweede: van waar komen zij? Uit Polen; het juiste oord der vinding is niet met zekerheid aan te wijzen (5); maar ook elders, in de landstreken aan de Oostzee gelegen, heeft men overoude Nederlandsche munten gevonden (6).

Hoe komen die Nederlandsche munten zoo ver van huis? vraagt men welligt. Von Köhne tracht dit in eene

---

(5) Von Köhne, l. l., S. 11, 15, 29, 40 en 76; er waren *twee* vonden. De eene bevatte meer dan 500 *denarii* of penningen, *hoofdzakelijk* van Bruno III., Egbert I. en II., Bernulphus, bisschop van Utrecht (1027-1054), te Utrecht en Groningen, en van Willem, zijnen opvolger (1054-1076), alsmede Tielsche, en welligt ook Deventersche, munten. Von Köhne stelt, S. 30, den tijd van het begraven van dien kleinen schat op 1071-72. Wij zouden zulks op 1100-1110 stellen, omdat er munten van Egbert II., † 1090, en ook eene van bisschop Burchard, van Utrecht (1098-1112), zie l. l., S. 95, bij gevonden zijn. Egbert II. toch kan in 1071-1072 hoogstens 12-13 jaren oud geweest zijn. Zie *Bijdrage I*, noot 32.

(6) Zie *Bijdrage I*, en Von Köhne, S. 17, b. v. in 1847 bij Zwenigorod (gouvernement Moskou), en in 1824 bij Plock, van Tiel; bij de stad Werro, aan het meer Tammula, van Egbert II., van Dockum, en van keizer Hendrik II., van Deventer, beschreven door prof. Kruse, in zijne *Necro Livonica*, p. 18, n°. 35. Zie ook Von Köhne, l. l., S. 25-26. Van Utrecht, van bisschop Bernulphus (1027-1054), l. l., S. 26, enz.

*

DE VRIJE FRIES.

VI.

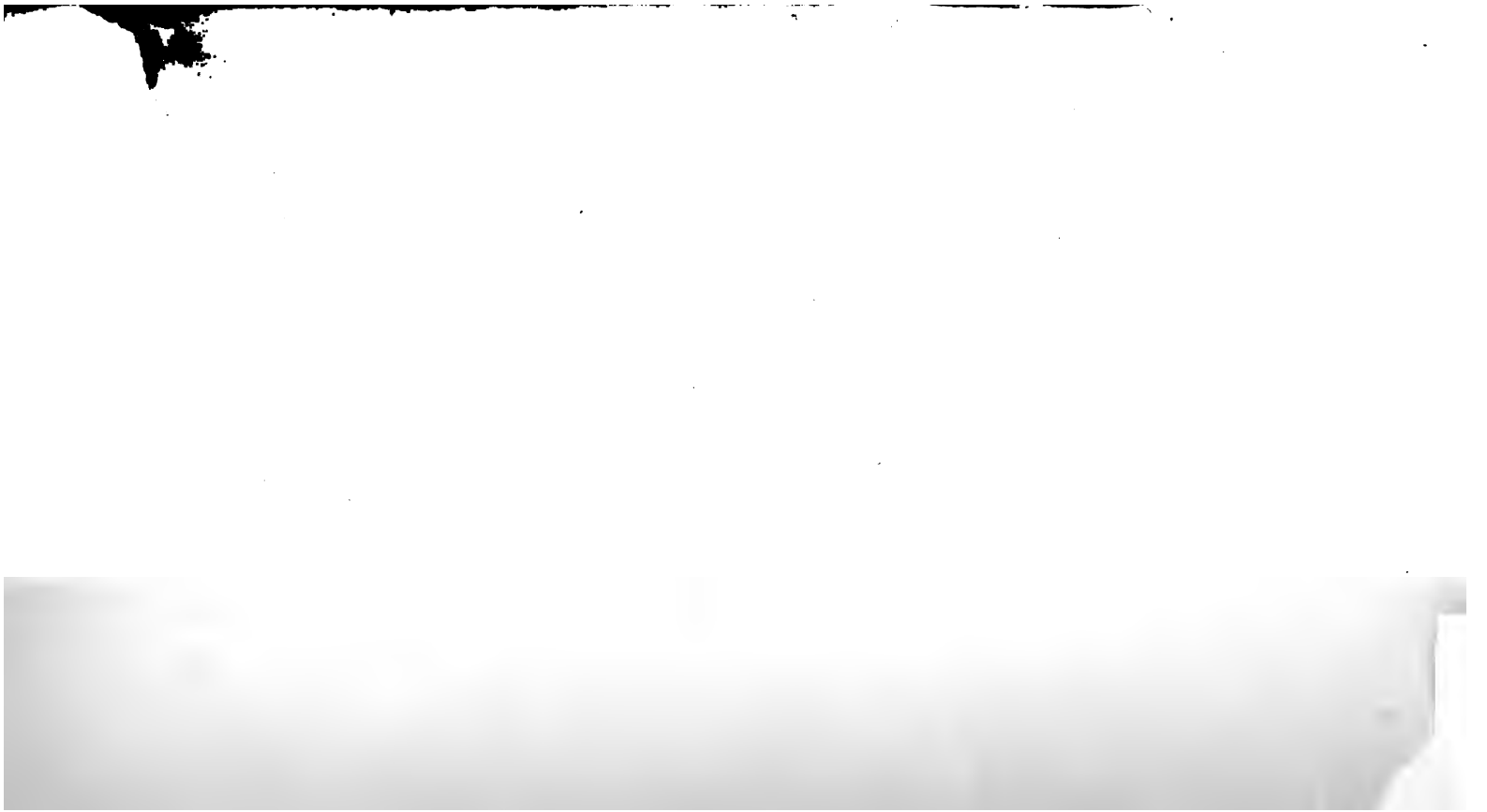

DE VRIJE FRIES.

MENGELINGEN,

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN

GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE.

Zesde Deel.

TE LEEUWARDEN, BIJ
G. T. N. SURINGAR.
1853.

In Junij 1057 bleef Bruno bij Niendorf (Neuendorf), aan de Saale, in een gevecht tegen Otto, markgraaf der Noord-Saksische mark, en liet zijne landen aan zijnen broeder, Egbert I., na. Bruno's muntplaatsen waren Bolsward, Dockum, Leeuwarden en Staveren, wier namen meer of minder verminkt op zijne munten voorkomen. Daarbij komt nog, dat de munten van Bruno III. zeer verbreid en gezien waren, zoodat zij weldra nageslagen werden. Eenige dier navolgingen schijnen van den bisschop van Utrecht uitgegaan te zijn; men kan zulks niet alleen opmaken uit den *kromstaf*, in plaats van den scepter, voor het koninklijk borstbeeld geplaatst, maar vooral ook daaruit, dat er later dergelijke munten, als die met BRVN op de keerzijde, tusschen twee parellijnen, met BVRCH, door den Utrechtschen bisschop Burchard (1098—1112) geslagen zijn (13).

Al de Bruno-munten *(denarii)* vertoonen op de voorzijde het borstbeeld van koning Hendrik III. (1039, keizer 1047—1056), regts gewend, met eenen kruisscepter. Exemplaren met het links gewend borstbeeld zijn in de Russische vonden niet voorgekomen. Op de keerzijde vindt men den naam der muntplaats, en in het veld, tusschen twee parellijnen, den naam van den graaf, BRVN (Bruno III.). Al naar dat op deze munten Hendrik III. den koninklijken of keizerlijken titel voert, zijn deze pen-

(13) Deze ook voor de handelsgeschiedenis van Friesland zeer belangrijke munt beschrijft Von Köhne, S. 95, n°. 226 (plaat VI, n°. 12, bij ons n°. XV), aldus:

Vz.: . . . . .°. R °.° G (achterwaarts). In het veld, op een balk: + BVRCH

Kz.: SC · SI MA (*sancti Martini*). Borstbeeld van den h. Martinus (beschermheilige van Utrecht), met een kruis in de linkerhand.

Gevonden, *met Bruno-munten*, in Polen.

ningen tusschen 1039—1047 en tusschen 1047—1056 geslagen. Meest is Hendriks titel slechts met IE aangeduid, hetwelk eerder REX dan IMPERATOR schijnt aan te duiden.

a. *Bolsward.*

	Voorzijde.	Keerzijde.
67.	+ HENPICVS IE	$\frac{\text{BOVI}}{\text{ΛIoII}}$ · BR · VN ·
68.	+ HENRICVS IE	$\frac{\text{BOVI}(*)}{\text{NDIΛ}}$ · BR · VИ ·
69.	+ HENRICVS E	$\frac{\text{BOIII}(*)}{\text{RIΛT}}$ · BR · VN ·

Uit vergelijking, zegt Von Köhne, met de bij Dirks (IIde vervolg, nº. 17 en 18) afgebeelde munten met BODTISWER zien wij, dat de nº. 67—69 reeds tot de klasse der navolgingen behooren. De met (*) gemerkte omschriften staan *achterwaarts.*

b. *Dockum.*

1. Met Henricvs rex.

	Voorzijde.	Keerzijde.	
70.	+ HEKIICII∾ E	$\frac{\text{DOGG}(*)}{\text{VGGΛ}}$	.BRVH·
71.	Gelijk.	Gelijk.	·PRVH·
71a.	(Op p. 220.) Gelijk.	Gelijk.	·BRVN·
72.	+ HEMRICVS RE	Gelijk.	·BR·VN·
73.	+ HEMRICVS I RE	Gelijk.	Gelijk.
74.	+ HENRICVƧ IE	$\frac{\text{ΛGGV}}{\text{DOGG}}$	Gelijk.

	Voorzijde.	Keerzijde.	
75.	+ HENRICVꝏ IE	$\frac{\text{VGGA}}{\text{DOGG}}$	·BR·VVI
76.	+ HENP·ICVS IE	Gelijk.	·BR·VN·
77.	Gelijk.	Gelijk.	·BR·VVI·
78.	+ HENRICVS IE	Gelijk.	·BRVH·
79.	Gelijk.	Gelijk.	·BR·VN·
80.	Gelijk.	Gelijk.	·BR·VVI·
81.	+ HENRICVS ER⁹	Gelijk.	BR⁰₀VN

2. Met Henricvs imperator.

82.	+ EIHRCIVS IM	$\frac{\text{DOCC}}{\text{AƆƆV}}$	:BRVN:(14)

Behalve deze nog verschillende navolgingen, gedeeltelijk met den boven vermelden bisschopsstaf, in plaats van den kruisscepter, die zich ook op nº. 7 (70?) bevindt.

c. *Leeuwarden.*

1. Met Henricvs rex.

	Voorzijde.	Keerzijde.	
83.	+ HENRICVS IE	$\frac{\text{LIVN}}{\text{VRET}(*)}$	·BR·VN·

(14) Voorzijde. Keerzijde.

+ HE(I)NRICVS RE $\frac{\text{VGGA}}{\text{DOCC}}$ BRVN

(Verz. Von Posern Klett, 1848.)

+ HENRICVS ER $\frac{\text{ACCV}}{\text{DOCC}}$ BRVVI·

(Verz. Stricker, te 's Gravenhage.)

	Voorzijde.	Keerzijde.	
84.	+ HEINRICVS IE	LIVA / VERO (*)	·BR·VN·
85.	+ HERVIICVS PE	LIVN (*) / AЄЬT	·BR·VVI·
86.	+ HENRICVS IE	TIVA (*) / VREO (*)	·BR·VN·
87.	Gelijk.	LIVA / VERO (*)	Gelijk.
88.	+ HENRI·CVS IE	LIAV / VREO (*)	·BR·VN·
89.	+ HENPICVS IE	VPEO / TIVA	Gelijk.
90.	Gelijk.	Gelijk.	·BR·VVI·
91.	+ HENPICVS IE⊙	Gelijk.	·BR·VH·
92.	+ HENRICVS·I·E	VREO (*) / TIVA	·BR·VN·
93.	Gelijk.	VPEO / TIVA	Gelijk.
94.	+ HENPICVS IE	VREO (*) / TIVA (*)	·BR·VH·
95.	+ HEIRNAICVS●	VBEO (*) / A···	·BR·VII

2. Met Henricvs ir (imperator).

96.	+ HENRICVS IR	LIAN / AЄRT (*)	·BRVVI·
97.	+ HEVIRICVS IR	AERT (*) / LIVA (*)	·BR·VVI·(15).

(15) Voorzijde. Keerzijde.

a. + HENRICVS EP LIVN / AЄBT BRVN

(Verz. Von Posern Klett, 1848.)

De naam der stad is op de regelmatige exemplaren LIVNVRET; op andere bevindt zich in plaats van de L eene T, nu eens staande, dan weder omgekeerd.

d. *Staveren.*

	Voorzijde.	Keerzijde.	
98.	+ HENRICVS RE	STΛV / EROH (*)	·BRVN·
99.	+ HE·NRICVS IE	STΛV / VREo (*)	·BR·VN·
100.	+ HEN·RICVS I·E	STΛVↃ (*) / ORVN (*)	·BRVN·

De naam van Staveren, volgens deze munten, zegt Von Köhne, is alzoo *Staveron*, *Stavervn* (16).

Het gebruik der P voor R is niet vreemd, zie ook n°. 85, PE(X).

	Voorzijde.	Keerzijde.	
b.	+ HENRICVS IE	TƎRV / LIVN	·BR·VN

(Verz. Friesch Genootschap, 1850, door Dr. Köhne.)

c. d. Met ⅃LIAV VERO en ⅃LIΛV VREO

(Geschenk van den staatsraad De Reichel, te St. Petersburg.)

Wij hebben wel eens gemeend, deze onder de verminkte Staverensche te moeten rangschikken; maar gelooven nu eerder, dat het eenigzins verminkte Leeuwarder munten zijn.

(16)	Voorzijde.	Keerzijde.	
a.	+ HE√|RICVS·RE	STΛV / ···R	BRVN
b.	+ HE√|(RI)CVS EP	···Λ / ΛEBO	BRV√|

(Verz. Von Posern Klett, 1850.)

c.	HENRICVS IE·	VERO (*) / SIVΛ	·BRVN

(Verz. Stricker, te 's Hage, 1851.)

Behalve deze bevonden zich nog bij de gevondene eenige, waarvan ik, zegt Von Köhne, de muntplaatsen niet ontcijferen kan.

	Voorzijde.	Keerzijde.	
101.	HENRICVS IE	$\frac{\text{BVI}\wedge\text{I}}{\text{ROI}\Lambda}$ (*)	·BR·V$\wedge$I
102.	Gelijk.	$\frac{\text{H}\Lambda\text{V}}{\text{RODI}}$	BR·VN
103.	Gelijk.	$\frac{\text{M}\Lambda\text{IV}}{\text{RODI}}$	·BR·VH
104.	+ $\wedge$SEVRCIS RE	$\frac{\text{VNS}}{\text{DVN}}$ (*)	·BR·VN
105.	+ HEI$\wedge$R.... RE	$\frac{\cdot\,\cdot\,\cdot\,\cdot}{\cdot\Lambda\text{OC}\sim\text{C}}$ (*)	$\overset{\text{CCI}}{+\text{RNO}}$

De beide laatsten behooren reeds tot de bestaande navolgingen; de eerste schijnen den, waarschijnlijk verminkten, naam eener muntplaats te bevatten.

EGBERT I.
1057—1068.

Egbert, die zijnen broeder opvolgde, staat bekend als een getrouw aanhanger van zijnen bloedverwant, den jongen koning Hendrik IV., welken hij, op Pinksteren van het jaar 1062, het leven redde, toen Hendrik, om den aartsbisschop Hanno, van Keulen, te ontkomen, zich van het schip in den Rijn stortte, en door wien hij, in 1067, met Thuringen beleend werd. Toen hij, in 1068, krank werd, bewerkte hij, dat, nog bij zijn leven, zijn zeer jonge zoon, Egbert II., welken hij bij Immula of Irmingard, de weduwe van den hertog Otto van Schwaben, verwekt had, met het markgraafschap Thuringen beleend werd.

Wij kennen, zegt Von Köhne, hem de volgende munten toe.

106. Voorzijde. + ECBERTVS. Gekroond borstbeeld van Hendrik III., met den kruisscepter, regts gewend.
Keerzijde. + SEL-NRO/\ (van onder af beginnende). In het veld, tusschen twee parellijnen, BRVN·(17).

Deze merkwaardige munt moet terstond na Bruno's dood geslagen zijn. Men ziet, hoe Egbert den door zijnen broeder ingevoerden en wijd en zijd gangbaren munttype niet terstond durfde veranderen, en eerst iets later het waagde, eenen nieuwen munttype, welke zelfs toen nog niet geheel van dien van zijnen broeder afweek, in te voeren. Deze nieuwe type vertoont op de eene zijde een kruis, met eenen kogel in ieder hoek; en op de andere zijde, in plaats van den naam BRVN, maar toch even zoo tusschen twee parellijnen, het woord NOTA of MOTA *(mota)*, eene verkorting voor *moneta* (munt). Wanneer daarbij de naam van den heer der munt of van de munt-

(17) *Selnron* of *Selnrvm*. Is het Selwerd, bij Groningen? De terra *Selewert* komt voor in 1169 (Driessen, *Monumenta Groningana*, p. 4). Eene *ecclesia* in *Selewerth* in 1207 (l. l., p. 13). Een abt van *Sylowert* in 1254 (l. l., p. 27). Maar, wat meer afdoet, er stond het sterkste kasteel tusschen Lauwers en Eems; het geregt van Selwerd is bekend, en in een later gedeelte der middeleeuwen moet er ook munt geslagen zijn, blijkens eene munt in het bezit van prof. Van Der Chijs, te Leiden, en door dezen in zijne bekroonde *Verh. over de Nederl. middeleeuwsche munten* uit te geven. (Zie ook *Oudheden van Groningen*, blz. 337. *Tegenw. staat van de Ommelanden*, blz. 176.) Afgebeeld bij Von Köhne, pl. IX, nº. 6; op onze plaat nº. 1.

plaats in den eersten naamval staat, zoo heeft zulks niets bevreemdends voor hem, die met het Latijnsche spraakgebruik in de middeleeuwen bekend is. De heer Dirks, zegt Von Köhne (*Bijdragen*, IIde vervolg, blz. 130), is het niet geheel en al met zich zelven eens, of hij deze munten aan Egbert den vader of aan den zoon toeschrijven zal; wij gelooven evenwel, dat zij den tijd tusschen Bruno III. en Egbert II. aanvullen, en daarom hunnen oorsprong aan Egbert I. verschuldigd zijn. Tot hiertoe waren slechts drie zulke munten, van Bolsward, Dockum en Staveren, bekend (Dirks, IIde vervolg, n°. 22); wij, zegt Von Köhne, brengen er nu ook dergelijke zonder muntplaats, alsmede van Leeuwarden, van Emnigheim, en eindelijk van eene nog niet ontcijferde muntplaats, te voorschijn.

Dat de naam van den koning niet op deze munten voorkomt, kan geene hindernis aan de zoo even gedane toewijzing aanbrengen: want toenmaals hielden reeds dikwerf zoo wel geestelijke als rijksvorsten op, dien op hunne munten te plaatsen (18).

De hoofdvarianten van deze munten, allen zich in de Keizerlijke Eremitage bevindende, zijn de volgende.

a. *Zonder opgave van muntplaats.*

	Voorzijde.	Keerzijde.
107.	+ ECBERTVS	$\frac{\text{EBCE}}{\text{RTVS}}$ (*) ·V|OTA· (19).

(18) De minderjarigheid van Hendrik IV. laat het ontbreken van den koningsnaam ook regtvaardigen, weshalve, dit ons bezwaar opgeheven zijnde, wij nu ook deze munten aan Egbert I. toekennen.

(19) Afgebeeld plaat IX, n°. 7; bij ons n°. II.

b. *Bolsward.*

	Voorzijde.		Keerzijde.
108.	ECBE / RTVS (*)	·NOTA·	+ BODLVSVRE ☺
109.	Gelijk.	Gelijk.	+ BODLINVVE (20).
110.	Gelijk.	Gelijk.	+ BDLINVVE
111.	Gelijk.	·VIOTII·	+ BODLVSVER
112.	Gelijk.	·IIOTII·	Gelijk.
113.	RTVS / ECBE (*)	·NOTA·	Gelijk.
114.	Gelijk.	·VIOTA·	Gelijk met ☹
115.	RTVS / ECBE (*)	Gelijk.	Gelijk met ☹
116.	RTVS / ECBE (*)	Gelijk.	+ BODLVSVRE ☺

Al de niet nader aangeduide munten hebben op de keerzijde een kruis, met vier kogels in de hoeken.

c. *Dockum.*

	Voorzijde.	Keerzijde.	
117.	+ ECBERTVS I	DOGG / VGGA (*)	·NOTA· (21).
118.	+ ECBERTVS	Gelijk.	·N⊙·TA
119.	Gelijk.	Gelijk.	·VIO·TA·
120.	Gelijk.	DOCC / AGGV (*)	·NOTA·
121.	Gelijk.	Gelijk.	·A·TON·

(20) Afgebeeld plaat IX, n°. 8; bij ons n°. III.

(21) Ook Von Posern Klett bezat eene munt van Dockum, met NOT∧, afkomstig van den heer Thomsen, te Kopenhagen.

	Voorzijde.	Keerzijde.	
122.	+ ECBERTVS	$\frac{\text{DOCC}}{\text{AGGV}}$ (*)	·ATOM·
123.	Gelijk.	Gelijk.	·ATII·
124.	+ ECBERTVƧ	Gelijk.	·AT⊙N·
125.	+ ECBERTVS	$\frac{\text{DOCC (*)}}{\text{VƆƆA (*)}}$	·ATON·
126.	+ ECBERTUS	Gelijk.	Gelijk.
127.	+ ECBERTVƧ	$\frac{\text{DOCC (*)}}{\text{VƆƆA (*)}}$	·IITOM·
128.	Gelijk.	$\frac{\text{DOCC (*)}}{\text{VGGA (*)}}$	·ṄOTA·
129.	+ ECBERTVƧ·	Gelijk.	Gelijk.
130.	+·ECBERTVS	$\frac{\text{VƆƆA}}{\text{DOCC}}$	·MOTA·
131.	ECBERTVS (*)	Gelijk.	Gelijk.
132.	Gelijk.	Gelijk.	·ATOM·
133.	+ ECBERTVS	$\frac{\text{VGGII}}{\text{DOCC}}$	·MOTA·
134.	Gelijk.	$\frac{\text{VƆƆA}}{\text{DOCC}}$	·ATON·
135.	Gelijk.	$\frac{\text{VGGA}}{\text{DOCC (*)}}$	·NOTA·
136.	Gelijk.	Gelijk.	·MOTA·
137.	+ ECBERTVS·	Gelijk.	Gelijk.
138.	Gelijk.	Gelijk.	·NOTA·
139.	Gelijk.	$\frac{\text{VGGA}}{\text{DOCC (*)}}$	MOTA
140.	Gelijk.	$\frac{\text{VƆƆA}}{\text{DOCC (*)}}$	·MOTA·
141.	+ ECBERTVS	$\frac{\text{AGGV}}{\text{DOCC (*)}}$	·NO·TA·
142.	+ ECBERTVS·	Gelijk.	·NOTA·
143.	Gelijk.	Gelijk.	·NO·TA·

	Voorzijde.	Keerzijde.	
144.	+ ECBERTVS	Gelijk.	·NOTII·
145.	+ ECBERTVS (*)	Gelijk.	·NOTA·
146.	+ ECBERTVS	VϑϑA / DOCC (*)	·ATON

d. *Leeuwarden.*

147.	+ ECBERTVS	LVVA / RETH (*)	·VIOTA·
148.	+ ECBERTVS·	Gelijk.	Gelijk.
149	+ OBERTIIS	LVVA / ERTV (*)	·VIOTA
150.	+ ECBERTVS	LVAV / ERTH (*)	·NOTA·(22).
151.	+ ECBERTVS	ERTN / LVVA (*)	·V|OTA·

e. *Staveren.*

152.	+ ECBERTVS·	STAV / ERON (*)	·NOTA·
153.	+ ECBERTVS	STVA / ERON (*)	Gelijk (23).
154.	Gelijk.	·STVA / ERON (*)	·MOTA
155.	+ ECBERTVS·	STVA / ERON (*)	·VIOTA·
156.	Gelijk.	Gelijk.	·NOTA·
157.	+ ECBERTVS I	Gelijk.	·V|OTA
158.	+ ECBERTVS·	ꝏTVA / ERCN (*)	NO·TA·

(22) Afgebeeld plaat IX, nº. 9; bij ons nº. IV.
(23) Zie vroeger de afbeelding nº. 22.

	Voorzijde.	Keerzijde.
159.	+ ECBERTVS	STVA(*) / ERON(*) ·NOLA·
160.	ECHE / RTUS(*)	·NOTA· + STAVERO/I

Deze laatste munt kwam slechts in een eenig exemplaar voor.

f. *Emblicheim?*

	Voorzijde.	Keerzijde.
161.	+·EMNIGIIM	CHME / MIEHC ·NOTA·

Deze zonderlinge munt voert niet den naam van den muntheer, welke waarschijnlijker door eene vergissing van den stempelsnijder, dan wel opzettelijk, weggelaten werd. Ook de keerzijde bevat den eenigzins verminkten naam van de muntplaats, te weten EMCHCHEIM, voor het gewone Emnigheim (24).

(24) Von Köhne merkt, S. 82, (3), op, dat men ook in dorpen en sloten, ja zelfs in molens, munten sloeg, en gist, dat deze munt aan het oude dorp Emblicheim, niet ver van de rivier de Vecht, in het graafschap Bentheim, waar welligt Egbert eens een slot bezat, is toe te schrijven. Wij zouden die munt liever aan (Wester) Embden, in Fivelgo, toekennen. Het was zeker in de elfde eeuw eene marktplaats. In de dertiende eeuw heet het toch dikwijls niet *Emetha*, maar *forum* (de markt). Zie Matthaei, *Analecta*, II, p. 195. (In 1379 komt het voor het eerst als (*Wester*) *Emetha* te voorschijn. Driessen, l. l., p. 906.) Het was bovendien oudtijds eene belangrijke haven, die, toeslijkende, aan Appingadam haren bloei overdroeg. Zie Matthaei, l. l., p. 133; »ita ut ibi esset portus naviam, qui cum in Emetha esset obstructus et desiccatus (13de eeuw)" etc. Zie ook de in onze *Verhandeling over den koop-*

*

g. *Onbekende muntplaatsen.*

	Voorzijde.	Keerzijde.	
162.	ECBE / RTVS (*)	·IIOTII·	+ MDINISIM
163.	+ ECBERTVS'	NERE (*) / RERE (*)	·BO·RD·
164.	+ ECBERTVS·	NEBE (*) / RERE (*)	Gelijk.
165.	Gelijk.	NERE (*) / RERE (*)	Gelijk.
166.	+ ECBRƎTVS	REN (*) / ƎЯƎИ (*)	BOIID

Het omschrift der keerzijde van 162, zegt Von Köhne, herinnert den naam van Minden (25). Echter is het onwaarschijnlijk, dat Egbert, op de eene of andere wijze, deze stad bezeten heeft. Bij de laatste munten moet BORD bij den naam van het oord behooren, en wij laten het aan

---

handel der Friezen voor den dood van Karel den grooten, 1846, blz. 21, (²), en blz. 158, (²), aangehaalde plaatsen, en *Oudheden van Groningen*, blz. 381. Wij zullen later zien, dat ook Winsum en Garrelsweer, in die streken, *markt-* en *muntplaatsen* waren. Het eene was bijna onafscheidelijk van het andere in die dagen.

Emisgo, *Eemsland*, kan het moeijelijk zijn. Dit heet in 1062 *Emisgo:* » comitatum in pagis Emisgoa, Westfala et Angeri situm." Lindenbrogii *Scriptores rerum Germanicarum*, Hamburgi 1706, fo., p. 141.

(25) N°. 162, van achteren op gelezen, geeft MISINIDM. Kan het ook Meissen zijn? Egbert was ook graaf van Meissen. Kunnen de ons onbekende *Notizen über die Geschichte der ältesten Markgrafen von Meissen* (*Berichte der Gesellsch. zu Leipzig*, 1828) zulks ook ophelderen?

Friesche onderzoekers der geschiedenis over, die te vinden (26).

(26) Wij gelooven met den heer Von Köhne, dat BORD, en wel bepaald als aanvangsyllabe, gevoegd moet worden bij hetgene, dat in het randschrift gelezen wordt. (Zie Von Köhne, plaat IX, n°. 10; bij ons n°. V.) Wij krijgen dan den naam (n°. 163) van BORDNERERERE of (n°. 166) BORDNEREREN. Een der beide deelen, RERE of NERE, houden wij echter voor eene herhaling, iets op munten meer voorkomende. Er blijft dus over *Bordnere* of *Borderen* of *Bordrere* of *Borderer*. Wij vinden hier eenen naam, verwant met of afkomstig van de Middelzee, het Boerdiep, dat vroeger Friesland scheidde, in 1223 *Bordena* genoemd (» Transiit ultra Bordenam," Matthaeus, l. l., II, p. 66 en 87. Zie onze verh. *Noord-Nederland en de kruistogten*, § 11, in *De vrije Fries*, II), en dat, op zijne beurt, van het vroeger, door eb en vloed, veel aanzienlijker riviertje de Boorn (fluvius *Burdo*) zijnen naam ontleende. In de achtste eeuw was die naam reeds bekend (a.. 734 Carolus Martellus Austrachiam et Westrachiam insulas Frisionum penetravit super *Bordone fluvio* castra ponens) als *Bordo*, waarvan het dekenschap *Bordego* (Driessen, l. l., p. 135, op het jaar 1338) zijnen naam ontleende. Iets later (1386) komt eene landstreek *Bornevrede* (Driessen, l. l., p. 399) voor. Deze lag in Friesland, aan de Boorn: want wij lezen in de akte van 1386: » Wy ghemene rechters van Stellingwarf, Schoterwarf en Bornevrede."

Aan dat riviertje de Boorn ligt het bloeijende dorp Oldeboorn, de hoofdplaats van de grietenij Utingeradeel. Het had reeds voorlang eene jaarmarkt, en was geregtigd met eene waag, de grietenij toebehoorende. Niemand mogt in de grietenij iets, dat weeghaar was of ter wage moest geleverd worden, elders laten wegen, ten zij aldaar eerst het waaggeld betaald werd. (Zie Schotanus, *Beschrijving van Friesland*, 1664. *Oudheden van Friesland*, II, blz. 308. *Tegenw. staat van Friesland*, III, blz. 474.) Volgens oude overlevering was de kerk over eene bron gebouwd, hetwelk tot het heidendom, met deszelfs gewijde bronnen en tempels, terug voert. Zie onze *Verh. kooph. der Friezen*, blz. 68-69. De vroegere kerk (als kapittelkerk van het dekenschap Bordegoo?) was zeer oud en groot. Was Oldeboorn alzoo de marktplaats van Bordego? Waarschijnlijk ja. Alsmede de muntplaats? Ook dit is,

EGBERT II.
1068—1090.

Geheel het tegendeel van zijne voorvaders was de jonge Egbert II., een gevaarlijke en onverzoenlijke tegenstander van zijnen bloedverwant Hendrik IV. Eerbejag schijnt de hoofdoorzaak van zijn streven geweest te zijn, hetwelk ook daaruit blijkt, dat hij, toen hij hoogstens 15 jaren oud geweest kan zijn, in Junij 1073, reeds te Halbersleben deel nam aan een met hoog verraad gelijk staand verbond, hetwelk de Saksers tegen hunnen koning sloten. Dien ten gevolge beleende deze den hertog van Boheme met Meissen, en Ulrich van Godesheim met de andere bezittingen van Egbert II., en eindelijk ook, den 30. October 1077, vermits de graaf den, na de zege aan den Unstrut (13 Junij 1075), beloofden vrede niet hield, de St. Martinuskerk te Utrecht met het graafschap Staveren. Egbert II. hernam echter met de wapenen een groot gedeelte van zijne bezittingen (of handhaafde zich daardoor in het bezit er van), terwijl hij zich dat bezit verzekerde door, na den slag bij Hocheim, tot de partij des konings over te

---

op grond der munten met BORDNERE, niet geheel en al onwaarschijnlijk. Wij vragen nog: staat dit ook in verband met de twee plaatsen *Bordonchar* (en *Nocdac*), die de *anonymus. Ravennas* (lib. IV, p. 181), in zijne aardrijksbeschrijving, in de zevende of negende eeuw, als in Friesland gelegen, opnoemt? Zie daarover Mr. L. Ph. C. Van Den Bergh, in Nijhoffs *Bijdragen*, VII, 3, blz. 194 (*)

(*) Deze wil *Bordonchar* in *Bordonchorn* (de hoek der Bordo) veranderen. *Horn*, voegen wij er bij, is nog over in Wester*horn*, de westhoek van de Ommelanden tegen de Lauwers aan; *ter Horne*, een dorpje niet ver van den ouden mond der Burdo of Boorn; en vooral in de *Hornestreek*, vulgo *Honnestreek*, in Barra(het *barre*, aan den wind geheel blootgestelde,)deel, aan den uitersten westhoek van het oude *Burdo*(Boer)diep; en het zeer oude dorp *Horn*, op Ter Schelling.

gaan. Naauwelijks zag hij echter, dat Hendrik (in 1084, door paus Clemens II., tot keizer gekroond) in Italië de handen vol had, of trouweloos viel hij weder af, waarop de keizer, in 1086, ook de overige goën van Friesland aan de Utrechtsche Martinus-kerk schonk. Door eene nieuwe verzoening hoopte de valsche Egbert II. zijne bezittingen terug te bekomen. Toen hem zulks niet gelukte, voegde hij zich weder bij de tegenpartij van zijnen heer en meester, en zocht zelfs zich door deze tot koning te laten kiezen, hetwelk echter mislukte. Van al zijne bezittingen beroofd, en in gestadigen, niet zonder geluk gevoerden, krijg met zijnen keizer, stierf Egbert II., in het jaar 1090, in eenen molen, bij een water, Silicha genaamd, door keizerlijke troepen geveld. Van zijne gemalin Oda, dochter van Otto van Orlamunde, markgraaf van Meissen, had hij geene kinderen.

Ten onregte, zegt Von Köhne, hebben Mader, Lelewel (27), Götz, Cappe (28) en anderen de munten van Egbert II. onder de *koninklijke* gerangschikt, en in het borstbeeld der voorzijde dat van hem willen zien. Wanneer dit zoo ware, dan moesten al deze munten in de beide laatste jaren van zijn leven geslagen zijn, hetwelk des te onwaarschijnlijker is, omdat Egbert II. destijds reeds van zijne Friesche bezittingen, in welke de meeste dezer munten geslagen zijn, beroofd was. Het borstbeeld stelt dan ook minder dat van een jong man van 30 jaren (gelijk Egbert II. omstreeks 1088 hoogstens geweest kan zijn), dan dat van eenen meer bejaarden, voor (29). Verder ontbreekt steeds de titel *rex*, welke

(27) J. Lelewel, *Numismatique du moyen âge*, II, p. 170.

(28) Cappe, *Die Münzen der Deutschen Kaiser und Könige*, S. 131.

(29) Alhoewel ook wij deze munten geenszins voor *koninklijke* munten houden, zoo zoude het toch wel kunnen zijn, dat Egbert,

Egbert, indien hij dien werkelijk gevoerd hadde, niet op zijne munten vergeten zoude hebben. Integendeel staat op vele van zijne munten voor zijnen naam eene V, *venerabilis* (eerzame), een titel, waarvan zich niet koningen, maar slechts leenmannen van hoogen rang, bedienden (30). Het is klaarblijkelijk, dat deze munten gezamentlijk door Egbert II., als graaf van Friesland, en misschien ook als markgraaf van Meissen, geslagen zijn; onder de Duitsche koningsmunten mag men ze niet opnemen. Den Goslarschen type, met het hoofd des konings op de voorzijde, en die der hh. Simon en Judas op de keerzijde, volgde Egbert II. daarom na, omdat die type zeer gezien en op vele plaatsen gangbaar was. Ook de tegenkoning van Hendrik IV., Herman van Luxemburg, op wiens goed bewaarde munten de titel van *rex* nooit ontbreekt, muntte volgens den Goslarschen type (Cappe, l. l., p. 129, 130), welke ook in Maagdenburg, Remagen en op andere plaatsen, alleen gewinshalve, nagevolgd werd. (Zie *Die Reichelsche Münzsammlung*, IV, 2. Abth., S. 660, n°. 3672 sqq., S. 566, n°. 3146). — De muntplaatsen van Egbert II. zijn, behalve die van zijnen vader, ook nog *Gerevvere* of *Geroievvre*, *Winshem* of *Winzhem* en *Ulfavnvrg* (zie beneden).

De vier door Götz, Erbstein (31), Mader en Lelewel uitgegevene munten van Egbert II. deelt Cappe, l. l., p. 131, doch zonder opheldering, mede. De meeste dezer

---

het leenjuk van zijne schouderen schuddende, *in zijne heroverde gewesten* munt met zijne eigene beeldtenis geslagen heeft. Zie *Bijdrage I*, noot 46 en 47. Hendrik IV. was ook slechts 9 à 10 jaren ouder dan Egbert II. Ibid. I, noot 23 en 28.

(30) Thans nog voor de landlieden in Friesland de gebruikelijke titel, bij brievenopschriften enz.

(31) Over Erbstein zie *Bijdrage III.*

munten, zegt Von Köhne, te weten tien, heeft de heer Dirks beschreven (32).

a. *Zonder opgave van de muntplaats.*

	Voorzijde.	Keerzijde.
167.	+ V EGBERTVS	+ VEGBERTVS (33).

b. *Bolsward.*

	Voorzijde.	Keerzijde.
168.	+ EGBERTVS	+ · BODLISWERT (34).
169.	+ VEGBERTVS	+ BODLISVERT

(32) *Bijdrage X*, n°. IV-XII, en *Bijdrage I*, n°. 3, plaat n°. 3, 23, 24, 25 en 26.

(33) Afgebeeld bij Von Köhne, plaat IX, n°. 11; bij ons n°. VI.

(34) Opmerkelijk is hier de spelling, zoo weinig verschillende van het veel latere BODELSVERT, op een oud zegel dier stad. Zie *Bijdrage IX*, noot 33. Naar mate de munt fraaijer en beter gesneden werd, naar die mate neemt de spelling der namen, daarop voorkomende, ook in juistheid toe. Ook bij n°. 177, met *Linvvart*, en n°. 183, met *Staveren*, kunnen wij zulks opmerken. Als gevolgtrekking kan men daaruit opmaken, dat onder Egbert II. de handel in Friesland toen haar hoogste ontwikkeling bereikte. Dat er betrekkelijke welstand was, blijkt ook daaruit, dat Egbert II. zelf »ditissimus", de schatrijke, bijgenaamd werd. Zie *Bijdrage I*, noot 31. Door oorlogen met de Hollandsche graven, aanslibbing en eigen tweedragt, verplaatste de handel zich later grootendeels naar Holland en vooral naar Vlaanderen. Is de naam van *Bodels-*, *Bodliswert* zelf ook een bewijs voor den op dien *weerd*, *wierd* (over dit woord zie Dr. Janssen, *Oudh. mededeelingen*, blz. 315-316) gedreven handel? *Bodelen*, oud-Friesch, toch is *koopen*, *verkoopen*, overgebleven in *bodel-* of *boelgoed*. Zie A. Wassenbergh, in de *Friesche volksalmanak*, 1843, blz. 169.

c. *Dockum.*

	Voorzijde.	Keerzijde.
170.	+ EGBERTVS	+ DOGGINGVN
171.	Gelijk.	+ DOGGINGVN
172.	+ ƎGBERTVS	+ DOGGINGVM
173.	+ IEGBERTVS I	+ DOGGINGVN
174.	+ EGBERTVS N	+ DOGGINGVN
175.	+ EGBoERTоVS	+ DGVN··IVƃM?
176.	+ EGBERTVS'	+ DINƃVNVOII?

. De beide laatste munten schijnen reeds tot de klasse der navolgingen te behooren (35).

d. *Leeuwarden.*

	Voorzijde.	Keerzijde.
177.	+ EGBERTVS	+ LINVVART (36).
178.	+ VEGBERTVS	+ LINVVARTV

(35) Voorzijde. + EGBERTVS
Keerzijde. + DOGGI⋁NG...
(Verz. Von Posern Klett.)

(36) Blijkens het *Verslag der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, over 1849-50, blz. 41, droeg Mr. J. De Wal in die tijdruimte aldaar iets voor, ten betooge, dat men in de bekende charters van 1149 (Schwartzenberg, *Charterboek van Friesland*, 1, blz. 91) niet Lienward maar Lieuward zoude moeten lezen. Wij hopen, dat onze hooggeschatte vriend, door het aantal nu te voorschijn gebragte munten van Leeuwarden, die duidelijk eene N hebben, tot andere gedachten zal komen. *Linwart* schijnt de zuiverste spelling te zijn. *Lyne* is in het Angel-Saksisch eene *beek*, enz. Zie Molhuizen, bij Nijhoff, *Bijdragen*, VI, 4, blz. 255. Ook hier bekend in *Luine* of *Loine*, bij Didam, *Luinhorst*, enz. Kan deze afleiding ook in aanmerking komen, in verband met den stroom de Ee, te Leeuwarden uitwaterende?

	Voorzijde.	Keerzijde.
179.	+ VEGBERTVS	+ LINVVARTV·
180.	Gelijk.	+ LINVVARTVM
181.	+ EGINЄRTVS	+ ΠΟΠGVIƆV⅃?
182.	+ EΠBERTVS	+ Π···GVIƆV⅃?

Ook hier zijn de beide laatste munten navolgingen.

e. *Staveren.*

	Voorzijde.	Keerzijde.
183.	+ EGBERTVS	+ STΛVEREN
184.	+ VEGBERTVS	+ STΛVERONV
185.	Gelijk.	+ STΛVEROVN
186.	Gelijk.	+ STΛVEROVИ·
187.	+ EGBERTVS	+ STΛVERONV
188.	+ VEGBERTVS	+ ꝏTΛVREONV
189.	Gelijk.	+ ꝏTΛVEROИV
190.	+ VEGBERTVS	+ STΛVEROИV
191.	+ VEGBERTUS	+ VSTΛVREONI

Op de keerzijde der laatste munt kan de V misschien *villa* beteekenen, gelijk het dikwijls alzoo op de Engelsche munten voorkomt (37).

f. *Groningen?* (38) *(Garrelsweer).*

	Voorzijde.	Keerzijde.
192.	+ EGBERTVS	+ GEREVVERE

(37) Deze opmerking van Von Köhne geldt ook eenigzins n°. 178 en 179 van Leeuwarden; maar hoe dan met *Linvvartvm*, n°. 180?

(38) Von Köhne zegt, l. l., S. 88, »misschien Groningen, in de nabuurschap van Friesland, alhoewel het eigentlijk tot het bisdom

	Voorzijde.	Keerzijde.
193.	+ EGBERTVS	+ GEREVVIORE

van Utrecht behoorde, maar welligt door Egbert II, gedurende zijnen strijd met het sticht, voor eene poos bezet werd." Wij houden deze munten met GEREVVERE enz. voor munt te Gerleviswerd (1057), nu Garrelsweer, in Fivelgo (Groninger Ommelanden), geslagen, alwaar in 1057 eene *markt* (*mercatus*), met eene *munt* (*cum moneta*), opgerigt, althans de vrijheid daartoe aan den aartsbisschop van Bremen, door koning Hendrik IV., verleend werd. Het woord *were* is hier niet *weerd*, maar *weer*, dijk, water*wering*. Zie Driessen, l. l., p. 245, c). In 1285 heet het *Geroldiswere*, l. l., I, p. 47. N°. 191 hebben wij vroeger, onder n°. 26, laten afbeelden. Vraagt men, hoe Egbert II. in Fivelgo, en, zoo als wij later zien zullen, ook te Winsum, in Hunsingo, munt kon slaan, zoo geven twee plaatsen uit een charter van 1057 en uit de *Historia ecclesiastica* van Egberts tijdgenoot Adam van Bremen hier voldoende opheldering. Uit de eerste plaats (*) blijkt, dat de minderjarige Hendrik IV., in 1057, aan den hoog bij hem in gunst staanden aartsbisschop van Bremen (Adelbert) het graafschap Hunesga en Fivelga (comitatum scilicet in pagis Hunesga et Fivelga, de grafelijkheid in die goën), ten gebruike van de kerk, in eigendom afstond, met vrijheid, om er twee marktplaatsen in op te rigten, te weten te *Wincheum* en te *Gerleviswert*, *met* MUNTEN en tollen, zoo wel te water als te lande. Uit de tweede plaats (†)

(*) » Quendam nostri juris comitatum scilicet in pagis Hunesga et Fivelga, cum eodem jure omnique utilitate quam antecessores nostri habuerunt, vel ullo modo in futurum inde poterit provenire, ad usum ejus dictae ecclesiae in proprium tradidimus et condonavimus. Insuper eidem archiepiscopo (Adelberto) licentiam et potestatem concessimus, in eodem comitatu duos mercatus constituendi, unum videlicet in Wincheum et alterum in Gerleviswert, cum *monetis* et theloneis, tam in aqua quam in terra, et in omni districtione quae ad forum et regiam pertinet potestatem.... (data VII kal. Maji, anno .. MLVII ...)." Lindenbrogii, l. l., p. 139. *Moneta* wordt elders, l. l., p. 135, aldus omschreven: » nec non monetam *publici ponderis et puri argenti*."

(†) » Aemulatione noster praesul statuit omnes comitatus qui in sua diocoesi jurisdictionem habere videbantur in potestatem ecclesiae redigere. Quapropter ab initio quidem illum *maximum* Fresiae *comitatum* a caesare adeptus est de Fivelgoe, quem prius habuit dux Godefridus et *nunc Ecbertus*. Pensionem annuam di-

	Voorzijde.	Keerzijde.
194.	+ EGBERTVS	+ GEROIEVVER
195.	Gelijk.	+ GEROIEVVRE

---

blijkt, dat koning Hendrik IV. wel bij magte was, Fivelgo en Hunsingo aan Adelbert, aartsbisschop van Bremen, te schenken, maar niet in staat was, hem die goën te leveren. Eenigen tijd later toch (in 1062? Zie de gelijkluidende plaats in de *Historia archiepiscoporum Bremensium*, op dit jaar, bij Lindenbrog, l. l., p. 84) beklaagt Adam van Bremen zich, dat de aartsbisschop wel van den koning eerst Fivelgo (Hunsingo verzuimt hij te herhalen) verkregen heeft, hetwelk vroeger hertog Godfried bezat (Godefroi IV, le hardi, le grand, le barbu; 1044-1048, rétabli 1065, duc de Lotharingie et de Brabant. Lelewel, tab. XIV); maar hij voegt er bij, *hetwelk nu Egbert* (*I.*) († 1068) *bezit.*

Hoe belangrijk die bezitting destijds was, en welk een betrekkelijke welstand reeds destijds in Fivelgo en Hunsingo moet geheerscht hebben, blijkt uit de bijvoeging, dat Egbert voor dit wederregtelijk bezit eene jaarlijksche schadeloosstelling van 1000 pond zilver zoude betalen, althans zoo zeide men, zegt Adam van Bremen, maar, voegt hij er bij, hij betaalde met der daad slechts 200 pond. Evenwel was hij der kerke voor deze graafschappen leenroerig. *Tien* jaren, dus eindigt hij, behield de aartsbisschop dit graafschap, alzoo van 1057-1067. Dat Egbert II. zich in het bezit er van een tijd lang handhaafde, blijkt uit de munten van Winsum en Garrelsweer, en welligt ook uit die van Wester-Embden.

---

cunt esse mille librorum argenti, quorum ducentas ille solvit: atque est miles ecclesiae. Archiepiscopus autem obtinuit eundem comitatum per decem annos, *usque ad expulsionis suae diem.*" (Westendorp, *Jaarboeken*, I, blz. 153, vertaalt deze laatste woorden: »tot aan zijnen dood", wij liever: »tot aan zijne uitdrijving uit het bisdom": want Adelbert † 17 April 1072, en 1057+10=1067. Ook Van Halsema, in de *Werken van Pro excolendo jure Patrio*, II, blz. 43 en 176, gewaagt onjuist van de *tiende* eeuw en van betalen door den aartsbisschop van Bremen.)

C. 9, eodem, lezen wij nog: »Eo nimirum tenore, ut comitatus Fresiae, quorum alterum Bernardus, alterum Ekbertus, *invito retinebat pontifice*, absque omni dolo juri ecclesiae vindicaret atque defenderet.

g. *Emblicheim? (Wester-Embden?)*

	Voorzijde.	Keerzijde.
196.	+ EGBERTVS	+ EMNIGHЄM (39).
197.	Gelijk.	+ III···NIGHЄV|
198.	Gelijk.	+ NIGHGHoH ?
199.	Gelijk.	+ IIIGINIƆMD ?
200.	Gelijk.	+ HEoEIEƆIE (*) ?

De laatste munten zijn navolgingen.

h. *Winsen?*

	Voorzijde.	Keerzijde.
201.	+ EGBERTVS	+ VVINƧHЄM
202.	Gelijk.	+ VVINƵHЄM (40).

i. *Ulfavnurg?*

203. + VEGBERTVS + VLFAVИVRG (41).

---

(39) Wij hebben eene munt met *Emnisheim*, onder n°. VIII, laten afteekenen volgens Lelewel, l. l., Atlas, plaat XVIII, n°. 35. Zie aldaar t. II, p. 170. Ook in het bezit van Von Posern Klett.

(40) Von Köhne, l. l., zegt: » Welligt Winsen, aan de Luhe, in het vorstendom Luneburg (Celle)". Het is Winsum, in Hunsingo. Zie boven n°. 35, en bovendien Driessen, l. l., p. 113, 868 en 870. *Tegenw. staat van Stad en Lande*, II, 309. *Oudh. van Groningen*, blz. 351. (Afgebeeld bij Von Köhne, plaat IX, n°. 12; bij ons n°. VII.)

(41) Von Köhne, l. l., S. 81, zegt: » Eene plaats, waarover wij niets naders in staat zijn mede te deelen." Wij zeggen zulks na; alleen de uitgang *Nvrg* is gelijk *Norg*, een oud Drentsch dorp; de vee- vooral de paardenmarkt aldaar is zeer beroemd en bezocht. Rodolfus de Norch leefde in 1218 (Driessen, l. l., blz. 19 en 27.

	Voorzijde.	Keerzijde.
203a.	+ VEGBERTVS I	+ IL···TRTOVVV (42).

Bovendien nog eenige navolgingen, op welker voorzijde de naam van Egbertus wel minder verminkt is, maar op welker keerzijde geheel barbaarsche omschriften voorkomen.

STAVEREN.

Hendrik IV.
(1056, keizer 1084—1106.)

204. Voorzijde. + HENERICVS Gekroond borstbeeld des konings.
Keerzijde. + SVENRONV Borstbeeld van de hh. Simon en Judas (43).

Van deze merkwaardige munt bevond zich een eenig exemplaar in den zelfden vond met de zoo even beschrevene Egbert-munten. Onder *Svenronv* is waarschijnlijk Staveren te verstaan, en de munt alzoo in die stad geslagen, toen de koning haar aan Egbert II. ontnomen, maar nog niet aan de St. Martinus-kerk te Utrecht geschonken had (44), alzoo waarschijnlijk in het jaar 1077. Dat Hen-

(42) Opgenomen in de *Nachträge*, S. 220. Von Köhne zegt: »Vermoedelijk Leeuwarden, *Linvert* (*Linvertonum*) (?). Slechts een goed bewaard exemplaar kan zulks uitmaken."

(43) Afgebeeld plaat IX, n°. 13; bij ons n°. IX.

(44) Over deze begiftiging en andere zie Van Asch Van Wijck, *Oud handelsverkeer van Utrecht*, 1839, II, blz. 315, 322–328, 374–81. Over Egberts II. vervallenverklaring, aldaar, II, blz. 378, (1), en Matthaeus *ad anonymum de rebus Ultrajectinis*. Over latere bevestigingen, blz. 401–405.

drik op deze munt niet den koninklijken titel voert, is in het oog loopend, maar daaruit welligt te verklaren, dat de stempelsnijder meende dien te kunnen weglaten, vermits door de kroon reeds de hooge rang van den muntheer duidelijk aangewezen was (45).

XVIII. FRIESCHE STEDELIJKE MUNTEN, UIT DE VIJFTIENDE EEUW.

In de nummers II, IV, XI en XIII onzer *Bijdragen tot de munt- en penningkunde van Friesland* hebben wij een (wanneer men de zeldzaamheid dier munten in aanmerking neemt) vrij aanzienlijk aantal munten van Leeuwarden, Sneek, Bolsward en Franeker, uit de vijftiende eeuw, beschreven en opgehelderd. Het mogt ons gelukken, van bijna allen afteekeningen, naar de munten zelve genomen, te voorschijn te brengen. De welwillende medewerking van velen stelde ons daartoe in staat, en bij vernieuwing

---

(45) De bij deze *Bijdrage* gevoegde lithographie, tevens gediend hebbende voor een stuk, getiteld *Numismatiek*, I-VI, geplaatst in de *Letterbode*, 1851, 7-9, bevat, onder n°. X-XVI, nog de volgende munten. N°. X (bij Von Köhne plaat IX, n°. 1) is van Bernulphus, bisschop van Utrecht (1027-1054), geslagen te Groningen. N°. XI (plaat IX, n°. 2) van den zelfden, mede van Groningen, vroeger reeds uitgegeven door den heer P. C. G. Guyot, in (Nijhoffs) *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, VII, 1, ook in de verz. van den heer Stricker, te 's Hage. N°. XII en XIII van Willem, bisschop van Utrecht, 1054-1076 (plaat IX, n°. 3 en 4). N°. XIV van Koenraad, bisschop van Utrecht, 1076-1098 (plaat IX, n°. 5). N°. XV van Burchard, bisschop van Utrecht (1098-1112), zie boven noot 13. N°. XVI van keizer Koenraad (1024, keizer 1027-1039), geslagen te Deventer (plaat III, n°. 10.

geeft zij ons nu gelegenheid, om de reeks der Friesche stedemunten uit de vijftiende eeuw al meer en meer volledig te maken. Wij maken hiervan tevens gebruik, om een kort overzigt van het geleverde te geven, ten einde men beter met een oogopslag het geheel zou kunnen overzien.

De oudste stedelijke Friesche munt der vijftiende eeuw, tot heden te voorschijn gekomen, is van Bolsward, van het jaar 1456, of liever van 1455, gelijk ons uit eene, bij deze gelegenheid mede te deelen, munt van dat jaar zal blijken. Er moeten evenwel *grooten (groschen)* bestaan, in het begin der vijftiende eeuw te Leeuwarden geslagen. In een charter van keizer Sigismund, in 1417 uitgevaardigd, wordt daarvan melding gemaakt (46). Tot heden zijn zoodanige munten niet voor den dag gekomen, of althans *als in Leeuwarden geslagen* herkend. Wij zeggen *herkend:* want welligt voeren zij, als *keizerlijke* grooten, door eenen *keizerlijken* muntmeester te Leeuwarden geslagen, niet zoodanige kenteekenen, waaruit men terstond zoude kunnen opmaken (gelijk bij de latere, door de omschriften *moneta nova Lewerdensis*, het geval is), dat zij aldaar geslagen zijn. Misschien hebben zij toch, als *keizerlijke grooten*, alleen het muntteeken dier stad, een *klimmende leeuw.*

Ook in Franeker moet vrij lang voor het jaar 1455 munt geslagen zijn, vermits men in de statuten van het Bolswarder dekenschap, den 20. Augustus 1455 vernieuwd, van *oude Franeker schilden* gewag vindt gemaakt (47). Het muntteeken dier stad kan *eene klok* zijn.

---

(46) Winsemius, *Chronyck*, l. l., 240.

(47) Schwartzenberg, l. l., I, blz. 550.

Men vindt zelfs vermeld, dat Sicko Sjaerdema in 1419 gouden en zilveren munten te Franeker zoude geslagen hebben (48).

Van munten te Bolsward of Sneek, in de eerste helft der vijftiende eeuw geslagen, hebben wij geene sporen gevonden.

Leeuwarden.

De tot heden mij bekend geworden Leeuwarder munten uit de vijftiende eeuw zijn de volgende:

a. Een *stuiver* (49) van het jaar 1472 (afbeelding nº. 9).

b. Een *stuiver* van 1473 (afbeelding nº. 10).

c. Een *stuiver* van 1487, onjuist met Romeinsche letters afgebeeld bij Alkemade, *Grafelijke munten van Holland*, plaat XL, 4, nº. 2 (50) (afbeelding nº. 50).

(48) Winsemius, l. l., blz. 321.

(49) Hoe groot zelfs veel later de stuivers nog waren, kan blijken uit de (zoogenaamde) *Leeuwarder stuiver* van 1580 (*), bij Verkade, plaat 132, nº. 8, afgebeeld. In de wandeling noemde men deze munten later *schellingen*; maar op deze munten is ook toepasselijk, wat Bolhuis (*Utrechts tijdschrift*, IV, p. 188, noot) zegt: » Op de stads kameraars rekeningen van Utrecht, dd. I October 1576 tot ult. Septb. 1577 komen *schellingen* voor, d. i. *stuivers*."

(50) Over Alkemade's overneming van munten uit beeldenaars, vooral uit het *Penningh-boeck van Erasmus Van Houwelinghen* (†),

(*) Deze munt en de dubbele stuiver, aldaar afgebeeld, en als Leeuwarder munt door Verkade beschreven, zijn provinciale Friesche munten, te Leeuwarden geslagen, blijkens het omschrift: MO(neta) NO(va) ORD(inum) FRISIAE LEOVER(diae)CVSA

(†) Deze naam komt voor op eene koperen plaat, uit de zestiende eeuw, bevattende de namen der goud- en zilversmeden te 's Hertogenbosch, aanwezig op het stadshuis aldaar. Ook in de Voorrede van het *Penninckboeck* (Leyden 1597, 4to) schrijft hij: (»Wt Dordrecht, 12 Mai anno 1597") »ende ick nu meer als 17 oft 18 jaaren onder uwe bescherminge tydt ende middel ghehat hebben, mynen arbeyt te volbrenghen." Had hij dus den Bosch in 1579 of 1580 verlaten?

d. Een *halve stuiver* van 1487 (afbeelding no. 31).

e. Een *stuiver* van 1492 (zie Alkemade, l. l., no. 3).

f. Een *stuiver* van 1493 (afbeelding no. 32).

Behalve deze munten met jaartallen hebben wij nog te voorschijn gebragt:

g. Een koperen muntje *(penning)* (afbeelding no. 4).

Wij voegen hier nog bij:

h. Een ander muntje, van slecht zilver, of *kwart stuiver*, in waarde gelijk staande met de gelijktijdig in Vlaanderen en Braband geslagen zilveren muntjes (billioen), *oorden* of *orten* geheeten.

Het weegt 0.001 Ned. pond.

De voorzijde heeft een dubbele arend, houdende het schuins liggende wapenschild der stad Leeuwarden in zijne klaauwen.

Omschrift:

⁘ MONETA ⁜ NOVA ⁜ LEVVE'

Moneta nova Levve(rdensis).

Keerzijde. Een kruis, het geheele veld vierendeelende, waarop het wapenschild der stad.

Omschrift:

SIT ⁜ NOMEN ⁜ DNI ⁜ BEN ⁜

Sit nom(en) D(omi)ni ben(edictum)

De naam des Heeren zij geloofd (51).

De overeenkomst in type der beide laatste munten met de munten van 1472 en 1473, en het verschil in type met die van 1487, 1492 en 1493, doet ons, met eenige zekerheid, vermoeden, dat zij omstreeks 1472 geslagen zijn.

---

zie Schotel, *Leven, gedrukte werken en HSS. van C. Van Alkemade en P. Van Der Schellingh*, Breda 1833, blz. 75. N°. 50, weegt 0.002692. Verzameling van den heer Otto Keer, te Amsterdam.

(51) Uit het Koninklijk Penningkabinet, medegedeeld door Jr. Mr. J. C. De Jonge. Zie de plaat no. 47.

Sneek.

In nº. XIII der *Bijdragen* hebben wij gezegd: „ Als oud munthuis wijst men in Sneek het voormalig Kruisbroeders klooster, nu het Burgerweeshuis, aan." Juister ware geweest: „*een huis digt bij* het voormalige Kruisbroeders klooster (nu het Burgerweeshuis), en wel juist over de kleine Kerkstraat (52)."

De oudste Sneeker munten, zonder jaartal, zijn, gelijk wij, in *Bijdrage* nº. XIII, aantoonden, waarschijnlijk iets voor het jaar 1475 geslagen. Het zijn:

a. Een *stuiver* (afbeelding nº. 35).

b. Een *oort* of *kwart stuiver* (afbeelding nº. 14).

De Sneeker munten met jaartallen, tot heden te voorschijn getreden, zijn:

c. Een *stuiver* (?) van 1478, vermeld bij Winsemius, *Chronyck*, blz. 289.

d. Eene koperen munt van 1492 (afbeelding nº. 8).

e. Een *stuiver* van 1493 (afbeelding nº. 33).

De type der zilveren munten van Sneek blijft zich gelijk. Het onderdeel (nº. 14) geeft, even als de straks te vermelden kwart stuiver van Bolsward van 1455, de naam der stad nog eens terug op de keerzijde. De type der koperen munt van 1492 (nº. 8) wijkt van dien der zilveren af. Voor eene koperen munt is hij zelfs zeer fraai, en vond men er niet het woord *moneta* op, dan zoude men in verzoeking komen, vooral om de spreuken op de

(52) » Voor de vertimmering, zijnde thans eene stalhouderij, droeg het al de kenteekenen van hoogen ouderdom, en werd het *Muntjehuis* genoemd." Mededeeling van den burgemeester van Sneek, den heer S. Ten Cate (1848). Napjus, *Beschrijving van het oud Sneek*, blz. 81, zegt: » Men zegt ook, dat het zoogenaamde *Muntjehuis*, staande achter de Kruisebroeren, nevens de kleine Kerkstraat, eertijds de munt is geweest."

keerzijde, om haar voor eene leg- of rekenpenning te houden.

Bolsward.

Geene der vier muntsteden van Friesland heeft meer munten in de laatste helft der vijftiende eeuw opgeleverd, dan deze overoude stad. Het is ons aangenaam, de geleverde reeks nog weder meer te kunnen aanvullen.

Op het einde der *Bijdrage II* hadden wij, vooral op grond, dat het stads boek van Bolsward van 1455 geene verordening voor de Bolswarder munt bevat, het vermoeden geopperd, dat in 1456 voor het eerst in Bolsward gemunt zoude zijn. Een toeval deed echter onlangs eene munt (53) van 1455 ontdekken. Het kan evenwel zijn, dat dit muntje nog in 1455, *na* het vaststellen van het stads boek, geslagen is.

Het muntje, *a*, van slecht zilver, is een *kwart stuiver*, waaruit men moet opmaken, dat er ook *heele* en *halve* stuivers destijds in Bolsward geslagen zijn.

De voorzijde heeft de dubbele arend, het wapen der stad.

Omschrift:

+ ° MONE|TĀ ° DE| ° BOLSW °
Moneta de Bolsw(ard).

Keerzijde. Een kruis, het geheel vierendeelende.

Omschrift:

° ĀNO | DNI | MCC | CCLV
An(n)o D(omi)ni MCCCCLV.

---

(53) Gevonden onder den vloer van eene onlangs afgebroken kapel, bij het gehucht de Reuver, tusschen Roermond en Venlo. Zie *Revue de la numismatique Belge*, t. VI, p. 180. De bezitter, de heer E. Slangen, wonende op het kasteel Aldengoor, bij Roermonde, deelde er ons eene afteekening van mede. Zie de plaat n°. 46.

Tusschen de hoeken van het kruis zijn de letters BOLS(ward).

b. *Stuiver* van 1456 (afbeelding nº. 5).

c. *Halve stuiver* van 1457 (afbeelding nº. 6) (54).

d. *Stuiver* van 1472 (55).

Een uitstekend bewaard exemplaar dier munt weegt 0.0028 Ned. pond.

Voorzijde. De dubbele arend.

Omschrift:

+ ⁝ MONETĀ ⁝ NOVĀ ⁝ BOLSWERDEN ⁝

Monetá nova Bolswerden.

Keerzijde. Een kruis, het geheel vierendeelende; op het midden eene B.

Omschrift:

ĀNNO | DOMI⁝ | ◦MCCCC | ◦LXXII◦ |

Anno Domi(ni) MCCCC LXXII.

e. *Stuiver* van 1476 (afbeelding nº. 11) (56).

f. De zelfde, maar eenigzins verschillend (kabinet van den heer De Reichel, te St. Petersburg. Zie *Bijdrage IV*).

g. *Stuiver* van 1477 (afbeelding nº. 7).

h. *Stuiver* van 1478 (Winsemius, blz. 289).

i. *Halve stuiver* van 1478 (afbeelding nº. 34).

De type der munt van Bolsward, wanneer men de keerzijde van den kwart stuiver van 1455 uitzondert, variëert van 1456 tot 1478 volstrekt niet. Al de voorzijden vertoonen den dubbelen arend (57).

---

(54) Een tweede exemplaar bezit de heer R. Bloembergen Santée, te Leeuwarden.

(55) Koninklijk Penningkabinet te 's Gravenhage. Medegedeeld door Jr. Mr. J. C. De Jonge. Zie de plaat nº. 47.

(56) Ook in de verzameling van den heer Otto Keer, te Amsterdam.

(57) Zie daarover *Bijdrage XI*, nº. 79, en bovendien Köhne, *Zeitschrift*, VI, 1, S. 62, Gatter, *De origine aquilae imperialis*

Er bestaat echter nog eene hoogst zeldzame Bolswarder munt met eenen anderen type (58):

k. Voorzijde. In eenen geparelden binnenrand een breed gebloemd kruis, in het midden waarvan een roset.

Omschrift:

+ MONETA : NOVA : BOELSWERDENS(is).

Keerzijde. In eenen geparelden binnenrand een griffioen (links gewend), houdende tusschen zijne beide voorste klaauwen het wapenschild van Bolsward, den dubbelen arend.

Omschrift:

+ SIT : NOME(n) : DOMINI : BENEDICTV(m)

Deze munt, een *griffioen*, is eene navolging van de griffioenen, onder het bewind van keizer Maximiliaan, voogd over zijnen zoon Philips, geslagen. Zij moet alzoo van lateren tijd dan het jaar 1485 zijn, toen de munten van Braband, Gelderland en Holland naar Mechelen overgebragt werden, en verordend werd, aldaar griffioenen te slaan, welligt omstreeks het jaar 1488 (59).

(Gött. Societ., X, 1789, S. 224), en N. Seeländer, *Gedanken über einige alte Münzen mit dem zweyköpfigen Adler und deeselben Ursprung* (omstreeks 1730 uitgegeven), en later herdrukt in zijne *Zehn Schriften von Deutschen Münzen mitleren Zeiten*, Hannover 1743, 4to.

(58) Volgens eene afteekening, even als n°. 50, ons welwillend, met het in den tekst vermelde, medegedeeld door den bezitter, den heer Otto Keer, te Amsterdam. Weegt 0.002750. Groot 27½ streep. Het is n°. 5070 der verzameling Westhoff, 1848, doch aldaar geheel onjuist beschreven. Zie de plaat n°. 49.

(59) Heyler, *Beantwoording der prijsvraag enz.*, blz. 62, aant.

Franeker.

De *oude Franeker schilden*, eenigen tijd voor het jaar 1455 geslagen, zijn nog niet voor den dag gekomen, gelijk wij reeds vermeldden. Wij betwijfelen, of er tusschen 1455 en 1485 munt in Franeker geslagen is. In dit laatste jaar toch werd eene munt, door den keizer, aldaar opgerigt, waarvan Sicko Sjaerdema tot muntmeester gesteld werd.

De munten van Franeker, ter onzer kennisse gekomen, zijn weinig in getal. Trouwens het tijdperk, in de tweede helft der vijftiende eeuw, waarin aldaar gemunt is, kan hoogstens 15 jaren (1485—1500) geweest zijn.

De oudste bekende munt schijnt te zijn:

a. De *halve griffioen* (?), onder nº. 36 afgebeeld.

Het omschrift der keerzijde heeft het volgende:

\+ ANNO · DOMINI · M · CCCC · ×8V

Wij vonden daarin eerst *(Bijdrage XIII)* eene aanduiding van het jaartal 1495: want 1400 + X + 85 = 1495. Maar even goed kan ook het jaar 1485 aangeduid zijn: want 1400 + X × 8 + V = 1485. Sicko Sjaerdema werd muntmeester in April 1485; dus nog tijdig genoeg, om in dit jaar eene munt te slaan. Ook is tusschen deze munt en die van 1488 veel overeenkomst, en zij is minder fraai, ook eenigzins een bewijs van prioriteit. Die van 1490 is veel fraaijer bewerkt.

b. De *halve griffioen* (?) van 1488 (afbeelding nº. 12) (60).

c. De zoogenaamde *daalder (thaler)* van 1490 (afbeelding nº. 13).

Deze bijzonder fraaije munt, door Mader in zijn *Thalercabinet* opgenomen, is waarschijnlijk geen *thaler*, maar een

(60) Ook in de verzameling van den heer Otto Keer, te Amsterdam.

proefslag *(pied fort)* van eene munt geweest, welke men elders *snaphaan* of *flabbe* noemde.

Dat in 1494 nog munt in Franeker geslagen werd, blijkt uit eene plaats bij Winsemius, blz. 324 (Zie *Bijdrage IV*). Uit dien tijd is ons dan ook eene zeer zeldzame zilveren munt voorgekomen (61).

d. Voorzijde. In eenen geparelden binnenrand een gekwarteleerd wapen, voerende in ieder kwartier een regts klimmende leeuw, met den staart binnenwaarts gekromd.

Omschrift:

° MONE(ta) ⁑ NOVĀ ⁑ FRĀNIKĀRENSI(s) ✳

Keerzijde. In eenen geparelden binnenrand een breed gebloemd kruis, in het midden waarvan een roset.

Omschrift:

+ ĀNNO ⁑ DOMINI ⁑ MILLESI(m)Ʊ ⁑ 9

Hierachter schijnt nog wel iets te staan, doch door de flaauwe stempeling is het niet te onderscheiden. Het schijnt een 0, 6 of 8 te zijn. Opmerkelijk is hier het ontbreken der aanduiding van het jaarhonderd. Zekerlijk hier, gelijk op de andere Franeker munten, eene ☧ of 4, zoodat de munt van 1490, 1496 of 1498 is. Het laatste of voorlaatste schijnt het waarschijnlijkst te zijn.

Deze munt is van den zelfden type als eene dergelijke van Holland, van 1488, afgebeeld in de *Thresoor van Antwerpen*, van 1580, blz. 371, fig. 3, en in *Der coopliedē handbouxcken*, Gent 1544, waar zij onder de XI *zeskins* munten geplaatst is.

Opmerkelijk is ook bij deze munt, gelijk bij de vroeger

---

(61) In afteekening medegedeeld, met eenige aanteekeningen als boven, door den bezitter, den heer Otto Keer, te Amsterdam. Weegt 0.002240. Groot circa 27 streep. Het is de n°. 2109 der verzameling van P. Verkade, in 1849 verkocht als van 1490. De heer K. Kaan las er op 1496. Zie de plaat n°. 51.

onder n°. 12 en 36 afgebeelde Franeker munten, en d laatst vermelde Bolswarder munt, de navolging van de type der munten, onder keizer Maximiliaan voor de Ne derlanden geslagen.

XIX. MUNTEN VAN DE HERTOGEN VAN SAKSEN, ALS BEWINDVOERDERS (GUBERNATORES) IN FRIESLAND.

In de *Bijdragen XIV—XVI* hebben wij een tiental de meest hoogst zeldzame munten, door de hertogen va Saksen, als bewindvoerders (*gubernatores*) in Friesland geslagen, beschreven, en van *negen* de afbeelding gege ven (62). Ook van de tiende munt (zie *Bijdrage XIV* n°. IV, noot 22) zijn wij thans in staat de afbeelding mede te deelen (63).

Zilveren munt (groot?).

Voorzijde. Dubbele arend, houdende het wapenschild van Friesland tusschen zijne pooten.

Omschrift:

+ ĀLBTV̂S * DV̂X * SĀXO'ƵƟ * GV̂B'nĀ * PhR'

Alb(er)tus dux Saxo(nia)e gub(er)na(tor) Phr(isiae).

Keerzijde. Een kruis, het geheel vierendeelende; tusschen de hoeken eene ster.

---

(62) Van de onder n°. 39 afgebeelde verkreeg het Friesch Genootschap, in October 1848, van Ds. M. Th. Laurman, V. D. M. te Oosterlittens, een drietal exemplaren, gevonden, met meer andere, in een graf te Tzum (?), ten geschenke. Ook te Zwolle (April 1850) werden een paar exemplaren gevonden, waarvan zich een in de verzameling van den heer J. A. Stricker, te 's Gravenhage, bevindt, die ook de onder n°. 38 afgebeelde groot bezit.

(63) Verzameling van den heer Stricker, mede destijds te Zwolle gevonden, volgens eene ons gewordene mededeeling en afteekening van den heer J. M. van Rhijn aldaar. Weegt 0.0028 Ned. pond.

Buitenomschrift:

* DEI * GR | ACIA * R | EGES * RE | GNANT

Dei gr | acia r | eges re | gnant.

Door Gods genade regeren de koningen.

Binnenomschrift:

ANN° | DOM | I' M°C | CCCC |

Ann(o) | Dom(in) | i MC | CCCC. |

Merkwaardig is het voorkomen van het nog gebruikelijke wapenschild van Friesland, met de twee loopende leeuwen, op deze munt van het jaar 1500. Komt het wel vroeger voor?

De munt zelve is eene navolging van den toenmaligen Groninger type.

In *Bijdrage XV* is, door uitlating, eene misstelling ingeslopen. Voor de woorden: „ Thans wordt de floreen enz." leze men: De daarvan afgescheidene *floreenbelasting* klom of daalde, naar mate der meerdere of mindere behoefte van contributie tot onderhoud der dijken; liggende de floreen alleen op het land als grondslag van den jaarlijkschen omslag, *dijkschatting* genaamd. Thans wordt die floreen bij Leeuwarden met *f* 4.60 betaald; elders anders, al naar mate er behoefte bij het Dijksbestuur is (64).

---

(64) Zie F. Sjoerds, *Beschrijv. van Friesland*, I, 2, blz. 381. *Tegenwoordige staat van Friesland*, IV, blz. 338. J. H. Reddingius, *De verkiezing van predikanten door floreenpligtigen*, Sneek 1849, vooral blz. 13: » Eene gouden munt liet George slaan, waarop *zijne beeldtenis* (liever die van de hh. Johannes of Bonifacius) prijkte, ter waarde van *f* 1.40 (28 stuivers), die men floreen noemde; *deze werd de standaard*, om haar zoo eens te noemen, *van de grondschatting*, *die den naam van floreenrente* ontving. Op

In *Bijdrage XVI* wordt gewag gemaakt van munten, in Friesland geslagen, en *breeden* geheeten, waarschijnlijk naar een daarop voorkomend *breed* kruis.

Over den mede aldaar genoemden muntmeester Hero Voydes meldt Jancko Douwama, een tijdgenoot, in zijne *Geschriften*, blz. 173—174, het volgende: „*Dese Hero worde vp gelecht, dat he quaet gelt gemaect hadden*, doer de welcke des he de flucht nam, ende liet gesinnen an den graeve van Oest-Frieslant om geleid: he wolden hem voerantworden. Dat geleide erlangede he. *Dese penninghen weren niet falsch, dan se waren niet van sodanen waerde, als waer op he vntfanghen en angenommen were;* en het stunde dat bekant, bij hem also gedaen to wesen, dan bedroech daermede enighe van de regenten, bij wels consent he dat hadden gedaen. Woe (hoe) den were, he mochten tot gene voerantworden comen, enz."

---

elke floreen werd dan maandelijks eene schatting gelegd." Schotanus, van wien deze berigten zijn overgenomen, schreef nog dienaangaande: » Dit geldt noch hedendaegs (1664). Men reeckent de landeryen in de schatting by sulcke florenen ofte guldens, so hooch alsse in huyr deden oft aengegeven syn onder dien hertoch. Alhoewel by steygering van 't geld, dat doe 28 stuyvers was, nu tot over 't sestich is geresen..... De *steden* moeten by de somme, die uit de floreen der landen opgebracht wordt, so veel toe doen, dat haer quota het negende deel uytmaeckt. By exempel, indien de platte landen *f* 80,000 geven, moeten sy *f* 10,000 daer by doen. De floreen-renthe heeft een omslach van twee maenden, en wordt alsoo 6 mael in 't jaer betaeld. Yder omslach wordt jaerlycks op den landdach syn maete gheset, verhoocht oft vermindert, nae des tydts eisch. *Heden* (1664) is d' omslach op thien stuyvers. De steden fineren (bepalen) haere aenpart (aandeel), nae gemaeckte bedeylinghe ende quotisatie van elck, daer s' et best konnen vinden." *Beschryvinge van de heerlyckheidt van Friesland*, blz. 133.

De goudgulden onder nº. 42 afgebeeld, alsmede die in nº. 52 beschreven, hebben niet, zoo als de afbeeldingen, uit muntboeken ontleend, zulks foutief opleveren, het duistere omschrift:

+ IHESU. MARIE. OVE. GLORIA

maar dit:

+ JHESV · MARIEQVE · GLORIA

Dat is: *Aan Jezus en Maria zij de roem of eere.*

Zoo kan ook het MAG(ister) wel verkeerd zijn overgenomen, ten zij men liever het voor eene verkorting van MAG(istratus) wil houden, zijnde het woord magistraat in Friesland later zeer gebruikelijk geweest.

XX. TOEVOEGSELS EN VERBETERINGEN OP BIJDRAGEN I—XIII.

Bijdrage I. Noot 1. J. J. Becker Bz., † 29 Mei 1850. Zie *Revue de la numismatique Belge*, VI, p. 348.

Noot 30. Over dit tijdvak zie Dr. K. Hagen, *Deutschland unter Heinrich III. und Heinrich IV.*, Stuttgart 1844.

Noot 35. Constantiens, lees: Constantiensis.

Noot 63. Koenraad, bisschop van Utrecht. Zie diens zegel bij Dr. P. Vermeulen, *Tijdschrift voor de geschiedenis van Utrecht*, I, blz. 194.

Bijdrage II. N°. 1. Noot 65. „ Den 24. December 1833 werden ter zelfder plaatse, alwaar het Leeuwarder muntje is gevonden, een aantal gouden, zilveren en koperen munten gevonden, die voor het Koninklijk Penningkabinet zijn aangekocht." Zie het berigt van Mr. H. O. Feith, in de *Groninger courant*, 29 Januarij 1834, en het *Tijdschrift* van Van Der Chijs, deel I, noot 3, blz. 173—175.

Bijdrage III. Noot 1. Tentzel, lees: Tenzel.

— Nachlese. „ Die *Nachlese* (op Wagners werk) gehört zu den groszeren Seltenheiten in der numismatischen Literatur," zegt E. B....., in de *Blätter für Münzkunde*, van Dr. Grote, 1837, noot 1, S. 6. Desniettemin bezat deze berigtgever, te Leipzig wonende, twee verschillende exemplaren. Zie l. l., S. 7.

Gedenkpenningen ter eere van Hidde Sybrens, in 1581 en 1584 vervaardigd.

Jr. Mr. S. W. H. A. Van Beijma Thoe Kingma deelde, in de vergadering van het Friesch Genootschap van 11 October 1849, eenige aanteekeningen mede, geschreven met de hand van Zacheüs Van Gemmenich Thoe Kingma, welke voor de genealogie van Hidde Sybrens of Hid Sibrands niet onbelangrijk zijn, en waaruit blijkt, dat Sibrand Hiddes, gehuwd met Andries Sipkes, grietman van Gaasterland, drie kinderen had:

HID SIBRANDS, obiit 32 jaar.

BAWK SIBRANDS, bij *Thomas Dirx Van Sloten*, raad ter Admiraliteit van Friesland.

SIBBEL SIBRANDS, aen *Dirk Dirx*, sine liberis.

LOL THOMAS.

BAWK THOMAS, bij *Saekle Kingma*.

CATHARINA VAN KINGMA, gehuwd met *Jacob Van Ghemmenich*, zoon van Paulus Van Ghemmenich.

ZACHEUS VAN GHEMMENICH (Thoe Kingma).

Hidde Sybrens was alzoo de moeders oudoom van Zacheus Van Ghemmenich, en de verwantschap kwam niet door zijnen *grootvader*, maar door zijnen *vader*, waardoor het vroeger gestelde wordt opgehelderd. Ook blijkt het nu vrij zeker, dat hij geen geslachtsnaam gevoerd heeft, vermits die even min bij dien zijner beide zusters vermeld wordt. Ook schijnt het toevallig te zijn, dat op de tweede gedenkpenning, ter zijner eere vervaardigd, een geslachtwapen voorkomt, hetwelk overeenkomt met dat van Hylck Vogelzang, echtgenoot van Ynte Jelles Kingma, omdat de verwantschap van de familie Kingma of Van Kingma met Hidde Sybrens eerst *na den dood* van Hylck Vogelsang is ontstaan, door het huwelijk van Saekle Yntes Van Kingma met Bauck Thomas, de zusters dochter of nicht van Hidde Sybrens, zoo als blijkt uit deze geslachtlijst:

PIETER YNTES KINGMA
en *Tiets P. Wiarda.*
|
JELLE PIETERS KINGMA
en *Hylck Geerts Vogelsang.*
|
YNTE JELLES KINGMA
en *Trijntje Saekles Sanstra.*
|
SAEKLE YNTES KINGMA
en *Bauk Thomas Van Sloten.*

In het bezit van Jr. Mr. S. W. H. A. Van Beijma Thoe Kingma is ook een levensgroot portret, fraai in olieverf geschilderd. Het stelt voor een krijgsman van rang, uit de zestiende eeuw, naar gissing van omstreeks 30 jaren, met eene oranje sjerp omgord, en houdende eenen kleinen snaphaan in de regterhand, terwijl op den achtergrond eene sterkte of vestingwerken worden gezien, waartegen ruiterij optrekt, en waarboven twee uitsteeksels zijn, het eene spits, het andere stomp toeloopende. De beeldtenis is krachtvol geschilderd; de neus is een weinig krom gebogen, bijna even als op de medaille van Hidde Sybrens; ook de knevels zijn gelijk. Sedert onheugelijke jaren is dit portret op Kingma state geweest. Dit doet met grond vermoeden, dat het Hidde Sybrens of Hid Sybrands voorstelt. De sterkte stelt alsdan de schans Sottrum(65) voor, waarachter de torens van Mackum en Piaam uitsteken.

---

(65) Sottrum. Een ander *Sottrum* ligt ten oosten van Bremen. Zie K. J. Clement, *Reise durch Holland, Friesland und Deutschland im Sommer* 1845, Kiel 1847, S. 20. » Manche Ortsnamen," zegt hij, » auf *um* oder *hem*, welche man bei den Frisen nördlich von der Elbe antrifft, finden sich bei den Frisen westlich von der Elbe wider. Z. B., *Oldersum*, *Winsum*, *Stedum*, *Bozum*, *Marrum*, *Bergum*, *Hallum*, *Hellum*, *Midlum*, u. s. w.", l. l., S. 45.

Misschien is ook een der uitstekende spitsen het zoogenaamde *losament*, op de vierkante medaille afgebeeld.

Noot 39. „ Hier bleven doot veel goede crijchsluyden, onder andere mede d' hopluyden Hessel Van Mockema, mijnen neve, ende Hid Sibrants." *Gedenckwoerdige geschiedenissen* van Fredrick Van Vervov, blz. 33.

Noot 44. Terroane.

» Van de oude stercke stadt van 't Neerlaents Teruwaen,
Siet men nauw hier en daer een boeren hutte staen."

Olivier De Wree of Ol. Vredius, † 1562, *Mengeldichten.* Zie Willems, *Verh. over de Nederduytsche taal- en letterkunde*, II, blz. 63.

Noot 53. Vredehandel te Keulen. Zie Serrure, in het *Bulletin du bibliophile Belge*, II, p. 321, (2), (3), en over Bucho Aytta aldaar, p. 321, 323.

Bijdrage VII. Noot 3. ..... ecueil, lees: recueil.

(M. Rollin) lees: (Combrouse), Paris 1833, chez Rollin. Zie ook Senckler, *Uebersicht der Münzgeschichte des Rheinlandes bis zur Mitte des achten Jahrhunderts (Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunde im Rheinlande*, II, S. 170—171), en Cartier, in de *Revue numismatique Française*, 1840, p. 240 sqq.

Eckhardt, lees: Eckhel.

Noot 7. *Doreweerd* beteekent bij Nijhoff *(Wandelingen*

om Arnhem, 3e druk, blz. 58, (16)), de plaats *aan het water*.

Noot 8. „ Wij wilden er wel eens uit lezen RIMOALDVS M(onetarius), welke muntmeester, volgens Lelewel, *Numismatique du moyen âge*, t. I, p. 81, ook te Utrecht munten zoude geslagen hebben; doch ook deze lezing heeft bedenkingen tegen zich." (K. Kaan,) *Verslag over onze Bijdragen*, *tweede vervolg* (7—12), *(Konst- en letterbode*, nº. 18, 1847).

De hoogleeraar C. P. Serrure, te Gent, bezit een ander verschillend exemplaar dier *tiers de sol*, met de omschriften

DORESTATE

en eenige barbaarsche letters,

L□ ⊟ΛNAEΛWO

waaruit, volgens Lelewel's autopsie, den naam van LOTUNATU MO(netarius) zoude zijn te maken.

Noot 12. In het *Magasin encyclopédique*, 1806, p. 363—64, leest men eene recensie van Mader, *Kritische Beyträge*, II. Ook deze nam eene dergelijke munt op. Men zegt er van: „ Eckhel, Joachim etc. ont deja de semblables monnaies frappées à Durstede. L'auteur a fait graver celle-ci à cause de son excessive barbarie."

Bijdrage VIII. Dr. Köhne beaamt, in de *Mémoires de la Société d'Archéologie et de Numismatique de St. Petersbourg*, 1847, I, p. 217 (in een verslag over onze *Bijdragen*, nº. VII—XII), onze toewijzing der munt met FRESONIA aan Friesland. Hij voegt er bij: „ Ein Umstand dürfte noch diese Erklärung bestätigen, dasz die gleichzeitigen

Münzen des nicht fernen Tiel, in Geldern, fast den selben Typus zeigen, wie diese Friesische, nämlich den gekrönten Kopf des Königs von vorn auf der HS., und ein Kreuz mit der Umschrift auf der RS." Von Köhne herhaalt zulks in zijn *Ueber die im Russischen Reiche gefundenen abendländischen Münzen des X., XI. und XII. Jahrhunderts*, Petersburg 1850, S. 148, maar vergist zich, wanneer hij meent, dat wij de munt, onder n°. 29 afgebeeld, ook aan Friesland toekennen. Onze eenige bedoeling met het mededeelen der afbeelding dier munt van Freisingen, in Duitschland, was, *om het onderscheid in type* met de Friesche munt (n°. 30), in zijn *Zeitschrift*, III, als n°. 43 en 44 bij elkander gevoegd, des te beter te doen uitkomen. In n°. 13 zeiden wij dan ook: „*Ter vergelijking* ook overgebragt op onze plaat VI, n°. 29." De munt met *Fresonia* moet tusschen 1027 en 1039 geslagen zijn: want Koenraad II. werd in 1024 Roomsch *koning*, en was Duisch *keizer* 1027—1039. De munt zelve is eene *keizerlijke* munt, en dus van keizer Koenraad zelven afkomstig.

Keizer Koenraad te Utrecht in 1027. *Zie Utrechtsch tijdschrift*, IV, blz. 229—30.

Noot 17. Over „Gisela, Gemahlin Konrads II.," zie de *Mittelfrankische Jahresberichte*, VIII, S. 30.

Bijdrage IX. Noot 32. Wapen van Utrecht. Zie Jr. Mr. Van Asch Van Wijck, *Aloud handelsverkeer van Utrecht*, I, blz. 135 (1).

Over St. Maarten, een stuk van zijnen mantel afsnij-

dende, zie Dr. Janssen, *De St. Maartensteen te Bolsward*, in *De vrije Fries*, V. Een beroemd schilderij van Van Dijk, in de kerk van Saventheim, bij Brussel, stelt zulks voor.

Op grond der plaats bij Venantius Fortunatus: „ Militis *alba chlamis* plus est quam purpura regis," houden wij het *nu* voor waarschijnlijker, dat de *witte*, en niet de *roode*, helft van het Utrechtsche wapen den afgesneden slip van den *witten* mantel van den h. Martinus aanduidt. Zie J. R....., *Essai sur une monnaie d'or, frappée sous les Mérovingiens et portant le nom de l'église de St. Martin aux Jumeaux d'Amiens (Mémoires de l'académie d'Amiens*, tusschen 1833 en 1837), p. 1. Zie ook J. R....., *Monnaies inconnues des évêques des innocens, des fous etc.*, Paris 1837, p. 85, nº. 40, en p. 88.

Steenen stinsen, burgen, toevlugtsverblijven. Het zelfde had in België, in de negende, tiende en elfde eeuw plaats. Zie Schayes, *Histoire de l'architecture en Belgique*, Bruxelles 1850, vol. I, p. 379, 383 etc. — „ Dat de herhaalde invallen der woeste Noormannen aanleiding gaven, dat in ons Vaderland vroeger dan elders steenen *burgen* gebouwd werden, is zeer aannemelijk." *De gids*, 1839, blz. 239, in een verslag van Mr. Feith's stuk, *Over de houten gebouwen enz.*, bij Nijhoff, *Bijdragen*, I, blz. 209—265. Zie ook Westendorp, *Eerste leerrede*, blz. 113.

Noot 47. Wierichs? — *Versuch einiger Anmerkungen über den Staat von Friesland mittler Zeiten, warinn die besondern Meynungen in der Friesischen Historie, die Grenzen und Eintheilungen der Frieslanden und das Privilegium Caroli Magni untersucht und erläutert werden*, von den Amtmann Conrad

Wierichs, Oldenburg 1741, kl. 8vo, Vorbericht XXVI, onderteekend Dudding, 13 Septb. 1741, Inhalt, Addenda VI, 270 SS.

Noot 48—49. Corvei.

De naauwe betrekking tusschen Lienward (Leeuwarden) en Corvey noopt ons, hier eene *litteratura Corbejensis* in te voegen, die welligt nog het een en ander bevat, dienstig tot opheldering dier nog duistere zaak:

1. *Annales Corbejenses*, a°. 658—1148 (Pertz, *Monumenta Germ.*, V, 1).
2. Wigand, *Zur Critik des Chronicon Corbejense* (*Wetzlarische Beiträge*, II, 1, S. 53).
3. *Fragmente aus einem Corveyschen Codex* (*Westfalisches Archiv*, III, 3, S. 1).
4. *Fasti Corbejenses* (HS. im *Archiv des ehemal. Stift Corvey*, ibid. V, 1, S. 1).
5. *Zur Kritik der Quellen, ins besondere der Corveyschen Traditions und Güter-Register* (ibid., III, 1, S. 54).
6. Wigand, *Berichte von vaterländischen Archiven, mit Andeutungen für die Geschichte* (ibid., I, S. 11, Corvey etc.).
7. Wigand, *Berichte aus Westphalen über die daselbst vorräthigen Quellen Deutscher Geschichte*, I, Corvey (Pertz, *Archiv*, IV, S. 337).
8. *Corveische Güterregister und Heberollen* (*Westf. Archiv*, I, 2, S. 1, I, 3, S. 49).
9. *Verzeichniss Corveischen Güter und Einkünfte. Aus dem 12ten und 13ten Jahrhundert* (*Westf. Archiv*, I, 4, S. 18, II, 1, S. 1, II, 2, S. 136).
10. *Corveischen Güterbesitzt. Eine Nachträge zu dem Werk: Der Corveische Güterbesitzt aus den Quellen dargestellt*, Lemgo 1831 (*Westf. Arch.*, VII, 2, S. 234).

11. Jünski, *Bemerkung über die Corveischen Meiergüter (Westf. Archiv*, II, 1, S. 113).

12. *Das älteste Corveysche Lehnregister (Westf. Archiv*, VI, 4, S. 331).

13. *Johann Friedrich Falke und das Chronicon Corbejense*, bei Dr. G. H. Klippel, *Historische Forschungen und Darstellungen*, Bremen 1843, Theil I.

14. J. Letzne, *Corbeische Chronica*, Hamburg 1590, 4to.

15. Möser, *Osnabrückische Geschichte*, I, S. 326, 409, II, S. 228.

16. Kindlinger, *Münsterische Beyträge*, II, S. 107, 119, 221.

17. H. P. Cappe, *Die Mittelalter Münzen von Münster, Osnabrück, Paderborn, Corvei und Hervord*, Dresden 1850.

N°. 34 aldaar (Taf. XIII), onder keizer Hendrik III (1039—1056) geslagen, heeft voorzijde: Een hoofd regts gewend; HENRICVS REX ± = onze n°. 15 en volgende; en de keerzijde: Een kruis ÷┼÷ = n°. 30 en n°. 22. Is er ook eenig verband tusschen deze overeenkomst?

Noot 50. Cappe, l. l.: „Im Jahre 833 errichtete Kaiser Ludwig der Fromme, welcher mit seine Gemählin Judith *sich oft in Corvei aufhielt*, da selbst eine Münzstatte, deren Einkünfte er dem Abte Warinus verlieh, u. s. w." Men zie hieruit, hoe genegen de keizers Corvei waren.

Noot 51. Lienward moet onder Utrechts kerkelijk gebied behoord hebben. Daarom schreef de abt van Corvei aan den bisschop van Utrecht, om de parochianen van Lienward tot betaling en hulde te dwingen.

Noot 52. St. Vitus. „ Ao. 835 wurden die Ueberreste des Martyrers Vitus von Paris nach den Kloster Corvei gebracht, und es wurde derselbe zu dessen Schutzheiligen erkoren, nachdem bis daher der h. Stephan als solcher verehret worden war." Cappe, l. l., S. 106.

„ Aan St. Vitus, dien vreemden heiligen, waren meer dan eene kerk in deze streken gewijd, zoo als die van Doesum, eene zeer oude kerk," zegt Westendorp, *Eerste leerrede te Sebaldeburen*, blz. 169 (*).

Over den hoogen ouderdom eener kerk, wanneer de kerkgifte eener plaats het eigendom is van een geestelijk gesticht in een ver verwijderd gewest, zie Van Spaan, III, 56. *De legende van St. Vitus ende Modestus, martelaren. Een Nederlandsch HS. uit de XIIIe eeuw*, bij Schotel, *Geschied-, letter- en oudheidkundige uitspanningen*, Utrecht 1840, blz. 156—161.

Noot 54. Het diploma van 839 is in Kreuznach, aan de Nahe, gegeven. De Duitscher spreekt de *u* als *oe* uit; kan dus niet, bij dictaat van het stuk, *uu* in schrift gesteld zijn, en dus *uuestracha*, terwijl *oestracha* uitgesproken werd? Falke heeft juist *uuestracha*. — Verwijderde bezitters waren bovendien niet altijd met de juiste ligging hunner goederen bekend, zoodat men niet onvoorwaardelijk hunne berigten moet gelooven. Zoo leest men in een oud charter (elfde eeuw): „ Empele in pago *Taxandria sive Teisterbant (De gids*, 1840, blz. 67). In het werkje *Leeuwarden na en voor hare wording als stad*, van Jr. Mr. M. De Haan Hettema, wordt *uuestracha* voor de ware lezing gehouden, en Camminga te Wirdum geplaatst; maar Wirdum ligt evenzeer als Leeuwarden in Oostergoo.

Noot 58. Over de zwaarte der Bruno-munten, en hare verhouding tot de boeten der *Lex Frisonum*, zie De Haan Hettema, l. l., blz. 14, volgens Dr. J. G. A. Wirth, *Deutsche Geschichte*, Stuttgart 1846, II, S. 72 sqq., en Hofman, *Alter und neuer Münzschlüssel*, S. 223 en 225.

Noot 61. Achttal, lees: vijftal, want de plaat in no. 2 is de zelfde plaat als in no. 1, doch met *twee* munten vermeerderd.

Noot 73. Wigand etc., in te voegen p. 301.

Bijdrage XII. Noot 95. Cancellarij, lees: kanselarij.

Noot 104. Zie ook Eekhoff, l. l., II, blz. 325.

In het grafschrift van Igramus Ab Achelen lees: supremi, voor: supmemi.

Bijdrage XIII. N°. 1. Staat keerzijde ..... + IN ..... VICES, lees: VI(n)CES.

Januarij 1851. Mr. J. DIRKS.

NEDERLANDSCHE MUNTEN UIT DE ELFDE EEUW.

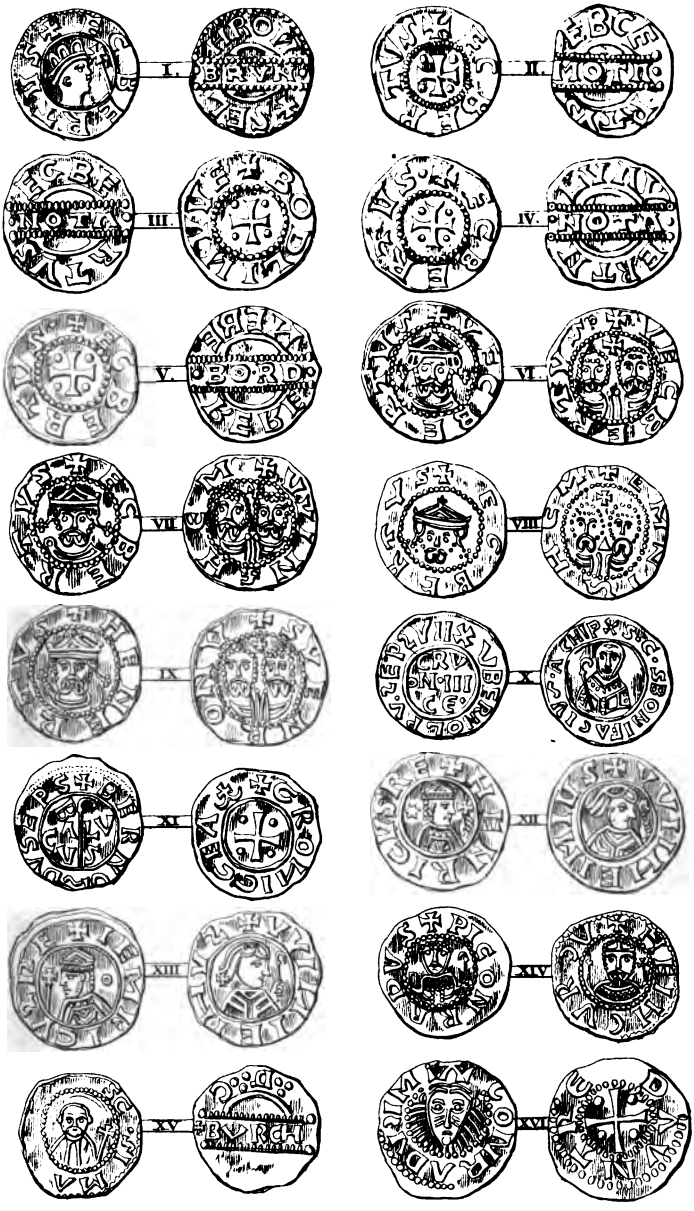

Kon.l. lith. v. C.W Mieling, 's Hage

AR
46

AR
47

48 AR

49 AR

50 AR

AR
51

AR
52

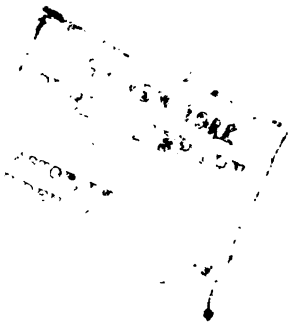

HET GESLACHT ARNOLDI,

DOOR

J. VAN LEEUWEN (1).

Bij de voortzetting mijner nasporingen en de vervaardiging van levens- en karakterschetsen, betrekkelijk vermaarde Friezen uit de vorige eeuw, om tot bijdragen te kunnen dienen tot de historie dezer provincie, is mijne aandacht gevallen op een drietal mannen, vertrouwelijke vrienden, die gelijktijdig hebben geleefd en gearbeid ten nutte van hun gewest en tot heil van het vaderland. Het zijn de drie burgemeesters van Dokkum, Harlingen en Leeuwarden, Epo Sjuck van Burmania, Wybrand van Itsma en Nicolaas Arnoldi. Van dit driemanschap getuigde Willem van Haren, in eenen brief aan zijnen vriend Tjaerd van Aylva, dat hij het bekwaam achtte, eene geheele republiek naar eisch te kunnen regeren; waarop deze, in zijn toestemmend antwoord, de beleefde verklaring deed, dat hij daaraan nog gaarne den voormaligen premier van Sloten (O. Z. van Haren) zag toegevoegd. De beide eersten waren onderling naauwer aan elkander verbonden in hunnen werkkring, want de laatste stond, door zijne onmiddellijke betrekking tot de stadhouderlijke familie, meer op zich zelven.

(1) Voorlezing, ter opening der winteravondvergaderingen, den 14. November 1850.

Epo Sjuck van Burmania is in 1693, op Martena-state, te Kornjum, geboren. Na volbragte studie werd hij ontvanger-generaal van 's Lands middelen, en in 1738 ontving hij zijne benoeming tot burgemeester van Dokkum. Nu was hij in gewigtige staatscommissiën werkzaam, en bevorderde de verheffing van prins Willem IV tot algemeen stadhouder, omdat hij het belang van het Vaderland daaraan zeer naauw verbonden oordeelde. De voorname bestanddeelen zijns karakters waren vrijmoedigheid, waarheidsliefde en standvastigheid. Daarover bragt Simon Stijl hem zijnen bijzonderen lof toe, met de eervolle betuiging, dat Burmania voor den prins van gelijk belang is geweest als Sully voor Hendrik den Grooten. Hij stond dan ook, als staatsdienaar, als regent en als vorstenvriend, hoog aangeschreven; en toch ging met het verlies van dien vriend ook de waardij zijner verdiensten verloren. In de schatting van het publiek was het Vaderland hem dank en eer verschuldigd, en toch werd in denzelfden vorstenzetel, waarop hij vroeger het roemruchtig opperhoofd der republiek verheven had, nu tot zijne vernedering besloten. Miskend en in het eerlijk harte diep gegriefd, werd de grijze standfries van het staatstooneel verwijderd door den nog onbedreven zoon eens voortreffelijken vaders, aan wien het lot beschoren was, het weleer zoo bloeijend Nederland allengs ten val te zien neigen. Toen Willem V meerderjarig was geworden, werd Burmania als burgemeester en lid der gedeputeerden voorbijgegaan, hoezeer hem dan ook door de prinsesse weduwe de hooge eer was toegekend, om als medevoogd voor de opvoeding van haren zoon zorge te dragen. Hij nam afscheid van zijne ambtgenooten met eene openhartige toespraak en kracht van redenen, die alleen eigen zijn aan verhevene karakters, het kenmerk dragende van een gerust geweten. Hij stierf als ambteloos burger den eersten van Sprokkelmaand 1775,

oud twee en tachtig jaren. Maar, het zij ter eere van den prins gezegd, Burmania genoot nog twee jaren voor zijnen dood de voldoening, dat de vorst rondborstig erkende, door verkeerden raad misleid te zijn geweest, en den burgemeester onregt te hebben aangedaan. Ook bij de bekendmaking van diens overlijden antwoordde de stadhouder, zich niet zonder aandoening te herinneren de fatale omstandigheden, die hem een tijdlang hadden verwijderd van den waren vriend zijns vaders, zijner moeder en grootmoeder, van den eerlijken man en kundigen regent.

Van Burmania gaf, buiten zijne verdiensten als staatsman en hoofd des stedelijken bestuurs, vele blijken van zijn verstand en oordeel, kunstliefde en trouwe wetenschappelijke beoefening. Hij is de hoofdvervaardiger van het steeds in eere gehouden meer staat- dan letterkundig geschrift *De Schuite- en Jagtpraatjes.* De schilderstukken op het stadhuis te Dokkum, aan wier stoute ordonnantie de uitvoering niet evenaren mogt, zijn van zijne vinding. Als Latijnsch dichter gaf hij goede proeven van zijn talent. Op eene zerk, gemetseld in den muur der kerk te Kornjum, doch om het wapen in 1796 weggenomen, was zijn eigen vervaardigd grafschrift gebeiteld:

Ik heb geleefd — den loop geloopen,
Dien God mij gaf, nu ga ik heen,
Daar al het menschdom komt bijeen.
De worm zal 't aardsche ligchaam sloopen.
De ziel die blijft, en hoopt in God
Op zaliger en beter lot.

Wybrand van Itsma, in 1694 geboren, was eerst lid der regering te Dokkum, en toen burgemeester der stad Harlingen. Deze stad nam onder zijn bestuur zoodanig in bloei en aanzien toe, dat de Nederlandsche jaarboeken daarvan met lof gewagen. Als lid der gewestelijke regering en der Staten Generaal heeft hij, door zijne wijsheid en algemeene kennis van zaken, een uitnemenden naam verworven, blijvende immer getrouw aan zijne zinspreuk: *Virtute ac justitia.* Als vriend van den stadhouder gaf hij voldoende bewijzen, nimmer 's vorsten gunst tot eigenbelang aan te wenden, of zijnen invloed ten nadeele van eens anders bestzijn te misbruiken. Ja zelfs, wanneer, naar zijn inzien, het Vaderland kon schade lijden, door eenigen voorgestelden maatregel of te nemen besluit van het gewestelijk bestuur, dan was Itsma een even vurig tegenstander, als hij in het tegenovergestelde geval een krachtig voorstander zich betoonde.

Ik zal over deze beide verdienstelijke mannen in geen verdere ontwikkeling treden. Eensdeels, omdat mij van hen geen andere merkwaardige bijzonderheden, ter opzettelijke behandeling dienstig, tot nog toe zijn bekend geworden, dan die, aangaande de hoofdzaken, ons in de gedrukte historische geschriften zijn medegedeeld; anderdeels, dewijl er stoffe genoeg voorhanden is tot eene schets van het leven en bedrijf van den burgemeester Arnoldi, die mij reeds vroeger als een belangrijk persoon is voorgekomen.

De bevestiging daarvan heb ik gevonden in 's mans nagelaten eigenhandige geschriften en de briefwisseling met de stadhouders, de regerende prinsessen, rijksgrooten, edelen des lands en vele aanzienlijke personen van allerlei rang en stand. Vertrouwelijke brieven en ge-

heime memoriën toch zullen wel immer erkend moeten worden als de echte bronnen, waaruit men het juiste oordeel putten moet over 's menschen handel en bedrijf. Zij zijn de gidsen, die ons den geheimen toegang wijzen tot den inwendigen mensch, waardoor ons het *hoe* en *waarom* in hun doen en laten wordt ontvouwd. Zij zijn de toetssteenen van het verstand, om het echte van het klatergoud te onderscheiden; de sleutels, die de menigvuldige raadsels oplossen van zoo vele onbegrijpelijkheden, welke de oppervlakkige kennis en het bedriegelijk uitwendig aanzien aan het vlugtig oog vertoonden. Men moet het bewerktuigd zamenstel doorgronden; oorzaak, doel en middelen onderscheiden; drijfveêren en beweegredenen kennen; regelmaat en tegenstrijdigheid wikken en wegen; — dan eerst is de kunstregter bevoegd en in staat tot het vellen van eene zuivere kritiek. En nog is het, bij alle nasporing van de daden van groote mannen, al liggen de schriftelijke bewijzen vóór ons, uiterst moeijelijk, de vroeger bestreden bedoelingen en betwiste handelingen naar eisch op te lossen, wanneer het door vroegere schrijvers ontwikkeld gevoelen en beweren, het zij door algemeen vertrouwen, door aangebragt bewijs of door tijdverloop, is bevestigd. Want leert de ondervinding niet, dat, ten opzigte van vele vermaarde personen, schoon zij sinds lang tot het gebied der historie behoorden, een averegtsch oordeel uitgesproken wordt, omdat men, door eenzijdigheid of gebrek aan bewijs, door misverstand of onvoorzigtigheid en andere menschelijke dwalingen misleid, niet bevoegd noch bekwaam was tot de taak, welke men op zich nam? Nog erger is het, als voorbarigheid, verkeerd begrip, waanwijsheid, spot- of hekelzucht den woeligen geest en het driftig bloed beroeren, zoodat waarheid, deugd en verdiensten worden verloochend, of weder het goede en het kwade beide overdreven! — Het

is een hartenlust, den braven natuurgenoot in zijn doen en werken te beschrijven, wat edel en goed in hem is te verkondigen. Er zijn, ja, in elk karakter vlek en rimpel aan te wijzen; er zijn altoos kleine gebreken, die men luide gispen en laken kan, maar die men even goed, zonder de historie te verminken, zonder de waarheid te beleedigen, met den mantel der liefde kan bedekken. Eere zij het alzoo edel gevoelend harte! Wee hem, die behagen schept in 's menschen vernedering! — Alle deze overdenkingen zweefden mij voor den geest, bij de beschouwing van het nagelaten familie-archief des burgemeesters Arnoldi; en met een waar genoegen bevond ik, dat wat men over hem tot zijnen lof geschreven had, in verhouding tot zijne verdiensten, te weinig was. Men kan uit innige overtuiging den stempel der waarheid op 's mans goede daden en edel karakter drukken. Het zegt veel, meer dan eene halve eeuw hoveling en staatsdienaar onder verschillende hoofden des bestuurs te wezen, en altoos geëerd en geacht te blijven bij vorst en volk. Het zegt veel, een eerlijk en regtschapen karakter te bewaren, als men zelf regeren moet en gelijktijdig de bevelen van eene hoogere magt, vaak in strijd met eigen wil en inzigt, te volgen en te eerbiedigen heeft. Maar nog zwaarder wordt de taak, gevaarlijk de toestand, wanneer in onrustige tijden een deel der natie, hetwelk te besturen ons is opgelegd, het harnas aangordt tegen het wettig opperhoofd, aan wiens regterhand wij te zelfden tijde zijn geplaatst. Zoo was het meermalen met Arnoldi, en toch vinden wij in zijne geschrevene nalatenschap geenen enkelen grond tot verdenking of beschuldiging.

Wij zullen U thans eerst bekend maken met den stamvader van het geslacht Arnoldi hier te lande, en daarna den kleinzoon schetsen. — Leent mij een gunstig oor en genegene aandacht; ondersteunt mijn gering talent en

zwak vermogen door uwe toegevendheid, dit versterkt den goeden wil, en tempert het wantrouwen op eigene kracht!

Nicolaus Arnoldi werd geboren te Lesna, eene stad in Polen, den 17. December 1618. Zijn vader heette Michaël Arnoldi Jacobszoon, of eigentlijk Adelti; zijne moeder Anna Gertich Stanislausdochter, beide van Poolschen adel, die om de vervolgingen tegen de onroomschen naar Lesna, als een algemeen toevlugtsoord, waren geweken. De vader stierf, toen zijn zoontje naauwelijks drie jaren oud was; maar de moeder droeg alle mogelijke zorg voor zijne opvoeding, en wijdde hem aan de letteren. De eerste beginselen van het onderwijs genoot hij in zijne geboorteplaats, en weldra, de Latijnsche en Grieksche talen aanleerende onder verschillende meesters, nam de geleerde Comenius den vluggen scholier onder zijne hoede. Deze beroemde man, bij wien het mij vergund zij eene wijle te vertoeven, was toen met zijne *Janua linguarum* bezig, die in 1631 uitgegeven en in twaalf Europesche talen, bovendien in het Arabisch, Perzisch en Mongoolsch, overgebragt werd. Hij kan met regt worden aangemerkt als de eerste grondlegger tot de verbetering van het schoolwezen, en als de vader der leerwijze door aanschouwing van Pestalozzi. In Engeland, Zweden, Silezië en elders werd Comenius als schoolhervormer gebezigd; in 1656 keerde hij naar Lesna terug. Bij het afbranden dezer stad verloor hij al zijne bezittingen, even als in 1616 te Fülneck, dat door de Spanjaarden geplunderd en verbrand werd, al zijne have met zijne bibliotheek en handschriften waren vernietigd. Hij begaf zich toen naar Hamburg, vervolgens naar Amsterdam, alwaar hij in Slagtmaand 1671 overleed. Zijne rampen en herhaalde noodlottigheden schijnen in den ouderdom ook zijne verstandelijke vermogens te hebben geteisterd: want in de laatste jaren verviel hij tot dweepzucht en geestdrijverij. Hij hield de leer-

AR 46

AR 47

48 AR 49 AR 50 AR

AR 51

AR 52

schuldig letterdienaar afkeerig was van alle krijgsrumoer, den doortogt naar Oxford, den zetel der geleerdheid, werd versperd. Moedig en volhardend om eenig doel te bereiken, voeteert hij naar Cambridge; maar ook daar was zijn lot ongunstig. Al de professoren in de godgeleerdheid zaten opgesloten in het collegie der Drieëenheid, en Arnoldi moest onverrigter zake terugkeeren.

Na in Holland eenige belangrijke betrekkingen aangeknoopt en zich de Nederlandsche taal geheel magtig te hebben gemaakt, kwam hij te Franeker terug, begon in die taal te prediken, en voldeed zoo algemeen, dat men hem afried naar Polen terug te keeren, verlangende dat hij zich in Friesland vestigen zoude. Vervolgens tot het leeraarambt bekwaam gekeurd zijnde, werd hij in 1646 tot predikant te Beetgum beroepen. Kort te voren was hij in den echt getreden met de jonkvrouwe Remigia of Riem, dochter van Martinus van der Nitzen (4), zoon van den ridder Karel van der Nitzen, president van het Hof van Friesland, en gesproten uit een voornaam geslacht in Braband. Deze jonkvrouw, aldus zeggen de geschiedschrijvers, ware verdiensten, kunde en welsprekendheid, boven rijkdom en hoogen rang stellende, vond zich vereerd met den nederigen predikant van een klein Friesch dorpje haren echtgenoot te kunnen noemen. Kort van duur echter was die verbindtenis, want reeds in 1652 moest zij den tol der natuur betalen, en werd het stoffelijk overblijfsel in de kerk te Minnertsga nedergelegd; zijnde hun echt kinderloos gebleven (5). Ondertusschen werd hij te Tilburg, daarna te Bolsward beroepen; doch zijne

(4) Door anderen wordt vermeld, dat Riem eene dochter is geweest van Carel van der Nitzen, zoon van Martinus. Zie hierover bijlage A.

(5) Zie bijlage C.

toenmalige gemeente te zeer beminnende, volgde hij die roepstem niet, maar bleef predikant te Beetgum. — In 1651 werd professor Coccejus te Leiden beroepen, en Arnoldi door Gedeputeerde Staten van Friesland, den 11. April van dat jaar, in zijne plaats benoemd, op een tractement van negen honderd gulden jaarlijks. Hij begaf zich twee jaren later weder in den echt met Anna Pybinga, dochter van den Franeker burgemeester Wybren Jacobs en Elisabeth van Ghemmenich Paulusdr. Anna was de weduwe van den advocaat Frederik Petertilli. Negen kinderen, vijf zonen en vier dochters, sproten uit dit huwelijk voort, waarvan slechts drie zonen en eene dochter tot volwassenheid kwamen (6). In het jaar, volgende op zijne aanstelling als hoogleeraar, ging hij zijne bloedverwanten en vrienden in Polen bezoeken. Hij bragt eenige aangename weken door bij zijnen oom Martin Gertich, predikant te Lesna, beroemd door zijne werken (7). In 1656 deed hij eene belangrijke reize in het gevolg van vier ambassadeurs, door de Staten Generaal aan den koning van Zweden en dien van Polen gezonden, welke hem als prediker begeerden. Deze heeren getuigden loffelijk van zijne leerredenen, welke hij, naar gelang der omstan-

(6) Zie bijlage B en C.

(7) In eenige schriftelijke aanteekeningen van den burgemeester N. Arnoldi, waarbij van eenen brief, door een voornaam Poolsch edelman aan zijnen grootvader gezonden, wordt gewaagd, zonder den naam des schrijvers te noemen, vindt men vermeld, dat, tijdens de benoeming van Arnoldi tot professor, hem eene aanzienlijke en vereerende aanbieding gedaan was, om, naar zijn vaderland terugkeerende, aldaar eene hoogere betrekking te bekleeden. Daartoe gevoelde Arnoldi wel eenige neiging, maar ter liefde zijner echtgenoot had hij dit aanbod afgeslagen, hetwelk niet zeer gunstig werd opgenomen. Daarmede zou zijne reis naar Polen in verband gestaan hebben.

heden, in de Nederlandsche, Poolsche of Duitsche talen hield. Hoog steeg de achting en bewondering op dezen tweejarigen togt voor de talenten en het karakter van Arnoldi, zoo wel bij de ambassadeurs als bij de aanzienlijken en grooten des rijks. De kanselier van Polen Corycinski, de vermaarde grootkanselier van Zweden Oxenstiern, die zijn vriend en beschermer werd, de generaal Douglas en de keurvorst van Brandenburg, die hem tot hofprediker wilde verheffen, huldigden om strijd zijne verdiensten. In 1666 werd hij naar Heidelberg afgevaardigd, om den geleerden Spanheim over te halen tot bekleeding van het professoraat te Franeker, maar die reis was vruchteloos.

Als hoogleeraar kweet Arnoldi zich van zijnen ambtspligt met zulk eene naauwgezetheid, schrander oordeel en gelukkig talent, dat zijn naam en zijne werken met eerbied, hoogachting en dankbaarheid zijn herdacht. Na eene langdurige en smartelijke ziekte, die hij met christelijke lijdzaamheid en onderwerping heeft gedragen, eindigde hij den 15 October 1680, oud 72 jaren, zijne loopbaan, na dertig jaren lang den leerstoel aan de Franeker akademie te hebben bekleed. Zijne echtgenoot overleefde hem nog twintig jaren. Professor van Marck was zijn lijk- en lofredenaar, die hem, niet in overdrevene termen, gelijk zoo dikwijls geschiedt, maar hier naar waarheid de verdiende hulde toebragt. Arnoldi was een man van eenvoudige zeden, niemand tot last, allen welgevallig; van zich zelven sprak hij nederig, anderen verhief hij naar waarde. Voor gelijken was hij gemeenzaam, voor hooger geplaatsten eerbiedig, en de akademische jongelingschap had in hem eenen onvermoeiden leermeester en vriend: want zijn onderwijs was boven allen lof verheven. In ware en zuivere godsvrucht strekte hij ten voorbeeld van alle evangeliedienaars, en de onrust in de kerk was hem

een nagel aan zijne doodkist. Als welsprekend en verstandig prediker was zijn roem gevestigd. Vele en belangrijke geschriften, waaronder de werken van Maccovius, heeft hij in het licht gegeven, en zijn vermeld in de lijkrede, bij Bayle en Vriemoet (8).

Na U dus, MM. HH.! den vermaarden grootvader in korte trekken te hebben geschetst, gaan wij nu tot den niet minder verdienstelijken kleinzoon over.

Nicolaus Arnoldi was van vele kinderen het eenig overgeblevene, toen zijn vader Martinus Arnoldi, landschaps bouwmeester en vroedsman te Leeuwarden, in het jaar 1699 overleed. Zijne moeder was Jetske Tania, en schoon zijn geboortejaar ons onbekend is gebleven, moet hij in het laatst van de zeventiende eeuw geboren zijn.

Toen hij zijne studiën in de regten voltooid had, werd hij op den 17 Julij 1716 in de naamrol der advocaten voor het Hof van Friesland ingeschreven. Hij heeft daarna de volgende ambten bekleed. In 1718 werd hij pensionaris der stad Leeuwarden; daarna secretaris en vervolgens burgemeester. Zes malen werd hij herkozen, en bleef in die betrekking tot aan zijnen dood. Op den 2 of 3 van Sprokkelmaand 1728 ontving hij zijne eervolle aanstelling van geheimschrijver van de prinses-regentesse Maria Louisa, weduwe van den stadhouder Joan Willem Friso. Toen haar zoon Willem Karel Hendrik Friso meerderjarig en in 1731 stadhouder was geworden, ging Arnoldi in dezelfde betrekking over in 's prinsen dienst, en werd drie jaren later daarenboven vereerd met de ambten van raad en thesaurier generaal van Zijne Hoogheid. Hij behield

(8) Zie zijn grafschrift hierachter, bijlage D.

die waardigheden na den dood des stadhouders in 1751, onder de regering van de prinses-weduwe en gouvernante Anna, kroonprinses van Engeland. Deze overlijdende in 1759, ging hij weder over in dienst van prinses Maria Louisa, en nog eenigen tijd in die van hare kleindochter Carolina, aan wie, tot de meerderjarigheid haars broeders Willem V, nadat de grootmoeder in 1765 overleden was, de magistraatsbeschikkingen in de steden waren opgedragen. Wijders bekleedde Arnoldi jaren lang het ambt van geregtsscholtus en president van het krijgsgeregte bij de Friesche en Nassausche regimenten; was gedurende elf jaren gecommitteerde staat in het mindergetal en de rekenkamer; voorts volmagt ten landsdage, medelid van het collegie van Gedeputeerde Staten, raad ter Admiraliteit te Amsterdam, en steeds werkzaam in bijzondere staatscommissiën, zoo verre die met zijne overige betrekkingen niet onvereenigbaar waren. Ook wilde prinses Anna, bij het overlijden van Frieslands historieschrijver Huber, in het jaar 1730, hem dien post opdragen; het bleek mij niet of aan die opdragt gevolg is gegeven.

Dit waren zijne ambten, betrekkingen en commissiën, waaronder ook behoort met name genoemd te worden zijne voogdij over het Popta-gasthuis te Marssum, omdat hij daarin van bijzonder belang en nuttig geweest is.

Het is meermalen betwijfeld of zoo vele, veelsoortige en uiteenloopende betrekkingen en ambten te zamen gevoegd, door éénen man naar eisch konden worden waargenomen; of niet de berigten deswege, als zij met geen onfeilbare bewijzen waren gestaafd, moesten worden gehouden voor overdreven; of niet belang in de zaak, gunst voor den persoon en zijne familie, of dichterlijke verbeelding, pen en schrift met partijdigen lof hadden bestuurd. Wij kunnen dit, helaas! niet ontkennen, en deelden te dikwijls in dien twijfel; ja, wat erger is, hij werd soms

tot eene wezenlijkheid. Zoo offert men dan de waarheid aan gunst of eigenbelang op, en maakt de geschiedenis tot eene fabel! Evenwel mag het ons verheugen, dat dit bedrog eene uitzondering is op den gewonen regel; dat 's Lands historie, de hartader des volks, ook nog rein en ongeschonden wordt bewaard; dat groote daden, kleine gebeurtenissen, edele karakters, deugden en gebreken, in het zuivere daglicht worden gesteld. Waarheidsliefde en vaderlandsliefde zijn tweelingzusters, wier karakter nimmer verloochend of beleedigd wordt door den eerlijken, den bekwamen verkondiger der menschelijke lotgevallen. En nu, met toepassing dezer leer op het leven en bedrijf van den man, dien wij U thans schetsen, kunnen wij de getuigenis der volle waarheid afleggen, dat Arnoldi tot die bevoorregte mannen behoorde, die te gelijken tijde een aantal betrekkingen met verstand en oordeel, vlug- en scherpzinnigheid, uitnemend kunnen vervullen, en als mannen van eer, naar eed en pligt, aan hunne veelzijdige roeping voldoen. En wil men mij op mijn woord niet gelooven? Ik verlang ook dat onvoorwaardelijk geloof niet: want er zijn getuigen aanwezig, die woorden overbodig maken. Men werpe slechts een vlugtigen blik in de archieven van staat, van dit gewest en zijne hoofdstad, en die der prinsen van Oranje (9). Honderden beschreven

(9) Het Archief der Stadhouders, in 's Rijks Archief aanwezig, is door hem georganiseerd. Men zie het belangrijk verslag desweg̃e van den archivarius W. Eekhoff, in *De vrije Fries*, II, 18. Het Stedelijk Archief te Leeuwarden erlangde door hem eene betere inrigting; op de resolutiën van den magistraat vervaardigde hij een breedvoerig register, waaraan hij jaren arbeidde, en dat tot veel dienst is geweest. Met 1 Januarij 1774, als burgemeester zullende aftreden, gaf hij dit handschrift ten geschenke aan den magistraat, waarvan deze bij eervolle resolutie melding heeft gemaakt in het handschrift zelven.

vellen papiers, oorkonden en documenten van allerlei aard, uit de eerste helft der achttiende eeuw, zullen U telkens de bewijzen leveren van het kloek verstand en oordeel, van het voortreffelijk karakter van vele mannen des bestuurs, onder welke Arnoldi een waardig voorganger was, een regent, die geacht werd aan het hoofd eener republiek te kunnen staan. Hebt gij daaraan nog niet genoeg tot uwe overtuiging? Wel nu, men verleene U de inzage, de lezing en beoordeeling van het eigen of geheim archief van Arnoldi zelven, en van de vertrouwelijke brieven der prinsen-stadhouders, prinsessen-gouvernantes, van de rijksgrooten, staatsmannen en andere personen, met de antwoorden daarop, en wie dan de waarheid mijns beweren niet erkennen wil, zou ik moeten verdenken van partijdigheid of van zwakke geestvermogens.

Trouwens er zijn geschiedschrijvers, die vóór mij, zonder al de bronnen te kennen, het zegel hebben gezet op den roem zijner verdiensten. Hij wordt immers vermeld als een man van schrander oordeel, doordringend verstand, vlugge bevatting, veel belezenheid, ongemeen gesteld op goede orde, woekerzuchtig met zijnen tijd, naauwgezet in de vervulling zijner pligten, vriendelijk en voorkomend in de dagelijksche verkeering, eerlijk in handel en wandel. Ons onderzoek leverde dezelfde en nog meerdere goede uitkomsten op. Wel is waar ontdekt men in den eersten opslag niet die lichtende punten, die glansrijke stralen, welke zoo menig verheven karakter dadelijk doen schitteren en in zijn vollen luister het oog verrassen. Maar bij de herhaalde beschouwing van de licht- en schaduwzijde des tafereels, dat het werkend leven van Arnoldi ons vertoont, vinden wij al meer en meer stoffe tot bewondering. Hij was het evenbeeld zijns nederigen grootvaders, wilde niet blinken noch schitteren door uiterlijk vertoon of zelfverheffing. Slechts in één opzigt kwam het mij voor,

dat de eerzucht wat sterk gedreven werd, met betrekking tot het ambt van burgemeester, zich beleedigd achtende en klagende over onbillijkheid, wanneer zijne herbenoeming niet op den gewonen tijd geschiedde. Welligt hebben daartoe omstandigheden medegewerkt, die, als men ze in haren oorsprong kende, ons oordeel eene andere rigting zoude geven.

Zijne trouw en gehechtheid aan het huis van Oranje waren onwankelbaar. Hij verkoos uit beginsel het republikeinsche stelsel, onder het bestuur van een regtschapen vorst, boven eene stadhouderlooze regering. Fierheid zonder hoogmoed, beleefdheid zonder te groote gemeenzaamheid, hooghartig tegen over vernedering, en vasten moed tegenover dwang, — edele karaktertrekken, den verstandigen Fries eigen, waren ook de hoedanigheden, die hij in elken regent vorderde en wist te waarderen, waarvan ik telkens de krachtige bewijzen in zijne handelingen heb opgemerkt. Geen wonder dus, dat hij als staatsdienaar hoog geschat werd door de voortreffelijke prinses Maria Louise, blijkbaar uit hare eigenhandige brieven; door den besten der prinsen Willem IV, en de kroonprinsesse Anna. Van daar dan ook, dat hij meer werd dan een vorstendienaar, dat hij de vertrouwde was van Frieslands opperhoofden, dat hij al hunne financiën bestuurde, en zij hem steeds in hunne nabijheid begeerden. Zelfs moest hij op uitdrukkelijk verlangen van prins Willem, in het jaar 1733, dezen naar Engeland vergezellen, ter bijwoning van de plegtigheden en feesten bij diens echtvereeniging.

Deze schets moge in het algemeen voldoende zijn, om U Arnoldi te leeren kennen in zijn leven en wandel, en ter ontwikkeling zijns karakters. Zij is ontworpen voornamelijk uit zijne geschriften en de brieven, gedurende een vijftigtal jaren gewisseld met vorsten en vorstinnen, met aanzienlijke en beroemde mannen, met vertrouwde

vrienden, zoo wel in de Latijnsche, Fransche en Engelsche als in de Nederlandsche talen; het Duitsch was door hem niet grondig aangeleerd. Gelukkig is die schat voor zijne afstammelingen, waarvan de familie van der Haer de nog eenigst overgeblevene is, bewaard gebleven; eene verzameling *en* voor de geschiedenis *en* als autographa van veel waarde.

En nu lag het op mijnen weg, U uit den voorraad eenige proeven te leveren, en geschiedkundige bijzonderheden mede te deelen, tot bewijs voor de waarheid mijns betoogs. Daardoor zoude echter thans deze schets eene te groote uitgebreidheid erlangen, naar mate van den gewonen tijd, tot spreken bestemd (10). Bij eene andere gelegenheid dus zal ik U met den belangrijksten inhoud der geschriften bekend maken, doch alleen tot eene proeve van zijnen schrijftrant, wil ik U éénen brief mededeelen van Arnoldi, welken hij aan prinses Anna en haren gemaal heeft geschreven, maar bijzonder het woord rigtende tot de eerstgenoemde.

Het was in het oproerig jaar 1748, toen in Friesland de kantoren waren geplunderd, en men nog erger woeling en verwarring te gemoet zag. Arnoldi had reeds meer dan eens den prins wenken willen geven, dat herziening in 's Lands zaken ook in dit gewest eene eerste voorwaarde tot herstel der ruste was; maar deze scheen zijne aandacht nog niet herwaarts te kunnen bepalen, of was niet genoegzaam ingelicht; de prinses ten minste achtte het gevaar niet dringend, en 's volks woelingen niet van zoo hoog belang. Dit zal dan ook voor Arnoldi een drijfveêr

(10) Wij hebben echter, als bijlagen tot deze verhandeling, eenige brieven uit de verzameling hierachter gevoegd, ten einde, door die mededeeling van een gedeelte, de belangrijkheid van het geheel den lezer moge blijken.

zijn geweest, om aan de prinses te schrijven. Hij deed dit anders zelden in dergelijke aangelegenheid, maar het thans nuttig oordeelende, overwon het kloek bestaan van den vorstenvriend de schroomvalligheid van den staatsdienaar. De brief is van den 3. van Oogstmaand, en luidt aldus:

Madame!

Je prend la hardiesse de demander à V. A. R. et à mon Serénissime Maitre un moment de patience et d'audience dans les conjonctures tristes et epineuses de nos jours, en egard à ce qui se passe dans la Province de Frise et dans notre Pays, par la voisinage et la correspondance que l'on sait, qui règne entre ces Reformateurs, ainsi nommés, de la dite Province et les Notres, à quoi les troubles de Groningue ont donné le branle et le commencement. Dieu veuille que V. A. R. et S. A. S., son Glorieux Epoux, daignent accepter ceci comme une production d'un coeur, qui Leur est entièrement devoué, peut etre privé des environs, qu'affectent les Grands Politiques, mais en revange guidé par celle d'un homme d'honneur et de probité, qui n'a d'autre ambition dans le monde que de se conserver les bonnes graces et la protection de V. A. R. et S. A. S. pour le reste de ses jours, et se rejouïr uniquement dans toutes les prosperitez, que le Toutpuissant veuille accorder en sa Grace à V. A. R. et à S. A. S., au Prince Hereditaire et à Madame la Princesse Caroline, et en general à tout ce qui concerne et regarde leurs Illustre Maison. Dieu veuille finir ces troubles, Madame, par la sage direction de Monseigneur le Prince, sans quoi il est à craindre que les suites en seront funestes en tout sens; le repos et le bonheur de Votre A. R. en particulier depend en bien des circonstances. Permettez moi, Madame, de le dire sans offenser

V. A. R., d'un remède à ces troubles et des plus prompts et des plus reels. Je tremble avec raison comme un veritable et inebranlable serviteur, toutes les fois que je reflechis aux circonstances presentes et aux suites qu'elles peuvent avoir. Il y a tant de resorts qui conduisent imperceptiblement cette agitation populaire, dans un tems que nous ayons apparance à une Paix au dehors, que l'on ne peut être trop sur ses gardes. S. A. S., V. A. R. et sa glorieuse Maison se voyent elevés à un Gouvernement Hereditaire de cette Republique par la faveur de Dieu, et comme par un miracle: il y a des bons Patriottes, qui s'en rejouissent de cet heureux et grand evement. Mais, Madame, soyez persuadez qu'il y en a un grand nombre de mauvais, qui en enragent dans le fond de leur mauvais coeur, qui les gouverne, et Dieu sçait, oui, je le repette, Dieu sçait seul leurs machinations pour traverser le bonheur de cette Republique, qui a de si grandes liaisons avec celui de V. A. R. et de S. A. S. Si ces funestes desseins peuvent reussir, ils scavent par les histoires du temps passé, et par une experience trop commune dans le monde, que les dissentions populaires sont des écueils pour une Republique. Les Monarchies les plus puissantes en ont souvent ressentis les ateintes, et une guerre civile est mille fois plus dangereuse qu'une guerre avec les Voisins, et a souvent causé le bouleversement entier d'un Etat. Aussi le premier soin des têtes Couronnées et des Chefs de cette Republique ont toujours etés d'estouffer ces dissentions dans leurs premiers principes, quand elles sont survenues: Pour ne pas parler des troubles de France sous les regnes de Henri III, de Louis XIII et de la minorité de Louis XIV, je ne citerai que ceux de notre Republique sous le Gouvernement du Prince Maurice. On scait assez que ce sage Princ les etouffa dès ses commencements par le fameux Synode

de Dordregt, et par la justice qu'il exerça contre ceux, qui restoient opiniatres dans leurs sistême condamné dans ce Synode ; sistême qui alloit mettre alors dans le Gouvernement Ecclesiastique et Politique une dissention, qui ne pouvoit manquer à avoir des suites très funestes au repos de l'Etat, et qui auroit produit un nombre de cabales ecclesiastiques et seculiers, qui auroit tout renversé. Oserois-je demander à V. A. R. tres humblement si elle doute ce qui arrive presentement dans quelques Provinces, a plustot en vue une Revolution generale qu'une sincère Reformation, il en est assez tems qu'on a besoin d'une Reformation. Il y a bien des abus, Madame, dans le Gouvernement, mais nous avons une tete precieuse, qui peut les reformer sans une sedition populaire. Et il n'apartient pas à une vile populace de faire des assemblées seditieuses et même d'attenter à une Autorité, qui reside dans un Stadhouder Hereditaire, pour faire de son chef une Reformation, où cette populace ne comprend rien elle meme; mais son devoir est de lui representer ses griefs, et de lui demander tres humblement de les examiner et de rendre par apres justice selon les Loix Fondamantales du Gouvernement, qui lui a été confié. Mais la conduite que l'on tient en Frise, surtout la proposition du 24. du mois passé, qui a d'abord été communiquez à nos mutins ici, sont des attentats visibles contre l'autorité de Monseigneur le Prince, qui courrera les meme risque que celle des Etats, qui ne signifie plus rien. Car ce ne sont plus que les malheureux executeurs des productions des Reformateurs, qui à dire veritablement, ne sont que des Rebelles, qui mettront tout dans une confusion miserable ; et voila, Madame, le veritable jeu des mauvais Patriottes sus-nommès, qui espèrent de pécher en eau trouble, et perdre le digne d'un Prince, que Dieu nous a donné, malgré eux, et leurs cabales,

pour le salut de l'Etat, qui sans cela etoit perdu sans misericorde. V. A. R. pourroit m'objetter que les Provinces de Frise et de Groningue et notre petit Pays ne sont rien, et que les consequences de ce qui y arrive ne sont pas grands. Pardonnéz moi, Madame, si je repond à V. A. R. en ce cas: qu'une petite étincelle cause souvent un grand embrasement, et qu'il faut l'éteindre absolument. *Comme Mylord Harington me fit l'honneur de me le dire à Loo, lors de la descente du Pretendant en Ecosse, nouvelle qu'il avoit aprise sur le chemin en y arrivant par le courrier qui y avoit passé la veille, et qui avoit parlé à V. A. R., rien de si dangereux que les atentats d'une populace effrontée, c'est une fusée qui se repend dabord partout, pour mettre le feu sans consideration; ce feu s'allume-t-il par des bons ou par des mauvais principes, il est également violent, et ne garde aucune mesure. Dieu veuille toujours preserver Mon cher et illustre Maitre, mais principalement dans ces circonstances! Si V. A. R. venoit à perdre cette precieuse tête, quel seroit son sort dans une minorité? je fremis quand j'y songe. V. A. R. a trop de lumières elle même pour ne pas faire les reflections convenables à ce qui pourroit lui arriver. Et pardonnés à un vieux Serviteur de Pere en Fils de la maison d'Orange et de Nassau, s'il prend la hardiesse d'exposer à V. A. R. et à S. A. S. ses foibles considerations sur la situation presente des affaires publiques, auxquelles S. A. S. doit mettre ordre au plutot possible, sans quoi tout ira sans dessus-dessous, sans une faveur toute particulière de Dieu. Je me croirois indigne, Madame, des graces, que j'ai recue de V. A. R. et de S. A. S et de la confiance qu'elles m'ont temoignées autrefois, si dans ces circonstances j'y gardois le silence. Je souhaite que ce que je prend la liberté d'écrire à V. A. R. presentement soit reçu comme une preuve de mon*

zèle inexprimable pour son bonheur et celui de son Auguste Epoux et de mon respect le plus profond et le plus soumis, et soit pour moi et ma Posterité un monument de mes attentions pour la Gloire de V. A. R. et de S. A. S. et de son Illustre maison. Puisque j'ai le malheur d'en être temoin oculaire des desordres qui regnent dans cette Republique, dans un tems où on pourroit se flatter que la tranquilité regneroit partout sous l'Auguste Gouvernement de Monseigneur le Prince, Prince veritablement sage, et que Dieu nous a donné en sa Grace dans un tems facheux pour etre le Restorateur de la Republique desolée, j'ai l'honneur d'être avec le respect le plus soumis etc.

Leeuwarde le 3. *Aout*
1748. (*s.*) *N. Arnoldi.*

Op den 14. Augustus van het jaar 1729 trad Arnoldi in den echt met Mejuffer Berbera Knock, toen dertig jaren oud. Zij was de dochter van Barold Knock, Groninger van geboorte, eerst ontvanger ter Admiraliteit te Harlingen, en daarna raadsheer in het Hof van Friesland. Zijne vrouw was Berbera van Bay. Zes kinderen, drie zonen en drie dochters, sproten uit dit huwelijk voort, onder welke tweelingbroeders, die de namen der wederzijdsche grootvaders, Martinus en Barold, ontvingen. Over dezen dubbelen zegen verheugde zich bijzonder de oom van Arnoldi, Michaël, predikant te Haarlem, welligt omdat hij ook een tweelingbroeder was. De vier en zeventigjarige grijsaard deelde, in zijnen brief van gelukwensching, zijne vreugde over de geboorte der neven in regt hartelijke taal mede, sluitende met dit ex tempore, hetwelk hij een Elegiacum noemde:

Uxor chara tibi peperit Cognati gemellos,
Accipitis vestri pignora bina tori.
Vivat Baroldus, vivat Martinus, uterque
Sit Genitoris honor, sit Genetricis amor.
In natis habeant, opto, sperata parentes
Gaudia, quae sero sint magis aucta die.

Deze wensch werd niet vervuld, want Arnoldi overleefde alle zijne kinderen. De jongste dochter, Jetske Anna, werd de schoonmoeder van mevrouw Rintskje Ypkjen van Boelens.

De brave Burgemeester eindigde, eenen hoogen ouderdom bereikt hebbende, zijn nuttig en werkzaam leven op den 7 van Oogstmaand 1777. Zijn dood werd bij velen diep betreurd; zijne staatkundige vrienden hebben nog lang zijne nagedachtenis hoog vereerd; en wil men der vaderen deugd niet verloochenen, dan zij het ons opgelegd:

Dat de veder der historie
Melde aan 't Friesche nageslacht,
Hoe 's mans roem en eer en glorie
Altoosdurend dient herdacht.
Ja! 't is roemrijk zoo te leven,
Glorierijk is zulk een stand.
Eere moet den mensch gegeven,
Die, als hij, geheel het leven
Offerde aan het Vaderland!

BIJLAGE A. Blz. 66.

Ik heb hier gevolgd de genealogische aanteekeningen van den burgemeester N. Arnoldi, door hem zelven geschreven. Daarin wordt Martinus van der Nitzen genoemd zoon van Carel, ridder en raad van keizer Karel V en koning Philippus II, benevens president van het Hof van Friesland, en voorts „vader van Remigia van der Nitzen, eerste vrouw van den professor Arnoldi, getrouwd 1645, overleden 1652, die (Martinus namelijk) met zijne vrouw (wier naam niet is ingevuld, doch in de opene plaats, later, zoo het schijnt, met potlood is geschreven de naam Att van Offenhusen), geboren 1568, overleden 16.., heeft gewoond op Fernia-state, te Minnertsga, en beiden aldaar in het familiegraf van van der Nitzen zijn begraven."

Dit graf, in het koor der kerk te Minnertsga, is gedekt met eene zerk, lang 3.23 en breed 1.82 el. Op dezelve zijn uitgebeiteld twee levensgroote beelden, een ridder en eene vrouw, omringd door draperiën, wapenen en andere versierselen, en voorzien aan het boveneinde van het geslachtwapen. Aan het voeteneinde der beelden bevinden zich acht wapenschilden, waarvan de figuren, even als van het geslachtwapen en een gedeelte van het randschrift, zijn afgekapt. Onder deze schilden leest men de namen:

Nitsem. Weyer. Kaesters. Goetbloets. Roon. Grex. Wena. St. Guericx.

en daaronder het volgende:

Martinus jacet hîc & Carolus alter et alter
Gnatus, Avus, Genitor, Nitzenii generis.
Remigia, Catharina soror, jacet Attia Mater,
Offenhuysanae gemina corusca domus.

Suavissimae Conjugi Remigia â Nitzen posuit Maritus Nicolaus Arnoldus, S. S. Th. D. & Prof. 1652.

Het randschrift, in drie zijden van dit grafgesteente geplaatst, luidt:

Aº. 1569 DĒ 21 SEPTEMBRIS STERF DĒ EEDELĒ EERĒTVESTĒ EN GESTRENGĒ HEER CAERL VA NITSZĒ RIDDER RAED KŌN MA· PRESIDENT IN DEN HOVE VAN VRIESLANT.

In eene sententie van het Hof van Friesland, van den 2. Maart 1641, uitgesproken in een twistgeding over scheiding van goederen enz., tusschen juff. Rieme van Nitzen, requirante, en de andere erfgenamen van juff. Attsze van Offenhusen, worden als vader van Riem genoemd Carel van Nitzen, en als moeder Ath van Offenhusen, en is wijders vermeld, dat Carel van Nitzen, in 1608 overleden, had nagelaten een zoon, genaamd Martinus, en twee dochters, Riem en Trijntje, aan welke Martinus en zijne beide zusters, ten gevolge eener scheiding in 1610, was toegelegd eene state en zathe tot Cubaard, en aan Ath van Offenhusen Pharnia-state te Minnertsga, welke beide staten door Carel van Nitzen en Ath van Offenhusen staande echt waren aangekocht.

In het *Stamboek van den Frieschen Adel*, vervaardigd door Mr. A. van Halmael Jr. en Jr. de Haan Hettema, op het geslacht Offenhuizen, I, 283, komt Ath voor als gehuwd

met Carel Martinusses van der Nitzen, en in de Aanmerkingen, II, 192, na een betoog over den twijfel, aan welken Carel Ath zou getrouwd geweest zijn, beslissen de schrijvers, dat haar man is geweest de zoon van Martinus, en dat uit dit huwelijk twee dochters, Riem en Trijntje, zijn geboren, welke eerste de vrouw was van professor Arnoldi.

BIJLAGE B. Blz. 67.

KINDEREN VAN NICOLAAS ARNOLDI, UIT HET TWEEDE HUWELIJK MET ANNA PYBINGA, WELKE HEM HEBBEN OVERLEEFD.

I. Martinus Arnoldi. Hij was geboren te Franeker, werd den 30. Junij 1676 ingeschreven als advocaat voor het Hof van Friesland, is vervolgens landschaps bouwmeester en vroedsman te Leeuwarden geweest. Twee malen was hij gehuwd, eerst met Maria Taecama, dochter van den burgemeester te Leeuwarden en lid der Gedeputeerde Staten van Friesland Tiberius Taecama; vervolgens met Jetske Tania, dochter van Sierk, vroedsman en schepen van Leeuwarden. Uit deze beide huwelijken werden vele kinderen geboren, doch slechts één zoon bleef daarvan over, toen de vader in 1699 overleed.

Deze zoon was Nicolaas Arnoldi, van wien het door mij georganiseerd archief afkomstig is, en dat thans berust onder zijne achterkleindochter mevrouwe van der Haer, geboren Knock.

II. Michael Arnoldi, tweelingbroeder van Wybe, is geboren in 1658, te Franeker. Hij was een man van veel

verstand en grondige geleerdheid. Na de voleindiging zijner akademische studiën werd hij tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd. In 1681 was hij predikant te Menaldum, in 1683 te Harlingen, in 1693 te Leeuwarden en in 1703 werd hij te Haarlem beroepen, alwaar hij, op den 28. Maart 1738, is overleden. Hij is getrouwd geweest met Sieuwkje Taecama, zuster van Maria, de huisvrouw van zijnen broeder Martinus. Drie zonen en eene dochter waren de spruiten uit dezen echt.

Tiberius, predikant in Holland.

Nicolaas, schout nabij Haarlem, enz.

Michael, predikant, eerst te Brandwijk, nabij Dordrecht, daarna te Harderwijk, alwaar hij ongehuwd, in 1751, is overleden.

Antoinette, die in 1758 nog leefde.

Van zijnen letterarbeid zag het licht *Codex Talm. Tamid. de sacr. jugi*, met eene vertaling en commentarius, eerst in 1680 te Franeker uitgegeven, daarna gevoegd in de *Mischna* van Surenhusius, V. deel; *Christelijke bedenkingen*, Harlingen 1687.

In het jaar 1696, den 10. Junij, heeft Ds. M. Arnoldi eene troostrede over den dood van Hendrik Casimir II, gestorven den 15. Maart bevorens, uitgesproken op het hof te Leeuwarden, voor de prinses-weduwe Amelia, en in tegenwoordigheid van de zusters der prinses, Maria Eleonora, hertogin-weduwe van Georgh Joseph, de prinsessen Henriëtta Agnes en Johannetta Charlotte, en eene lijkrede, op den 19. Maart 1697, in de Jacobijner kerk, daags na de plegtstatige uitvaart, toen 's prinsen lijk in het koor der kerk was bijgezet. Deze troost- en lijkredenen zijn beide gedrukt te Leeuwarden, met een aantal lofgedichten. De laatste is van historisch belang opzigtelijk de vorstelijke familie van Oranje-Nassau.

III. Johannes Arnoldi, de jongste zoon, is geboren te Franeker, en was advocaat voor het Hof van Friesland ingeschreven 11 Mei 1688, en overleden in 1695. Hij trouwde Taetske Tania, uit welk huwelijk twee kinderen werden geboren. Eene dochter, Anna genaamd, welke getrouwd is geweest met Gerard van Velsen, eerst predikant te Waaxens (1718), vervolgens te Harlingen (1753), alwaar hij in 1782, oud 85 jaren, is gestorven en begraven; en een zoon, genaamd Siricus of Sierk, die predikant was te Oostermeer en Eestrum (1715) en te Belkum (1720). Hij was ook in 1744 voogd van het Popta-gasthuis te Marssum. Deze trouwde Johanna Siccama, dochter van Abel Douglas Siccama, burgemeester te Leeuwarden, en Dieuwke Horatii. Zij hadden vier kinderen.

Taetske, gedoopt 1722.
Abel, gedoopt 1723.
Dieuwke, gedoopt 1725.
Johannes, gedoopt 1727.

In het jaar 1764 werd Siricus Arnoldi emeritus, en overleed zeven jaren daarna, ten huize van zijnen neef Nicolaas Arnoldi, burgemeester te Leeuwarden.

IV. Isabella Arnoldi werd de tweede huisvrouw van Franciscus van Velzen, vader van den voormelden Gerard, die even als deze predikant te Harlingen is geweest in het jaar 1693, na alvorens dit ambt te Wommels en Bergum te hebben bekleed. Hij stierf 70 jaren oud, na 50 jaren dienst.

BIJLAGE C. Blz. 66 en 67.

GESLACHTLIJST.

NICOLAUS ARNOLDI,
professor te Franeker, stamvader in Friesland.

Eerste vrouw:
Remigia van der Nitzen.
Geene kinderen.

Tweede vrouw:
Anna Pybinga.

Uit dit huwelijk negen kinderen, vijf zonen en vier dochters, waarvan alleen 3 zonen en 1 dochter tot volwassenheid zijn gekomen:

MARTINUS, advocaat, bouwm. en vroedsman te Leeuwarden, trouwt:
1. *Maria Taecama.*
2. *Jetske Tania.*
Vele kinderen, waarvan het eenig overgeblevene:
NICOLAUS, burgemeester, raad, secretaris en thesaurier der prinsessen, prinsen-stadhouders enz., trouwt:
Barbara Knock.
Zes kinderen:
1. BERBERA SOPHIA, sterft jong.
2. MARTINUS,
3. BAROLD,
tweelingen, sterven ongehuwd.
4. BERBERA SOPHIA, trouwt:
Petrus Wielinga.
5. JETSKE ANNA, trouwt:
Wesselius Knock.
Hadden een kind:
NICOLAUS ARNOLD KNOCK, trouwt:
Rintskje Ypkjen van Boelens.
6. WILLEM, sterft jong.

MICHAEL, tweelingbroeder, predikant, trouwt:
Sieuwke Tadema.
Vier kinderen:
1. TIBERIUS.
2. NICOLAAS.
3. MICHAEL.
4. ANTOINETTA.

JOHANNES, advocaat, trouwt:
Taetske Tania.
Twee kinderen:
1. ANNA, trouwt:
Gerard van Velsen;
en
2. SIRICUS, predikant, trouwt:
Johanna Siccama
Vier kinderen:
1. TAETSKE.
2. ABEL.
3. DIRUWKE.
4. JOHANNES.

ISABELLA, trouwt:
Franciscus van Velzen,
vader van
GERARD.

BIJLAGE D. Blz. 69.

In den oostermuur der Martini-kerk te Franeker was een monument voor professor Arnoldi geplaatst, met dit grafschrift, door Blancardus achter den *Panegyricus* bewaard:

MEMORIAE AETERNAE
D. NICOLAI ARNOLDI,
LESNA POLONI, S. S. THEOL. DOCT.
ET PROF. IN ACADEMIA FRANEK.
PER ANNOS XXX BENE MERITI,
PIE DEFUNCTI XV OCTOB.
MDC.LXXX, AETATIS LXII.

Frisia sis memor Arnoldi, qui ostendit Athenis
Christum, quem scriptis post sua fata docet.
Quis fuerit constat: lachrymis agnoscitur urbis;
Frater amore pio, sortis honore pater.
Doctrinae melioris amans, pietasque sub isto
Relligioque diu vindice tuta stetit.
Haec ait, aut constans hac cum pietate morabor,
Aut mihi jam nullus restat in orbe locus.

Moestus posuit collega
M. BUSCHIUS. P. P.

Dit monument is verdwenen, doch achter het koor bij den oostermuur ligt een groote blaauwe grafsteen met wapens en lofwerk. Tusschen de daarop afgebeelde pilaren, van welke eenige wapenschilden afhangen, waarop

echter geene figuren zigtbaar zijn, werden de volgende grafschriften gebeiteld:

Anno 1680 den 15 October sterf
De Heer Nicolaus Arnoldi S. S.
Theologiae Doctor en Professor in
De Universiteit alhier, oud 62
jaeren.

Anno 1700 den 15 Maart sterf
Juffrouw Anna Pibenga, Huis-
Vrouw van de Heer Nicolaus
Arnoldi, oud 72 jaeren, en liggen
alhier begraven.

Den 14 Sept. 1754 sterf tot grote droefheidt Syner Ouderen de Welgeboren Heer Martinus Arnoldi I. U. D. en Advocaet, oud 22 jaerren min 2 dagen en Leit Alhier Begraven.

BRIEVEN AAN EN VAN ARNOLDI.

In het jaar 1727 trad de erfprins van Baden-Durlach in den echt met de prinses van Oranje Anna Charlotte Amelia, eenige dochter van den stadhouder Johan Willem Friso en Maria Louisa, prinses van Hessen-Cassel. Bij de geboorte van eenen prins uit dit huwelijk werd aan de Staten van Friesland het gevaderschap opgedragen, en deze bepaalden, bij resolutie van den 18. Maart 1729: „ter betooninge van H. E. Mog. vaderlyke affectie over hoogstgedachten jongen prins voor denzelven te praesenteren een pillegifte van duizend ducaten."

Ten gevolge hiervan schreef de prinses Maria Louisa aan den secretaris Arnoldi navolgenden brief:

Myn Heer. Wy senden UE. met den Clercq Louis hiernevens toe een doosje met juweelen ter waarde van 5300 *guldens, die dienen zullen tot het present, door Haer Ed. Mog. de Heeren Staten van Friesland, ten reguarde van de geboorte des jongen Princens van Baden Durlach by resolutie geaccordeert; Wy begeeren dat UE. deselve aenstonds op het ontfangen van desen aan den Hre Secretaris van Sminia behandige en denselven uyt onsen Name versoeke, dat gelieven mogte gemelde juweelen, aen de Heeren van 't Mindergetal, by de tegenwoordige Vergaderinge te presenteeren; En alsoo wy tegenswoordig (om se niet te exponeren aen 't gevaar op de post te Lande nae Durlach) de beste gelegenheyt hebben, off aen den Heere Erff-Prince, die hier verwagt word, selfs, off aen de Heere Marggrave mede te geven; Soo zal ons zeer aengenaam zyn, wanneer de Hre van Sminia soude*

konnen bewerken, dat ten eersten en soo ras als doenlijk een favorable Resolutie van Haer Ed. Mog. daer omtrent wierde genomen, en dat de Clercq Louis ten spoedigsten met meergedagte juweelen wederom herwaerts konde komen, omdat ons vertrek naeby, en op aenkomende Saturdag, by leven en gesondheyt noch vast blyft: Wy zullen ons hierop verlaten en de voorsigtigheyt in het uyt en in packen aen UwE. hiermede recommanderen, verblyvende ondertusschen

UWE. wel geaffectioneerde
(get.) M. L. Princesse van Orange.

Eigenhandig postscriptum:

Vous dévés pressé surtout que on les renvoye aux plustot avec Louis pour le pouvoir Envoyé avec le Prince de Bade ou le Marckgrave, qui partirons aux premier jours. S.

Soesdyk
den 31 *July*
1729.
Aen de Secretaris Arnoldi.

De secretaris van Sminia werd gecommitteerd om zich naar Holland te begeven met eene missive der Staten aan den erfprins ten geleide der pillegift, ten einde die aan den prins in persoon te overhandigen, doch deze reeds vertrokken zijnde, werd die aan prinses Maria Louisa ter hand gesteld.

Missive van den raad en secretaris Arnoldi aan prinses Maria Louisa, haar geluk wenschende met de volbragte reize naar Cassel en bekendmaking van het overlijden van Sicco van Goslinga, met het antwoord van de prinses.

Madame.

Ayant eu le contentement d'aprendre que votre Altesse Serenissime, apres un heureux voyage, est arrivée à Cassel en parfaite santé et qu'Elle y a trouvé en même état le Roy son Frére, et tous les autres Illustres Parens, j'ai cru, qu'il m'étoit permis de prendre la liberté d'en feliciter tres humblement vôtre Alte Serenme et de lui en souhaiter une longue continuation. Monseigneur le Prince jouit aussi, par la grace de Dieu, d'une parfaite santé. Son Alte Serenme est allée faire un tour, il y a huit ou neuf jours à Orangewoud, d'ou on l'attend ce soir de retour en cette ville; j'entends, que l'introduction de S. A. S. dans la Cour de Justice se fera le 9e du mois prochain.

Au reste c'est avec beaucoup de chagrin que je dois mander à votre Altesse Serenme une nouvelle si triste que celle de la mort de Monsieur de Goslinga, qui déceda avant hier à Donjum; nouvelle qui doit être fort sensible à vôtre Altse Serme, la perte étant très grande et irréparable non seulement pour sa famille, et pour cette Province, mais aussi pour toute la Republique, et pour la SSme Maison en particulier: les circonstances de sa mort ont été pleines de consolation pour ceux qui y ont été presens; ayant joui de tous ses sens jusqu'au dernier moment; il est expiré fort tranquillement, plein de confiance en son Dieu et Sauveur, et apres un adieu des plus tendres de Madame son Epouse et de ses Enfans.

Je ne sais rien de certain touchant la Grietenie, quoique selon le bruit commún Monsieur Burmania le Lt Collonel y doit succeder; d'autres parlent aussi du jeune Monsr d'Aylva, fils du Grietman de Wonseradeel.

En me recommandant toujours tres humblement aux bonnes graces de votre Altse Sernme je finis en l'assurant

que je suis avec tout le profond respect et l'attachement possibles

Madame
de votre Altesse Sérénissime
Le très humble et très obéissant
et très fidele Serviteur
(signé) N. Arnoldi.

Leeuwarde
ce 22 Sept.
1731.

Monsieur!

Je vous suis bien obligée de la lettre que vous m'aves ecrite, et de nouvelles que vous me donnés de la santé de mon fils. Vous me ferés plaisir de m'en donner de temps en temps durant mon absençe qui se trainera apparemment jusqu'au au mois de Novembre.

La mort de Monsr de Goslinga m'a affligée bien sensiblement: il a toujours été un veritable et sincere amy du Prince mon Fils, qui fait selon moy une grande perte en sa personne; je compte aussi sa perte bien grande et peut etre irreparable pour la Province et pour toute la Republique, j'espere quon luy donnera un digne successeur dans la Grietenie, je suis

Monsieur
Votre tres affectionnée
M. L. Princesse d'Orange.

Cassel ce 4e
d'Octobre 1731. *(signé)*

Het adres was:

A Monsieur
Monsieur Arnoldi,
Conseiller et Secretaire de
S. A. S. Monseigneur le
Prince d'Orange et de
Nassau
à Leeuwarde.

Toen de koning van Engeland, George II, in Bloeimaand des jaars 1733 zijne toestemming gegeven had tot het huwelijk van zijne dochter prinses Anna met prins Willem IV, werd kort daarna de prins vereerd met de ridderorde van den Kouseband. De koning zond hem het ordeteeken door John Anstis, eerste wapenheraut. Het beeld van St. George, hangende aan een blaauw lint, bestond uit een prachtigen onyx; het devijs was omzet met 300 brillanten en het ordeteeken met 13 der schoonste edelgesteenten. — De heraut van wapenen in den Haag gekomen zijnde, heeft de heer Finch, buitengewoon gezant van den koning, op den 23. Julij in de groote Oranjezaal van het Huis in 't Bosch, Zijne Hoogheid de orde omgehangen, waarna de plegtige installatie op den 25. dier maand plaats had. Arnoldi meldde aan prinses Maria Louisa deze gebeurtenis, die hem daarop een eigenhandigen brief zond, van volgenden inhoud:

Le 4 d'Aout 1733.

Monsieur.

Je vous suis rédévable pour la pène quil vous a plu de prendre a me faire une relastion sy exsacte de touttes les Ceremonie quil ce sont tenue a linsstallastion de mon Fils comme Chevalié de lordre de la Chartier. Elle a été fort agréable pour moy, jespere quil en jouira bien des année, mon Fils.

Vous pouvés être assurer Monsieur que vos attenstion pour moy ne serond point oublié pour en avoir une parfaitte reconnoissance, je vous en assure et prie de y voulloir y continuer de même quand le temps vous le permettra: je suis

Monsieur

Votre tres affectionnée

(s.) *M. L. P. d'Orange.*

Toen de prins in Engeland was aangekomen, werwaarts hij in November 1733 vertrok, tot voltrekking van zijn huwelijk, werd hij op Zondag den 22. dier maand, terwijl hij in de Hollandsche kerk, met den minister Hop, de godsdienstoefening bijwoonde, zeer ongesteld, waardoor het huwelijk, tegen den volgenden dag bepaald, moest worden uitgesteld. Op raad zijner geneesheeren begaf hij zich naar Bath om de wateren te gebruiken. Arnoldi, die den prins vergezelde, schreef daarover aan prinses Maria Louisa, destijds te Leeuwarden residerende, welke daarop met een eigenhandigen brief antwoordde in Januarij 1734.

Monsieur!

Comme je suis toujours fort allarmée du peu de succès que la santé de mon Fils prend pour sont retablissement entiè, je me trouve souvent par la tristesse tellement accablé que mon Corps en souffre, aussi sai la raisson que j'ai du negligè a vous rèpondre a tout vos lettre qui me sont bien parvenue, jè vous prie dExcuse et de poursuivre en vos rèlastion sur le sujet de mon Fils, comme je voy il reste resolue d'allè a Bath. Dieu veuillie benir la cure et quon voye bientot lEffet dessiré. Mon Estat foible ne permet pas dètre plus long, je suis

Monsieur

Votre tres bien affectionnée

(*signé*) *M. L. P. dOrange.*

Den 4. Maart 1734 keerde de prins, genoegzaam hersteld, naar Londen terug, alwaar hij den 15. aankwam. Den 20. dier maand ontving prinses Maria Louisa het berigt, per estafette, van de geheele herstelling haars zoons, en

dat de voltrekking van het huwelijk zou plaats hebben op den 25. dito. Den 5. Mei verliet het vorstelijk paar Engeland, en deed den 11. dier maand zijne intrede in Leeuwarden.

Missive van prinses Maria Louisa, eigenhandig geschreven aan Arnoldi, betreffende de gesteldheid harer schoondochter, ten opzigte van welke echter de wensch, dat haar een zoon zou worden geboren, niet is vervuld, daar zij is bevallen van eene dochter, welke kort na de geboorte is overleden. Voorts over het overlijden van den raadpensionaris Simon van Slingeland, en hare gunstige gevoelens voor Arnoldi, die, mede door haar voorspraak, nu geregtsscholtus en president van het krijgsgeregte bij de Friesche en Nassausche regimenten was geworden.

Monsieur.

Il mas eté tres agreable de voirre par la vôtre la bonne disposition ou on ce trouve encor la Princesse R. comme aussie mon Fils, le terme des nouvelle de lheureusse delivrerence approche a pressent que je me le figure bien près, peu de jours nous en fournirons la joye de lapprendre parvenue a ce heureux jours, Dieu veuillie le benir avec un Fils.

La disposition que mon Fils a fait en votre faveur nous a été fort agreable aussi, et je souhaitte que vous en jouissie avec tout agrements une suitte d'année. Je suis bien aisse que vous avés la bonne Idée de moy que je ne suis point indifferens a votre bonheur, car je le suis aussi point, vue l'anssiene relastions.

Vous moblige aussie avec vôtre attenstion envers moy a minformer de ce qui concerne le public, javoue Monsieur que je suis tres sensible aussie a la perte que le public

vient de faire aux G. Penssionaire, Cet une perte certainement, vue quil connoissoit linteres de la Republique a fond, je souhaitte que ce poste soy bien remplie, mais la faveur raigne quelque plus fois que la vue de satisfaire aux employ. Je vous prie Monsieur de voulloir continuer de meme et d'etre persuadé que je suis

Monsieur, votre tres affectionnee

le 4 xbris (*signé*) *M. L. P. dOrange.*

1736.

Bij missive van den 16. Julij 1762 meldde Arnoldi aan de prinses Maria Louisa, dat de magistraat van Leeuwarden, op bijzondere aanbeveling van H. H. en de favorabele ingekomen berigten nopens Dr. Tydeman (vader van den geleerden en verdienstelijken oud-hoogleeraar in de regten te Leiden) eenparig had besloten denzelven tot rector en gymnasiarch te verkiezen; dat de magistraat en de stad hunne verpligting aan de prinses zouden betuigen, wegens de moeite en de goedheid, die H. H. had gelieven te nemen, om de scholen te Leeuwarden van een zoo bekwaam hoofd en rector te doen voorzien; „eene zaak die ten allen tyde van veel importantie is, maar in het byzonder tegenwoordig, wegens de geringe talenten van den conrector."

Verder loopt de brief over de beroeping van een predikant, verlangende Arnoldi bekend te worden met het gevoelen der prinses, tevens aanbevelende de beide Schraders, ter voldoening aan den algemeenen wensch der gemeente, dat er nu eens een inlander verkozen wierd.

Het antwoord der prinses luidde aldus:

Soestdyk, den **19.** *July* **1768.**

Weledele Gestrenge Heer!

Wy zien met genoegen uyt de Missive van den **16** *deeser, dat de Magistraat, conform het eerste advys door UWelEd. Gestr. gegeeven, den door Ons gerecommandeerden Dr Tideman eenpaarig tot Rector en Gymnasiarcha heeft verkoren, en twyffelen Wy niet of deselve zal aan de verwagtinge, die men volgens de goede getuygenissen van syn bekwaamheid billyk moet hebben tot genoegen voldoen.*

Ten opsigte van de kerkelyke zaaken konnen Wy aan UWelEd. Gestr. boven het reeds bekende, niets verder melden, als dat wy duydelyk ziende, hoe alles contrarie onse intentie word gedaan, Ons daaromtrent niet verder zullen inlaten, maar veel eer het vervolg daarvan afwagten; remarqueerende nog maar op UWelEd. Gestr. voorstel om beyde Schraders op een nieuwe Nominatie te brengen, dat het een groote hardigheid voor den oudste zoude zyn, indien de jongste broeder aan hem wierde voorgetrokken. — Wy blyven

UWelEdele Gestrenges
Dienstwilligste
(*get.*) *M. L. P. d'Orange.*

Missive van Arnoldi aan prins Willem Karel Hendrik Friso, toen student te Utrecht, dezen meldende dat prinses Maria Louisa hem benoemd had tot secretaris van Hare Hoogheid, en beveelt zich in de gunst en bescherming van den prins aan:

Monseigneur!

Comme Son Altesse Madame la Princesse, Mere de votre Altesse, m'a fait la grace, de me conferer la Charge

du Secretaire de son Altesse Serenissime, j'espere que votre Altesse Serenissime me voudra bien permettre, que je prens la liberté de m'acquiter tres humblement de ce premier devoir envers votre Altesse Ser., de me jetter à vos pieds et de supplier votre Altesse Ser. de me vouloir faire la grace d'agreer aussi ce choix, et de m'honorer de sa tres haute protection. Ma felicité sera parfaite, Monseigneur, si ma conduite et mes petites services pourroient être agreables à son Altesse Madame, et à votre Altesse Ser. Mais je tremble a la seule pensée de mes defauts et de mon incapacité pour remplir dignement toutes les fonctions de cet important emploi; et je sens presentement fort bien la temerité, que j'ai eue, d'accepter cette charge, quand je me trouvois surpri par la proposition, que son Altesse Madame me faisait faire la dessus. Pourtant la gloire de servir une si illustre Princesse, et un si grand Prince l'a emporté dans mon esprit sur toute autre consideration, et m'a fait esperer, que je pourrai avoir aussi ma part de la bonté si connue de son Altesse Madame et de votre Altesse Ser., de vouloir bien excuser gratieusement les fautes et les meprises de ses fidels serviteurs. C'est donc en cette consideration, Monseigneur, que je tacherai, sous la grace de Dieu, de faire tous mes efforts pour me former, et d'acquérir la capacité et la science qui me manque et qui est si necessaire pour un emploi de cette espece, étant bien sur que je ne manquerai point de fidelité, ni des soins, et d'assiduité, pour m'acquiter de mon devoir d'autant qu'il me sera possible.

Je prie le grand Dieu, qu'il veuille combler votre Altesse Ser. de toutes sortes de benedictions et de prosperitez; qu'il lui plaise d'agreer, que votre Altesse Ser., qui est deja l'objet de l'amour et de l'affection de tous les habitans de la Republique, en devienne bientot le

Protecteur, le Gouverneur et le Chief; et qu'ainsi votre Altesse Ser. jouisse de toutes les charges eminentes et des hautes dignitez de ses Ancêtres, aussi bien que de leurs hautes vertus, lesquelles on voit deja si agreablement briller dans votre Personne Ser., et qu'ils nous donnent l'heureux augure, que la Republique n'en doit attendre des actions moins grandes de votre Altesse Serenissime, que de tous ces grands Heros d'immortelle memoire.

Je suis avec le plus profond respect et la plus grande soumission

Monseigneur!

De votre Altesse Serenissime
le tres humble, tres obeissant
et tres fidele Serviteur
(signé) N. Arnoldi.

a Leuwarde
ce 7 Febr. 1728.

Het opschrift was:

A son Altesse Serenissime
Monseigneur le Prince d'Orange et de
Nassau, Gouverneur et Capitaine Ge-
neral des Provinces de Geldre, de Frise,
de Groningue et le Pais de Drenthe,
etc. etc. etc.

a Utrecht.

De prins wenscht Arnoldi geluk met zijn voorgenomen huwelijk:

Monsieur. La maniere avantageuse, dont on m'a parlé du merite et des bonnes qualités de la Demoiselle que vous recherchés en mariage; me fait juger favorablement du gout que vous avés pour les grands engagements. Si l'agrement que vous me demandés a cet egard, peut vous

etre utile dans l'execution d'un si bon dessein, non seulement je vous l'accorde de très bon coeur, mais je vous souhaite aussi de même un prompt et heureux succes dans vos belles entreprises, en vous assurant que je suis avec estime

Votre très affectionné

Utrecht ce 9 Avril 1729. (*signé*) *G. C. H. F. P. D'Orange*

Eigenhandig P. S. van den prins.

Du moin faite de votre mieux d'avoir un fils dans lespace d'un an apres le mariage.

Daarop antwoordde Arnoldi:

Je voudrois de tout mon coeur, Monseigneur, d'etre deja si avancé dans mon entreprise, que je pourrois remplir la recommandation que V. A. S. me donne dans son Post-scriptum, mais quoique je me flatte d'un heureux succes, je vois bien qu'il me coutera encore bien du temps et bien des peines avant que de venir a bout, ma Maitresse paraissant pas si pressée que je le suis; elle est a present a Buitenpost a la campagne pour y faire un sejour de trois semaines, et a peine aye obtenu la permission d'y venir une seule fois la voir etc.

Missive van Arnoldi, toen raad, secretaris en thesaurier van den stadhouder, over de financiën van Z. H.:

Doorlugtigste Prins,
Genadigste Heer.

Uwe Hoogheits dienst verpligt my, om aan Denselven op het respectueuste kennis te geven van den staat van

myn comptoir, ten einde daer omtrent door Uwe Hoogheits hoge ordres sodanig moge worden voorsien, als Deselve sal goedvinden en nodig oordeelen, tot maintien van Uwe Hooghts Credyt en om by Uwe Hooghts komste alhier niet in verlegentheit te geraken.

De nog onbetaalde Rekn bedragen f 7352-12-:

Waer te boven Toutenburg wegens paarden en hooy competeert circa. - 5910- :-:

De verschenen intressen bedragen - 1812- 5-:

De Tractementen en Pensioenen, 1 Nov. 1735, *of sommige eerder verschenen, behalve die door den Intendant Cevaz sullen worden betaald, zyn* - 8023-15-:

De dagelykse betalingen, als van Bouwknegts, kostgelden, en kleinigheden, zullen tot nieujaar toe, ten minsten bedragen . . . . . - 1500- :-:

Dus te samen te betalen . . . . . f 24598-12-:

behalven de Rekeningen die dagelyks inkomen.

Daertegens is tegenswoordig in cassa omtrent . . . . . f 5000- :-:

Van Groningen staet nog in te komen . . . . . . - 1000- :-:

te samen . f 6000- :-:

En daerenboven voor nieujaar niets van belang, of waarop men staat kan maken.

Diensvolgens komt te kort . . . . . f 18598-12-:

Hetgeen van Nieujaar te goede zal wesen zal noodsakelyk dienen gedestineert te blyven, voor de Hofhoudinge, wanneer Uwe Hoogheit beneffens Hare Kone Hooght sig alhier zullen bevinden, en zal voor al niet meer als toereikende daer toe wesen.

Onder de onbetaalde Reken is het voornaamste gedeelte

reeds vry oud; voornamelyk de wede Pierson, de wede Faber en de Passementwerker Meinsma doen onophoudelyk instantien om betalinge;

Toutenburg is mede omtrent desen tyd geassigneerd;—

De Intressen en Tractementen kunnen niet uitgesteld worden behoudens Uwe Hte eer en credyt; —

Diensvolgens neme ik de vryheit om Uwe Hooght onderdanigst in bedenken te geven, of Deselve niet soude gelieven goed te vinden, om een Ordonne van subsidie voor myn comptoir te laten depechèren op den Hr Radermaeker ter somma van 15 *à* 16 *duizend guldens, om door denselven ten spoedigsten alhier aen my overgemaekt te worden.*

Ik onderwerpe alles op het nederigste aan Uwe Hoogte goedvinden, en blyve altoos met alle eerbied en submissie

Doorlugtigste Prins, Genadigste Heer!

Uwe Hoogheits

Ootmoedigste, gehoorsaamste,

Leeuwarden den *en seer getrouwe Dienaar*

12n *Novr* 1735. *(get.) N. Arnoldi.*

Extract uit eenen brief van Arnoldi aan den stadhouder aangaande de publieke zaken:

Doorlugtigste Prins,

Genadigste Heer.

Ik ben Vrydag hier weder terug gekomen, enz.

Tot Haarlem en Leiden zynde, heb ik aldaar bespeurd, dat het in die twee steeden, gelyk elders in Holland, ook niet ontbreekt aan menschen, die aan Uwe Hoogheit geattacheerd zyn, en na verandering souden wenschen, alsmede dat men doorgaans van gevoelen is dat de voornaamste reden van de inactie van de Fransen, en

waarom dese het Geallieerde Leger en de Republyk niet overvallen hebben ten tyde van de Confusie by Breda, geweest is, de apprehensie, dat de Hollanders dan genoodzaakt zouden wesen hunne toevlugt tot Uwe Hoogheit te nemen; hoewel ik wel wete, dat Uwe Hoogheit van dit alles ten volsten is geinformeerd is, bid ik Uwe Hoogheit aan myn trou en iever te pardonneren, dat ik hetselve ten overvloede alhier melde;

De Overste Lt Acronius roemt ten hoogsten de groote bravoure en beleit van den Prince van Hessen Philipsthall in 't beleg van Mons gehouden, en betuigt, dat er by al de Trouppes van den Staat een algemeen verlangen is, om Uwe Hoogheit aan hun hoofd te sien, te meer, terwyl se over hun tegenwoordigen Generaal en Chef hoe langer hoe minder te vreden zyn.

Ik blyve met het nedrigste Respect en trouwste devouement

Doorlugtigste Prins,
Genadigste Heer.
Uwe Hooghts onderdanigste Gehoorsaamste en Getrouwste Dienaar
(*get.*) *N. Arnoldi.*

Leeuwarden
16 *Augs* 1746.

Missive van den stadhouder aan de gecommitteerden in het mindergetal Arnoldi en Itsma, eigenhandig geschreven, over de handelingen ten landsdage, het betalen der quotaas, en het erfelijk verklaren van het kapitein- en admiraalschap-generaal.

's Hage den 2 *Maert* 1748.

Mynheeren.

Nae ik uit de Brief van de Heeren van den 27 *jongstleeden merk, vordert de landdag niet heel seer, de Heeren*

zullen uit myn voorige en wel speciaelder uit de myne aen de Heer van Schwartzenberg gesien hebben wat ik noepens onse Provinciaele financien dagte, en ik persisteer by die idee, waerdoor by de drie millioen gevonden zouden zyn en waer mede men het werk gaende soude kunnen houden; dat dienen de steeden voorall aen te dringen, en dan sal men ten minsten niet kunnen Prætexteeren dat er geen moogelykheit is om de noodige Penningen op verre nae te vinden, maer dan sal de kwaade will meer als het onvermoogen, voor het aengesigt van alle de Bondgenooten blyken. Ik weet my die Clausule van het Consent en de augmentatie van de dertig duizend man niet te herinneren. Hoe het zij men kan de Republique niet verlooren laeten gaen, en een saek die niet minder presseert is dat ten spoedigsten de quota van de Provincie in het geene tot het eerste termyn van de Subsidie aen Ruslandt, en tot den doortogt door Polen vereist wordt, alhier overgehaelt worde, daer het fatsoen van den Staet by geinteresseert is, en daerom door de Heeren aen d' andere Camers moet worden eendagtig gemaekt. Ik sal met gelyke Resignatie te gemoet sien wat noopens de patenten aen my sal toegesonden of aengeschreeven worden, en wat over de Propositie van de Heer van Swartzenberg sal worden beslooten. Het is een werk van belang voor het welweesen van den staet, en soe als ik er nog hier nog in Zeelandt en Elders geen solicitatie van heb gemaekt, denk ik het alsoo weinig in Vrieslandt en Stadt en Lande te doen. Ondertussen is het onaengenaemste, dat terwylen vyff Prov. gereed zyn om het Cap. en Admiraelschap Generael van de Unie Erffelyk te verklaeren, die saek sonderling opgehouden werdt door twee Prov., die d' oudste Relatien tot myn Huis hebben, en die dus oorsaek zyn dat by schielyk overlyden van myn tegenswoordige of binnen korten staende geboore

te worden Posteriteit verstooken of in het onzeeker gelaeten zoude werden van die Charges te bekoomen, daer men in Vrieslandt moogelyk niet op en ledt; ik ben met veel Consideratie

Mynheeren

UWEd. Dienstw. Dienaer

(*get.*) *Prince d'Orange & Nassau.*

De genoemde gecommitteerden in het mindergetal schrijven aan den stadhouder over provinciale belangen, de opdragt van landen aan de Provincie en misbruiken deswege, over de slatting der Ee, de financiën en Harlinger zeewerken.

Leeuwarden den 20 *Febry.* 1751.

Doorlugtigste Prins en Heer

Het mindergetal dese week alle dagen met veel assiduiteit vergaderd geweest zynde, gelyk ook meest de kamers, vinden wy ons verpligt UWE Hoogheit met allen eerbied een kort verslag te doen van de voornaamste saaken, welke tot dus verre zyn voorgekomen, en hoe verre daarmede gevorderd is.

Het sal UWE Hoogheid nog indagtig wesen, dat in 't begin van de veesterfte, de Pastorye goederen van verscheide dorpen provisioneel voor de tyd van 10 *jaaren aan den lande zyn opgedragen, en onder de administratie van de Secretarien van de Grietenyen gebragt, terwyl de Prædicanten van die dorpen soo lang suppletie trekken; nu wort by het* 4*e point versogt, dat sekere bouvallige huisinge van een pastorye plaats van het dorp Tjerkwert (hetwelk mede in het geseide geval is) ten kosten van den Lande merkelyk mogte worden gerepareerd; in welk versoek het Collegie had gedifficulteerd,*

om reden, dat op dese wyse oude vervallene Pastory plaatsen en Prædicantshuizen in deese 10 *jaaren op 's Lands kosten kunnen worden vernieud, en de Pastory goederen merkelyk verbeterd. Terwyl ook hiervan eenig Exempelen geallegeerd wierden, en te gelyk gesproken hoe seer het een bekende saak is, dat de administrati van dusdanige en vele andere Pastorye goederen door d Secretarien, een seer schadelyke saak voor de Provinti is, en dat in tegendeel heel voordeelig zoude zyn de verkoopinge van die goederen, by percelen, en te beginnen waar het wegens klyn, stemmen, off andersins, meest profitabel zoude wesen, soo heeft het quart. van de steeden in consideratie gegeven, om dese soo nuttige saak eens nader voor te dragen aan UWE Hoogheit, die reeds by het* 41n *Artl. van 't Reglement heeft vastgesteld dat dese goederen publiquelyk by percelen*, op den tyd door UWE Hoogheit nader te bepalen, *zullen worden verkogt; over dit advys van de Steeden zal eene Conferentie gehouden worden; ondertussen voorsien wy, dat dit point, gelyk van Ouds, aan sommige niet aangenaam zal zyn.*

Een ander misbruik en regt frauduleuse practyk dagelyks bespeurd wordende in de menigvuldige opdragten van Landen aan de Provincie, waarvan de Eigenaars onmagtig zyn de Floreen te hoeden, heeft aanleidinge gegeven om te denken hierin te voorsien, en te beletten de frauduleuse donatien en practyken, die tot nu toe zyn gepermitteerd geweest, als maar de donataris de waarde van 500 *Gls. aan goederen, boere-reeu off vee besat; gelyk daarvan nu een notabel exempel was, dat iemand eene Sate en Landen in Gaasterland beswaard met byna* 44 *Floreen, (welke aldaar alle Jaren, ongeveer* 440 *Gls. bedragen) had gedonateerd aan een sobere boer, die naulyks in 't geheel de waarde van* 500 *Gls. in de wereld heeft, zekerlyk met intentie dat dese boer na* 10 *Jaren*

dese landen beseten te hebben, deselve aan de Provintie wal opdragen, gelyk men alsoo gedurig doet; hierover wal mede Conferentie gehouden worden, willende het quart^r van de Wouden egter het tegenwoordige geval laten passeren, als niet strydig met de letter, dog wel degelyk met de intentie en het oogmerk van de Wet.

Het slatten van de Ee, door die van Doccum op nieu en met veel aandrang van bondige redenen, soo de commercie als uitwateringe rakende, versogt wordende, schynt by veele alwederom op de lange baan geschoven te zullen worden. *Oost^o segt, by provisie in statu; West^o renvoi aan 't Collegie, en Wouden, in te schikken. Onse kamer dese week niet meer als 3 off ten hoogsten 4 Steeden hebbende uitgemaakt, hebben wy expres nog geen advys uitgebragt, maar willen wagten tot de nieuwe week wanneer wy hopen compleet te zullen zyn, en een advys uit te brengen overeenkomende met de salutaire gedeclareerde intentie van UWE Hoogheit. Het is de kamer van de Steeden niet alleen, die men meesten tyt, in een seer klein getal van Leden vergaderd siet, selff maken andere het somtyds nog al erger in dit opsigt.*

De penibelste deliberatien zullen zyn over de Financien waarvan een gedetailleerde en nette Balance is opgemaakt, die zekerlyk eerstdaags na gehouden Conferentien daarover, aan UWE Hoogheit staatsgewyse zal gesonden worden; ondertussen kunnen wy niet afzyn, de annexe compendieuse Balance eerbiedigst by desen aan UWE Hoogheit te laten toekomen, door welke wy tot ons hartelyk leedwesen genooddrongen zyn UWE Hoogh. onder het oog te brengen de immense som die er te kort komt.

De Heeren Commissarien van UWE Hoogheit tot de Harlinger Zeewerken, hebben eergister aan Gecommn van den Staat en van de Stad opening gegeven van hunne Consideratien, om die saak by een minnelyk accom-

modement te termineren, deselve zullen by wege van een point voorgedragen, en soo wy hoopen, wedersyds aangenomen worden.

Wy blyven met het diepste respect en trouwsten iever
Doorlugtigste Prins en Heer
UWE Hoogheits
Onderdanigste gehoorsaamste en
seer getrouwe Dienaren
(*get.*) *N. Arnoldi, W. v. Itsma.*

Brief van den eersten wapenheraut van de orde van den Kousenband, John Anstis Garter, aan Arnoldi, hem berigt gevende van zijne terugkomst in Engeland, van zijne volbragte commissie, de ontmoeting ten hove, vertooning van den gouden degen, zijnde een geschenk van den stadhouder, wijders beschrijvende het costuum der orde enz.

Sr

The wind being contrary, I was six days upon the sea, and upon Saterday last waited upon his Majesty at Hampton Court, and at his Levée delivered his Highness's letter, which He then put into his pocket, & immediately was pleased to give His hand to me & to my Son to kiss: publickly, asking me only questions relating to my passage out and home.

Soon afterwards I waited upon Her Majesty at her Levée, where after the like Ceremonys of kissing her hand, She was pleased (at a distance from the company) to ask me several questions. As to the rites of the ceremony I referred my self to the narrative of them sent to the Secretary of State, which I supposed would be either published at large in the Gazette, or with such

ridgements, as should be thought proper. And as to e Prince himself, I had the opportunity of giving that aracter, which all the world, who have the honour of owing his Highnesse, will allow to be just. The Queen as pleased to take notice of a knot to the handle of y sword, and smiling said, She had never seen me in ch Equipage before, and whether I had gotten a Mis-esse? which gave me an occasion of mentioning the enerosity of his Highnesse to my self, and the Officers f arms, who went with me, and his discharging not nly our Expences, but of those Englisch Gentlemen, ho chanced to lodge in the same House with us, though me of them were entire strangers to me; which indeed ve me confusion & uneasinesse.

I apprehended, that His Majesty after He had read e letter, might probably send for me, and have impar-d to me the time, when the Installation should be had t Windsor, & have commanded me to prepare the in-truments necessary for that purpose, and therefore I aid & dined with the Duke of Richmond, the Lord of he Bedchamber then in waiting, but received no com-ands at all.

The notion among the Courtiers was, that the Instal-lation would be appointed on the Birthday of His High-nesse, which I take to be the 18th *of Augt according to our method of computation, but I presume that report may be built upon conjecture only, but you may depend upon receiving an account from me of te time, as soon as it shall be appointed* (11).

---

(11) Den 2. September 1733 werden, met de gewone plegtigheid de drie nieuw benoemde ridders van den Kouseband, de prins van Oranje, de hertog van Devonshire en de graaf Welmington, in de kapel van St. George te Windsor geïnstalleerd.

In discharge of my promise I now describe te Habits. The surcoat is of crimson velvet lyned with white taffaty being a loose garment or coat reaching down below the knees with loose sleeves not to be put upon the arms, but hanging backwards, with places, or slits made in those sleeues to put the arms out, which surcoat, the edges whereof being so twined, that the lining of withe taffety of the breadth of above an inch may appear, is girt about with a crimson velvet girdle or bolt, to which the sword used by the knigths is hung (which swoord & scabbard you can easily describe & the pommel of it, being only a crosse stilt).

The Mantle is a large loose upper garment of velvet of blue or celestial colour, lined with white taffaty, reaching down to the ground, upon the left shoulder of it the arms of St George argent a crosse gules is embroidered, surrounded with the garter inscribed with the motto of the Order: Honi soit qui mal y pense, *composed of oriental pearls, (you will be more particular in the desoription by the view of it). I think there is no glory issuing from it, as there is upon the Star worn upon the breast, where you will be please to observe that the glory or rays issve from the crosse, & not from the Garter that incircles the crosse. This mantle is fastned about the neck by a long cordon made of blue silk, and Venice gold woven together twisted round, having at both ends large tassels of the same silk and gold, with cordon being tyed into a knot fixes the mantle.*

The Hood, which is placed upon the right shoulder over the mantle is of crimson velvet lyned with white taffaty, made in the ancient form of a chaperon, and hangs down the back, being fastned by a tippet brought athwart the breast by tucking it under the crimson velvet girdle or belt.

I know not whether you will take notice of the length of these Vestments, or the diameters of the crosse upon the left shoulder, or of the star, because they were designedly made lesse than they would have been for a companion of larger stature.

I enclose the Gazette, that by comparing it with the copy you have of the papers sent to the Secretary, you may be apprized of the omissions, though I can, as yet, guesse not the reason of them, unlesse for saving paper. Mr Finch will pardon me in not sending him this paper, since I hope you will shew it to him, for I am in the country, and cannot in this place get another Gazette.

If you have any intention to perfect the whole Proceeding either for your own curiosity, or to have it published, it may not be improper in my poor opinion to add the particulars of the Dinner & Desert, & method of it, (which you have) and likewise the generosity of His Highnesse in the presents to me, and to the Officers of arms by general terms, or in particular, and that upon our waiting upon His Highnesse to return our humble thanks & to expresse our gratitude, His Highnesse gave me a letter to the Soveraign (where of you have the copy) which was delivered by me at Hampton Court on the 28th of this month, where I & my Son had the honour of kissing his Majesties hand in publick.

I must request you to present my most humble duty & gratitude to His Highnesse with assurances of all services within my power.

I am by all tyes obliged to make my acknowledgments of the great civilities I received from every one of the Prince's family, for which I beg you to treurn them thanks, untill such time, as I shall be enabled to do it in person to them in England, which I hope will be very soon.

You'l be pleased to direct your commands to me at Mortlake in Surry near London, where I most by resident by which means they will reach me one postday sooner than if the letters were directed to me in London.

I am with the graetest respect

Mortlaket he last of July 1733. *Your most obedient humble Servt (get.) John Anstis Garter.*

Next post I shall send the Draught of the Arms of the Princesse Royall in a small excutcheon, which is now painting.

Brief van Sierk Arnoldi, predikant te Berlikum, aan N. Arnoldi, bevattende bijzonderheden omtrent het sneuvelen van den majoor Karel Duco graaf d'Aumale, commandant van het regiment cavalerie van den prins van Birkenfeldt, in den ongelukkigen veldslag van Rocoux, welke in de berigten van dien tijd *eene halve bataille* genoemd werd, dewijl de opperbevelhebber een werkeloos toeschouwer van den strijd geweest was, en vele troepen daaraan geen deel hadden kunnen nemen. — Van het oude en vermaarde geslacht Aumale was de eerste, die zich hier te lande vestigde, Philippus Nicolaas, gehuwd met Anna van Cuik Mierop. Vervolgens bleven vele afstammelingen met Nederlandsche familiën verbonden, en traden in de krijgsdienst bij onzen staat, doch het mannelijk oor is uitgestorven. Deze Karel Duco was de jongste der zes zonen van Jacques graaf d'Aumale en Civile Susanne barones du Tour. Hij is getrouwd geweest met Anna van Assendelft, bij welke hij twee zonen en vier dochters verwekte, van welke Sophie Elisabeth, geboren in 1735, getrouwd was met Georg Frederik baron thoe Schwartzenberg en Hohelansberg, grietman van Menaldumadeel, verzorger van het *Friesch Charterboek*.

Wel Edele Heer en Mevrouwe!
Hooggeagte Neef en Nigt!

Dewyle het den Almagtigen naar syne grote goedigheit behaagt heeft onse dagen tot soo verre te verlengen, dat wederom een nieuwjaar ons voor de deure staat, soo vinde ik my verpligt UWEdn met de Uwe dieswegen te feliciteren, en hartelykst te wenschen, dat dit oude in des Heeren gunste synde geeindigt, 't nieuwe jaar onder 't lieflyk ligt van syn aanschyn van UWEdn aangevangen, en met nog vele andere onder 't genot syner allerdierbaarste zegeningen mag worden doorgebragt, tot ere van synen groten name en tot UEdns verquikking, vreugde en blytschap.

De knecht van wylen den Heer Graaf van Aumale is eindelyk gearriveert, en gisteren by my geweest, (Evert te weten) my omstandig verhalende het droevig noodlot van syn Heer, hebbende namelyk hy syn Heer, die reeds den 11dn (12) *des middags syne dodelyke wonde bekomen hadde, en van 't paard gevallen was, nadat denselven lange te vergeefs op 't slagveld gesogt hadde, eindelyk den* 17 *dęs namiddags twee uir te St. Trujen in een ten naastersten deerniswaardigen staat in een minderbroeders klooster, als ware hy een arme slaaf of bedelmonnik op stro liggende, gevonden, hebbende een allergrofst hembt aan 't lichaam, allerslegtste muts op syn hooft, diergelyke de geringste van ons volk hier naulyks dragen, en na dat de knegt maar* 8 *uiren by syn Heer geweest was, en met denselven weinige woorden gesproken hadde, stierf syn Hoog Wel Geb., des avonds te vyf uir* (13), *synde het weinige van synen nog overigen leeftyd gesta-*

(12) Den 11. October 1746.

(13) De graaf is dus niet den 11. October zoo als de geschiedenis vermeldt, maar den 17. dier maand gestorven.

dig biddende geweest, en kort voor dat Hy syne ooge sloot, hadde hy gesegt: „ och myn arme kinders!" He lyk is door twe muilezels, de ene voor en de ander agter, en dus in 't midden, naar Maastricht getranspor teert, en aldaar in een kelder neergeset, met alle staat sie, overeenkomstig het fatsoen van een so groot man. — Syn goudbeurs was de Graaf al quyt, toen Evert by hem kwam, en zyn goud horologie hadde hy weg vereert aan een Frans Officier, ten einde die hem, nu gewondt zynde, wat ter zyden afbragt, om door de paarden niet vertrapt te worden; onlydelyk een pyne hadde hy geleden, op de wagen van 't slagveld, beneffens andere gekwetsten, langs een straatweg naar St. Trujen gevoert; maar 't meeste daar hy sich by syn knegt over beklaagde was, dat een Franse soldaat, Hem uit enkele baldadigheit in synen deerniswaardigen toestand op 't slagveld ongenadig afroste, vertonende daar af nog de pynelyke lidtekens in den arm aan synen dienaar. Ik wil wel seggen, dat ik dese droevige mare niet konde hooren sonder tranen te storten. Sed sic fuit in fatis. — Scheide derhalven van dese droevige historie af, doch soude het niet by desen so extensyf gemelt hebben, ten ware by dit ongemakkelyke winter saisoen voorgenomen hadde het Collegium Xenodochii (14) op aanstaande maandag te toppen, en vier sestehalfjes te verbeuren; versoekende myn schuldigsten dienst aan de Heeren medevoogden, en met hartelyke danksegging voor dese Couranten, en versoek om nieuwe. Tekene my met ongeveinsde hoogagting en hartelykste dienstaanbieding aam UWEd. en Uwe liefste kinderen.

UWEdns onderdanigsten Dienaar en Neef
Berlicum 30 *Dec.* 1746. (*get.*) *S. Arnoldi.*

(14) *Xenodochium*, gasthuis, hospitaal. Hier het Pepta-gasthuis, waarvan hij voogd was.

P. S. Niemand van de Heeren van Assendelft koomt over, of de Hollanders van wat harder naturel zyn, dan wy Friesen weet ik niet, maar wel dat die conduite my niet behaagt.

2e P. S. Evert vorengemeld sal nu Hospes worden in de Herberg van Swobbina.

Extract uit eenen brief van den luitenant H. R. Trip, betrekkelijk den even ongelukkigen veldslag bij Lafeld, welke actie, even als die bij Rocoux, door de terughouding van een groot gedeelte des legers, noodlottige gevolgen had voor de bondgenooten, in weêrwil van de dapperheid der strijders, want na het verlies van geheel Staats-Vlaanderen, moest nu Bergen op Zoom het ontgelden.

Hoog Edele Gestrenge Heer,
Myn Heer en Seer Geëerde Neef!

U Hoog Ed. Gestr. seer geëerde van den 27en Juny is my wel geworden, ben enz.

Om U Hoog Ed. Gestr. een detalle te schryven van de battalle die den 2den deser voorgevallen is, denk ik sal onnodig wesen, dewyl niet twyfel of sal U Hoog Ed. Gestr. reeds beter bekend wesen, als soude konnen melden, en van het verlies van weerskanten word nog ongelyk gesprokken, also niet gehoort heb dat de lyst van onse syde nog is opgemaekt, dog volgens de meeste gerugten so souden er een 4000 man van ons syn gebleven, te weten Engelsche, Hanoversche en Hessen en van onse cavallery, want wy met onse infantery, so wel als de gehele Oostenryksche armee maar toekykers syn geweest, dog evenswel hebben de Oostenrykers in de retraite nog al wat geleden, want die de regter vleugel uitmaekten,

en dat de agterste waeren, en de Franschen ons tot digt onder Maestrigt met een geduurige cannonnade convojeerden; van onse Hollandsche infantery geloof niet dat tien man verloren hebben; onse Vriesche Cavallery Regiment heeft al wat geleden, dog geen een officier verloren, en is alleen de Ritmeester Kempenaer maer ligt gequetst en heeft een kleyne contusie aan syn schouder gekregen, maar is gisteren alweder by het regiment gekomen, maer den Oversten Bouritius is met syn peert gestort en heeft verscheyde swaere contusien door het trappen van een Escadron Fransche peerden, 't welk over hem is heen gegaen, bekomen; so dat men daer over nog al enigsints bedugt is, en de Capt Lt Camminga is gevangen genomen, anders weet ik van geene Vriesen of Groningers die eenig ongemak hebben bekomen; de Franschen segt men hebben wel de helft meer verloren als wy, dog wat kan dit helpen? wy hebben wederom moeten wyken en ons groote geluk nog dat de Franschen haer niet van haere avantage bedient hebben, want sy na de Engelsche, Hanoversche en Hessen reeds volkomen weg waeren, ons in de flanque hadden konnen vallen, jae byna volkomen van Maestricht couperen, wanneer het er nog vry slegter soude uitgesien hebben, dog het is tegenwoordig al droevig genoeg en vrees dat het nog slimmer gevolgen sal hebben voor ons Lieve Vaderland.

Blyve nae versekering van myn onderdanigst respect aan U Hoog Ed. Gestr. Mevrouw U Hoog Ed. Gestr. Beminde, en aan U Hoog Ed. Gestr. familie,

Hoog Edele Gestrenge Heer

Myn Heer en Seer Geëerde Neef

U Hoog Edele Gestrenge Onder-

In de Camp by Maestricht *danigste Dienaer en Neef*

den 5en July 1747. (*get.*) *H. R. Trip.*

FAC SIMILE'S

VAN BRIEVEN VAN

Prinses **MARIA LOUISA**

(MARIJKE-MUI),

GEMALINNE VAN DEN STADHOUDER

JOHAN WILLEM FRISO;

van haren Zoon **WILLEM IV**,

ZEVENDE STADHOUDER VAN FRIESLAND;

EN VAN EEN MINUTE-BRIEF VAN DEN

Burgemeester **N. ARNOLDI**,

AAN WILLEM IV,

met zijne Handteekeningen van 1723, 1750, 1775.

Haye den 22: April 1740

Mijnhe

Ik wil dag die thans gehouden
wordt, dat meer goeds sal
hebben, vaedere landsdaegen
hadden, het stuck der finan-
cieren staeten aen de Bondt=

VOORLEZING

BETREKKELIJK

DEN GIFTBRIEF

VAN

KEIZER LODEWIJK DEN VROMEN,

VAN HET JAAR 839;

DOOR

Mr. D. FOCKEMA (1).

MIJNE HEEREN!

Bij het lezen van de *Beschrijving van Leeuwarden*, door den heer Eekhoff zamengesteld en uitgegeven, herinnerde ik mij, betrekkelijk eenen giftbrief, ten name van keizer Lodewijk den Vromen, van het jaar 839, dat ik, naar aanleiding van de *Aloude Hollandsche historie* van den heer G. Van Loon, iets had aangeteekend in mijne *Schetsen van de Friesche geschiedenis*. Ik zocht alzoo het door mij in de *Schetsen* beschrevene en het daartoe betrekkelijke in gemelde historie op, en mag stellen, dat beide schrijvers van den zelfden giftbrief van keizer Lodewijk spreken.

Dewijl in de opgave van het geschonkene, zoo omtrent

(1) Uitgesproken bij het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, den 28. September 1848.

den *plaatselijken stand*, als den *begiftigde*, verschil bestaat, heb ik het nuttig geacht, hierover eene kleine bijdrage mede te deelen.

De heer Eekhoff doet, in deel I, blz. 286, het geschonkene voorkomen als gelegen in *ducatu Frisiae*, in pago *Westracha*, in villa *Camminghe* Hunderi, etc. De heer Van Loon, deel II, blz. 50, heeft niet het woord *Camminghe*, maar *Cumminghe*. Ik heb in mijne *Schetsen* verklaard, den giftbrief niet gezien te hebben, en zal daarbij nu aanmerken, dat deselve, naar de gewoonte van die tijden, in de Latijnsche taal is geschreven; dat daardoor veelmalen *in akten zelve*, gelijk ook, bij het afschrijven, *in kopijen*, de eigennamen zijn misvormd.

De heer Eekhoff *besluit* uit het woord Camminghe, dat in 839 reeds Camminga stins bestond, waar later Leeuwarden was, en heft de zwarigheid op, door eenvoudig te zeggen, dat die villa, beschreven als liggende in *Westracha*, en dus ten westen van de Middelzee, gelegen is ten oosten van die Middelzee, en dat dus *Westracha* zeker eene schrijffout zal zijn voor *Oestracha*. Deze kritische trek is zeer scherp. Jr. Montanus De Haan Hettema, het gevoelen van den heer Eekhoff verwerpende, plaatst het geschonkene te Wirdum, ook ten oosten van de Middelzee; naar mijn gevoelen op geene betere gronden.

Toen ik het geschonkene bij Van Loon in *Cumminghe* enz. vond aangewezen, stelde ik mij voor de vraag: Waar liggen die goederen? en bij het vervolgen mijner *Schetsen* en het raadplegen der geschiedschriften bleef ik mijne aandacht vestigen op het *geschonkene* en den *begiftigde*, om het antwoord te vinden. Ik zal daartoe eenige daadzaken uit de geschiedenissen aanvoeren.

Toen de Deensche prins Haralt, met andere prinsen, zijne bloedverwanten, was uitgeweken, en zich naar het hof van keizer Lodewijk begeven had, verbond hij zich, om het Christen geloof in Denemarken in te voeren. Hij werd met den hertoglijken titel in eenig land van het algemeene Friesland van keizer Carel gevestigd, en begaf zich, vergezeld van geestelijken, met eene vloot, langs Duurstede den Rijn af, over zee naar Denemarken; doch keerde, na verloop van eenen geruimen tijd en mislukte pogingen, terug naar die *oorden, van waar hij vertrokken was.* Zie Van Loon, deel II, blz. 54 en 55. Die oorden worden beschreven *de landen tusschen Amstel en Boven-Vecht;* meer bijzonder komt daarin voor *Kockinge*, omtrent Maarsche, Bodelograve en den Rijn. Ik moet bekennen, dat bij het lezen van *Kockinge* enz. mij Cuminge voor de gedachte zweefde, met de schrijfletters van die tijden.

Bij de opvolgende familietwisten, tusschen keizer Lodewijk met deszelfs tweede vrouw en de voorkinderen, vielen Deenen in die landen, waarin Haralt en zijne broeders als *hertogen* waren gevestigd, welke omstandigheden tot die invallen aanleiding gaven.

De keizer, verontwaardigd over het gehouden gedrag van hooge ambtenaren en leenmannen bij die invallen, gelastte op den rijksdag, deswege onderzoek te doen, en beval betere maatregelen tot beveiliging van de monden van den Rijn, Maas en Schelde.

Op den rijksdag van Mei 838, te Nijmegen, werden de verslagen wegens het onderzoek en de maatregelen van verdediging der kusten gehoord; de vrede tusschen den keizer en den Deenschen koning werd in 839 gesloten; en den 8. Julij van dat zelfde jaar werd aan den *getrouwen en ervaren Gerolf* het bezit van eenige goederen, welke

aan den keizer in eigendom behoorden, terug gegeven, en als voorheen aan hem, als leenman, *in ejus potestatem* en *dominationem* overgedragen. Keizer Lodewijk overleed den 18. Junij des volgenden jaars.

Nadat de mond van den rivierarm van den Katwijkschen Rijn, door de stormen en watervloeden in 839 en 840, was gestopt, bleven de landschappen in dien omtrek de tooneelen van aanvallen en verwoesting van de Deenen, in 845.

De schrijvers plaatsen die oorden nog in Friesland, en Johs. a Leidis, *Chronicon*, lib. V, c. 34, meldt van eene nederlaag en vlugt van Hollanders naar meer zuidelijke oorden, wanneer de graven, door hem genoemd Gerlacus en Dibbaldus (door anderen *Gerolf* en Dibbold), na het beleg der sterkte Voorburg, bij het innemen derzelve door de Deenen, met hun volk sneuvelden.

Later, in 868, werd de Deensche prins *Roruk*, door de inwoners van *Kockinge*, uit die oorden verdreven. Deze prins (ook Rudolphus genaamd) viel in 873 weder in dat zelfde gewest, en drong door, volgens de *Annales Fuldenses*, tot Abdagus (Abkoude), doch werd verslagen. In het volgende jaar kwamen de Noormannen weder, onder het zelfde opperhoofd, doch moesten, na eene behaalde overwinning bij Aalsmeer (Almera), weder aftrekken. Die landstreken waren bij voortduring aan vijandelijke landingen en verwoestingen blootgesteld, onder de regeringen van Lodewijk en Carel den Dikken, zonen van Lodewijk den Duitscher.

Na de ontzettende nederlaag van den laatstgemelden, in den Duitschen oorlog tegen de Noormannen, werd, bij den daarop geslotenen vrede, in 882, aan den Deenschen vorst Godfried het hertogdom aan den Rijn, voormaals door *Roruk* bezeten, toegewezen, waar Gerolf, kleinzoon van den vroegeren *Gerolf*, goederen met heerlijke regten bezat. Na het vermoorden van hertog Godfried, door Everard, graaf van Hameland, vereenigde Gerolf zich met de andere krijgsmagt, om de Deenen te verdrijven, en na het afzetten van Carel den Dikken, als keizer, werd Arnout als diens opvolger gekozen. Deze heeft, volgens giftbrief van den 4. Augustus 889, aan *Gerolf* landgoederen, *gelegen tusschen den Rijn en Suidharde Schage in dezes graafschap*, geschonken. Na het overlijden van dezen Gerolf is deszelfs zoon Dirk hem opgevolgd, welke onder den naam van Dirk I., graaf van Holland, in de geschiedenissen is bekend geworden.

Ik heb, in mijne *Schetsen van de Friesche geschiedenissen*, de Deensche invallen, de lotgevallen der Gerolfen, en de twee giftbrieven aan Gerolfen, door keizers, in verband beschouwd, en het in beide brieven geschonkene aan den Katwijkschen Rijn en naburige oorden meenen te vinden, en kan dus de villa, waarvan, met aangelegene goederen, in den eersten giftbrief de rede is, hoe ook de namen in de landtaal waren, in *Oostergoo* niet plaatsen, ook niet in Oestracha.

Ik kan ook de benaming der landstreek Westracha niet als schrijffout voor Oestracha beschouwen: want na de achtste eeuw zijn landstreken onder de namen van Oost-Friesland en West-Friesland aangeduid geworden. Ik heb wel kaarten gezien, waarop aan Oostergoo en Wes-

tergoo de namen van Oestracha en Westracha door de autheuren zijn gegeven; maar ik heb ook zien geven op kaarten den naam van *Ostracha* aan Ameland, gelegen aan het hoofd van Friesland, ten *oosten* van de Fliestroom, en toen in de landtaal en geschiedenissen *Oost-Friesland* genoemd, en dien van *Westracha* aan Flieland, gelegen aan het hoofd van Friesland, ten *westen* van de Fliestroom, en in de landtaal en geschiedenissen *West-Friesland* genoemd.

Ik herinner mij de onderscheidene grenzen van Friesland, in mijne *Schetsen van de Friesche geschiedenis*, deel II, blz. 121 enz., beschreven. De Friezen werden bij de Romeinsche schrijvers onderscheiden in *Frisii majores* en *minores*, aan welke laatsten, zuidwaarts tot aan den Katwijkschen Rijn, de Caninefates woonden; zij werden later in de landtaal in *Oostflie-engers* en *Westflie-engers* onderscheiden.

Toen Carel de Groote de landen langs de kusten der Noordzee, van af Sincfal tot aan den Wezer, Elbe en verder, onder den naam van Friesland, bevattede, was het noodig, dat de *voormalige Friezen* door onderscheidene namen van de algemeene Friezen werden aangeduid; van daar werden de oude Friezen ten oosten van de Flie, na de achtste eeuw, Oost-Friezen, en ten westen van de Flie, tot aan den Katwijkschen Rijn, West-Friezen genoemd.

Deze bekende zaken doen mij besluiten, dat in de geschriften in de Latijnsche taal Oost-Friesland *Oestracha* en West-Friesland *Westracha* zijn genoemd.

Het verzuim van die onderscheidingen bij de geschiedschrijvers heeft vele duisterheden en tegenstrijdigheden veroorzaakt, welke ik, door de inrigting mijner *Schetsen*, heb trachten te ontwijken, op eene geleidelijke wijze.

Eindelijk zal ik nog zeggen, dat keizer Lodewijk en

deszelfs zoon en kleinzoon, beide Lothar genoemd, aan den Katwijkschen Rijn en in verdere zuidwaarts liggende landstreken aan de Maas en Schelde, Deensche prinsen, onder den naam van *hertogen*, hebben gevestigd, en dat alzoo die landstreken als *ducatus Frisiae* bekend waren; waarentegen ik nimmer het Friesland tusschen Flie en Lauwers, of een gedeelte daarvan, bij geschiedschrijvers *ducatus* heb zien noemen, of daarover, door keizer Lodewijk den Vromen of opvolgers, hertogen heb aangesteld gevonden.

Ik zal op het verder aangevoerde, in de *Historische beschrijving van Leeuwarden*, over *Gerolf* en de *eigendommen van de abdij van Corbeije*, waarop Eekhoff door zijnen vriend, den heer Mr. Jacob Dirks, is opmerkzaam gemaakt, hier niets zeggen: want dan zoude ik schijnen tot twistredenen over te gaan, en dit vermijd ik, door alleen mijn gevoelen over den giftbrief, wegens het geschonkene en den begiftigde, op grond van bekende historische daadzaken, te ontwikkelen. Die iets beter weet, deele het mede: want waarheid boven al.

Ik heb het gewaagd, nog eens iets in eene vergadering van het Genootschap voor te lezen, omdat ik beschouw, dat mededeeling van verschillende denkbeelden, met kritische redeneringen gesterkt, vooral dienstig kan zijn, om de Friesche geschiedenissen en oudheden toe te lichten, en dus bevorderlijk is voor het doel des Genootschaps.

VOORLEZING

AAN HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN

GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE,

DOOR

Mr. D. FOCKEMA,

DEN 11. JULIJ 1851.

MIJNE HEEREN!

In Januarij 1793 in de rolle der advocaten voor den Hove van Friesland ingeschreven, was ik als zoodanig tot in 1802 werkzaam, wanneer ik als raad ordinaris in den Hove van dat departement aangesteld, tot deszelfs vernietiging onder de Fransche heerschappij, den 28. Februarij 1811, die taak waarnam, en den ambteloozen staat verkoos. Gedurende dien tijd had de boven het bordes van de toenmalige Kanselarij oploopende gevel aan de spits, met de daarop staande negen zinnebeelden, meermalen de aandacht tot zich getrokken. Toen ik in het boek *De tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* (deel IV, stuk 1, blz. 89) las, dat die negen beelden zouden verbeelden de klimmende jeugd en dalenden ouderdom, verwonderde ik mij over die buitensporige opgave.

De heer Eekhoff heeft, in zijne *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, aangegeven, op de spits het beeld van keizer Karel, houdende den rijksappel, en van de overige zinnebeelden alleen den overvloed, de hoop en de liefde. Ik zal trachten de beschrijving *volledig* te maken.

Op de spits vertoont zich keizer Karel, als het zinnebeeld van de *staatsmagt;* aan de regterhand nederdalende, vertoont zich de *geregtigheid*, met de schalen het *jus suum cuique* toedeelende; doch laten wij van beneden beginnen. De eerste vrouw stelt de *zedewet* voor, met het *geloof* aan God, in deszelfs voor de menschen onbegrijpelijke eigenschappen, met grenzenlooze magt en liefde voor de schepselen. De volgende vrouw, met een *anker*, moet voorstellen de *hoop*, of liever het *vertrouwen* op God, leidende tot deugd, volmaking en waar geluk, met een sprekend geweten, waarschuwende tegen onzedelijkheid en de kwade gevolgen. De derde vrouw, aan de regterhand, verbeeldt de *liefde*, welke de mensch aan zijne natuurgenooten verschuldigd is, en de zorg voor de algemeene belangen aanbeveelt. Ik zoude van die drie zinnebeelden wel iets meer kunnen zeggen; maar vooroordeelen, vermetele geleerdheid, spitsvindigheid, mysticisme en heerschzucht, hebben in zaken van *godsdienst* zoo veel invloed uitgeoefend, dat ik er alleen zal bijvoegen, naar den wijzen koning Salomon: Deugd verheft de volken, maar de ondeugd schandvlekt dezelven; en ik zal nu tot de overige zinnebeelden terug keeren.

De *staatsmagt*, hebbende de *geregtigheid*, met het zwaard, aan hare regterhand, moet den staat beschermen en beveiligen, regtvaardigheid doen uitoefenen, orde, vrijheid en welvaart handhaven.

Het eerste zinnebeeld aan de linkerzijde, met de spiegels, verbeeldt de *wijsheid* en *voorzigtigheid*, welke de daden van de oppermagt moeten besturen. Het volgende

zinnebeeld is eene vrouw, rustende aan de kolom der *standvastigheid*, met goede beginselen, volgens de lessen der ondervinding te wijzigen. (Ik verbeeld mij, dat ik de kolom duidelijker heb gezien, en heb de verwers, onlangs aan het gebouw werkende, verzocht, om het bijwerk van het beeld aan te teekenen, hetwelk mij niet duidelijk was.)

Wanneer de oppermagt deze zinnebeelden volgt en doet volgen, dan zal de maatschappij dankbaar zijn: de derde vrouw heeft de kan, om aan de oppermagt den *eerewijn* te schenken: want de maatschappij leeft in vrede, rust en genoegzaamheid, hetwelk de volgende vrouw, met den *hoorn des overvloeds*, aanduidt.

Onder de regering van Philips II. van Spanje werden die zinnebeelden opgerigt!

Hij zoude de eerewijn niet genieten. Hij maakte zich berucht door onderdrukking en wreedheid, en ondermijnde de welvaart van den staat. Het volk van Nederland besloot, hem af te zweren, en de vrijheid te verzekeren. Er ontstond eene welvarende republiek; de tweede nazaat van dien vorst erkende den staat vrij en onafhankelijk. De oppermagt van den staat is ingesteld voor de volksmaatschappijen: deze worden niet gevormd voor despoten van *onderscheidene soorten*, die naar willekeur regeren.

VOORLEZING

AAN HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN

GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE,

DOOR

Mr. D. FOCKAMA,

DEN 9. OCTOBER 1851.

MIJNE HEEREN!

Ons medelid, de heer Buma, heeft in de laatste algemeene vergadering van ons Genootschap aan het Bestuur medegedeeld, dat hij in de verzameling van oude papieren, berustende bij het Oud Burgerweeshuis te Leeuwarden, iets gevonden had wegens gebeurtenissen te Dokkum, beschreven door Henricus Bra, waarop hij de aandacht van het Bestuur vestigde. Ik vroeg, weinige dagen later, aan den Secretaris van het Bestuur, of daarbij ook melding van den tijd was gemaakt, omdat ik geloofde, in mijne aanteekeningen wel iets van dien persoon te hebben gemeld, en ontving ten antwoord: wegens *gebeurtenissen in* 1572.

Ik bevond, dat ik reeds in mijnen akademischen leeftijd een handschrift, in quarto, te Dockum had gezien, waar-

van ik het titelblad, in roode inkt, had nageschreven, luidende: *Omstandige aanteekeningen van het geen zedert den jaere* 10 *na de geboorte onzes Heeren en Zaligmakers tot den jaere* 1 (1) *incluis tot Doccum is voorgevallen, uit veele schrijvers bij een vergaderd, door Gerrit Hesman.* Verder was het *hoofd* van dat boek, ook met roode inkt geschreven, van volgenden inhoud: *Historisch verhael van het gebeurde tot Doccum sedert het jaer X tot het jaer* 1 (1) *toe.* Ik had dat *hoofd* toen ook nageschreven, met den daarop onmiddelijk volgenden inhoud van eenige bladen; eindigende met het bekende versje van Melis Stoke, op den dood van Bonifacius.

Ik verzuimde naar den naam des eigenaars te vragen; later trachtte ik dien op te sporen, tot dat ik eindelijk, in 1838, het geluk had op het spoor te komen. Men vertoonde aan mij een oud handschrift, in eenen ouden lederen band, en ik ontving hetzelve ten geschenke.

Een *titelblad* was niet aanwezig; maar ik houd het hoogst waarschijnlijk, en neem dus aan, dat het boven omschreven *titelblad* het ontbrekende is: immers het *hoofd* en de *onmiddelijk volgende inhoud*, tot en met het versje van Melis Stoke, door mij in de akademische jaren afgeschreven, komen geheel overeen met *het hoofd en het begin van den inhoud*, voorkomende op blz. 3 tot op 7 van dit handschrift, en men mag de identiteit van inhoud van het vermiste en van het afschrift titelblad aannemen. Ik zal er nog bijvoegen, dat de bladen doorloopende zijn, en de geschiedverhalen, tot 1711 ingesloten, door den zelfden schrijver schijnen vervolgd te zijn; de overige twee bladen behelzen aanteekeningen, welke terug treden van af 1680.

(1) Het jaartal van *duizend* is alleen ingevuld, met het kennelijk doel, om de aanteekeningen te vervolgen, waarna de aanvulling der verdere onderdeelen van het jaargetal zoude kunnen geschieden, hetwelk niet is gebeurd.

G. Hesman beroept zich op een aantal bronnen van geschiedverhalen, en heeft overigens geraadpleegd stedelijke registers, familie aanteekeningen van bijzondere personen, en mondelinge overleveringen over Dokkum en de Dongerdeelen, en, door opgave van straten, gebouwen en bijzonderheden, voor plaatselijke herinneringen vele zaken bewaard en vernieuwd.

Ik heb deze bijzonderheden aangevoerd, en meen daardoor waarborg voor de waarheidsliefde van den schrijver te hebben aangetoond, en nu zal ik aanvoeren, wat Hesman, in zijn *Historisch verhaal van het gebeurde te Dokkum*, op bladz. 59, meldt.

„ 1572 was een jaar van groote onrust, waer door deeze stad veel heeft moeten lijden. Hier van verhaelt Henricus Bra (2), medicinae doctor hier ter plaetse, die alles met eigen oogen gezien en zeer net beschreewen heeft. Hij is hier geboren 1554, den 25. September, en begint dan, nae dat hij de geleegentheid der stad beschreven heeft, op deeze manier:

„ De meenigvuldige overwinningen, door geheel Holland, op de Staetse bevochten door de Spaense, maekten dezelve des te bitterder teegens die van de religie, en plaegden haer overal zeer onmenschelik, onder de regeeringe van den hartog van Alba," " enz. enz.

De tien volgende bladen leveren het verhaal der lotgevallen te Dockum in dat jaar 1572, waaruit blijkt, dat H. Bra, toen ongeveer 17 jaren oud, behoorde onder hen, die zich, bij de woede der ingerukte Walen, op zolders en daken verschuilden. Toen het naast staande huis in brand geraakte, verstak hij zich heimelijk in eens Roomsch-

(2) Suffridus Petri, *De scriptoribus Frisiae*, noemt hem *Henricus a Bra*, dec. 16, c. 7.

gezinden huis, tot dat de woede bekoelde, en vervolgens werd hij, na verandering van kleeding, door eenen advocaat buiten de *Woudpoort* gebragt, toen de *Keppelpoort* genaamd. Hij vond eenen hoop vlugtende burgers, naauwelijks 100 schreden van de stad, en ging barrevoets door de Marssloot, met een ander dwalende door de Wonden.

Hesman laat op het overgenomene volgen: „ Dit is een kort en waerachtig verhael van het geene in den jaere 1572 gebeurd, en door deezen H. Bra, doctor in de medicinen, beschreeven is." Dewijl Hesman zich verder beroept op Winsemius en Schotanus in dezen, in hunne geschiedenissen, de eerste in boek 17, blz. 565, 566 en 568, en Schotanus boek 21, blz. 765 en 766, het zakelijke hebben overgenomen, heb ik het onnoodig geacht, het verhaal van Bra hier op te nemen; ik bied het evenwel aan.

BESCHRIJVING

VAN

DE WAALSCHE FURIE TE DOKKUM,

IN HET JAAR 1572,

DOOR

HENDRIK BRA,

MED. DOCT.

(Henrici a Bra *Doccumanae stragis descriptio*, vid. Suff. Petrus, *De script. Fris*, dec. XVI, 7.)

Onder andere steden van het overrijnsche(1) Friesland, welke jammerlijk geleden hebben door dezen noodlottigen en droevigen burgeroorlog, heeft de stad Dokkum haar aandeel in de rampen ondergaan in de maand September van het jaar 1572, toen de kolonel Caspar De Robles, heer van Billy, in naam des Spaanschen konings en der pausgezinden, Friesland bestuurde. Deze had in de stad eene bezetting gelegd, tegen de invallen der Geuzen, die kort te voren Sneek, Bolsward en Franeker

(1) Overrijnsche Friezen noem ik het volk, dat tusschen het Flye (den derden Rijnmond) en de Eems woont, bij Tacitus de groote Friezen genoemd, ter onderscheiding van de kleine Friezen, die, bewesten den Rijn wonende, tot de Hollandsche volken gerekend worden.

vermeesterd hadden, en bovendien de naburige stranden en wadden met eenige oorlogschepen bestookten.

De geschiedenis dezer gebeurtenis willende beschrijven, komt het mij niet ongepast voor, met eene beschrijving van de stad aan te vangen, voor zoo verre de tegenwoordige stoffe het vereischt. Want hoedanig derzelver toestand, èn te voren èn na deze beroering, geweest is, zal ik er niet bijvoegen, daar dit niet in mijn tegenwoordig oogmerk ligt.

De stad Dokkum is in dat gedeelte van Friesland gelegen, hetwelk Oostergo genoemd wordt. Zij is zeer oud, en reeds vermaard sedert den marteldood van den bisschop Bonifacius, in het jaar 755. Zij bezit een klooster van de Praemonstratenser orde. Er is eene bron van zoet water, die eenen aangenamen dronk voor zieken en gezonden oplevert. In de omstreken van de stad zijn meer wellen van zoet water, hetwelk opmerkelijk is in zulk eenen zilten bodem, zoo nabij de zee. Eertijds was de stad met eenen wal omgeven, thans is zij open, als een vlek, en niet, door muren, tegen eenen vijandelijken aanval gedekt. Zij had voorheen ook een vrij sterk kasteel, tot wering van de strooptogten der naburen, van waar het gedeelte der stad ten zuiden van de doorstroomende gracht, tot op heden, nog den naam van *de Burgt* draagt. Eene breede gracht loopt midden door de stad, toegankelijk voor eb en vloed, en geschikt tot het in- en uitlaten van vrachtschepen, daar zij met de Wadden en de Noordzee, op eenen afstand van twee mijlen, in verbinding staat. Daardoor kunnen de graanschepen van Dantzig, en andere uit Noorwegen, Bremen, Hamburg, en andere havens van de Oostzee, dikwijls hier hunne waren brengen en halen; hoewel eertijds met grooter gemak, dan tegenwoordig, wegens de groote zandbanken, die zich in de naburige zee vastzetten. Zoo is er eene zekere wisseling en bepaalde

omloop van alle zaken, zelfs van de grootste rijken, hoe veel meer van steden en stroomen. De geschiedenis geeft ons daarvan eene menigte voorbeelden aan de hand. De geschiktheid van het kanaal en de haven, die eene veilige ligplaats voor de schepen aanbieden, maken de stad, hoewel zij klein is, volkrijk en uitstekend, door de netheid der huizen en den overvloed van allerlei zaken. De lucht is er, naar gelang dezer provincie, vrij gezond. Een heerlijk veld, door slooten in grasrijke weilanden afgedeeld, en zeer geschikt om het vee vet te weiden, met aanzienlijke en rijke dorpen, omgeeft de stad aan de noordzijde. Deze streek, in twee grietenijen, beide Dongerdeel in de landtaal genoemd, onderscheiden, levert aan de stedelingen boter, kaas, garst, weit en andere levensmiddelen. Ten zuiden liggen, op eene halve mijl afstands, de Wouden, van waar de turf, met wagens of schepen, naar de stad vervoerd wordt. Ten oosten vertoont zich Kollum, een aanzienlijk dorp. Westwaarts ligt Leeuwarden, de hoofdstad van Friesland, op twee mijlen afstands, waarheen men reist langs de Ee, eene gegraven vaart, alleen voor kleine schepen bevaarbaar. De stad heeft nog andere voordeelen, waardoor zij de vergelijking met andere Friesche steden ligtelijk kan uithouden. Doch deze bewaar ik tot eenen anderen tijd, als ik den tegenwoordigen toestand van Dokkum beschrijven zal. Tot opheldering van de geschiedenis, welke ik thans te boek stel, moge dit genoeg zijn. Dus ter zake:

De veelvuldige vervolgingen in Nederland tegen die van de gereformeerde religie, die men, met eenen schimpnaam, geuzen noemt, hadden Alba, den landvoogd des konings van Spanje, zoodanig tot allerlei wreedheid en onverzadelijke hebzucht vervoerd, dat hij alle pligten, welke hij, in naam des konings, aan de Nederlanders verschuldigd was, vergetende, dagelijks ontelbare en ongehoorde kne-

velarijen, de eene na de andere, uitdacht, en daarmede de ongelukkige ingezetenen, tegen alle regten, vrijheden en privilegiën, belastte. Hij eischte, namelijk, den tienden penning van alle roerende en onroerende goederen en van alle koopwaren. Ik zal hier niet spreken van zijne onmenschelijke wreedheid, overal jegens de ongelukkige gereformeerden gepleegd, waarin hij de wreedheid van Phalaris, de moordzucht van Nero en de woede van Pharao, verre heeft overtroffen. Daarvan zien wij ontelbare voorbeelden in Doornik, Mechelen, Zutphen, Naarden, Haarlem en vele andere steden, waar hij alle mogelijke daden van bloeddorst en wreedheid gepleegd heeft, met plundering, moord, vrouwenschennis, hangen en branden. Hoe dat ook zij, dit is zeker, dat niets ooit geschikter kon geweest zijn, om de magt des konings van Spanje omverre te werpen, en de zaak der geuzen te bevestigen, dan deze heffing van den tienden penning. Want hieruit sproten terstond vele en groote plotselinge en onvoorziene omkeeringen, zoo in het kerkelijke als in gemeentebestuur, voornamelijk in Holland en Zeeland. Hierdoor begonnen sommige steden, uit ijver voor de gereformeerde religie, andere uit vrees voor de slaafsche onderwerping, die zulk eene onmatige heffing scheen te zullen volgen, het Spaansche juk af te schudden. Zoo toch schenen de bloeijendste steden, die in den koophandel haar bestaan hadden, weldra te gronde te zullen gaan, door het verval van allen handel, dat uit zulk eene heffing te vreezen stond; en dat zoude ook gebeurd zijn.

Toen het zoo in Nederland geschapen stond, begon langzamerhand de magt der geuzen te wassen. De ballingen, die, deels vrijwillig, deels gedwongen, het land hadden verlaten, herkregen den moed, stroomden van alle zijden te zamen, en bemagtigden eenige steden, in naam van den prins van Oranje. Bij geval hadden in dien tijd

de heer van Nedermormter en Johannes, graaf van Schouwenburg, met verzameld krijgsvolk en hulp van eenige edelen, Sneek, Bolsward en Franeker, bezet, in naam der geuzen. Bovendien kruisten eenige, hun toebehoorende, oorlogschepen op de naburige Wadden en langs de kusten der Noordzee, waar zij aan de Friesche zeeplaatsen veel nadeel toebragten, en gelegenheid zochten, om soldaten aan wal te zetten. Hierom zocht de kolonel, wiens dapperheid en krijgskunde bij velen bekend en bij nog meerderen gevreesd was, door overal bezettingen te plaatsen, het overige deel van Friesland scherpelijk te verdedigen tegen de invallen der geuzen. Onder anderen voorzag hij Dokkum, dat slechts met eenen ligten wal van plaggen versterkt was, met twee vaandels pausgezinde voetknechten, waarover het bevel gevoerd werd door den kapitein Rienk Dekama en den vaandrig Kruningen. Van beide zijden stelde men zich ijverig te weer. Schouwenburg had aan twee edelen, Sipke Van Scheltema en Sikke Van Tyessens, volmagt gegeven, om voor de partij der geuzen krijgsvolk te werven. Dit kon den kolonel, die toen te Leeuwarden was, niet onbekend blijven, waarom hij, ten einde op alle wijzen hunne pogingen te keeren, last gaf, om deze beide edelen, in Dongerdeel woonachtig, te vatten, en hunne huizen te plunderen. De eene, bij tijds gewaarschuwd door zijnen broeder Sixtus Van Scheltema, week naar het naburige eiland Ameland; de andere naar Franeker. Maar hunne huizen, benevens eenige boerenwoningen, werden geplunderd, en de kostbaarste have naar Dokkum gevoerd. Tevens werden de omliggende streken, in gedurige strooptogten, door de baldadige soldaten afgeloopen.

Te dezer tijde bevond zich op Ameland een zekere kapitein Gijsbert, die voor twee dagen, met een karveel en zestig man geuzen voetvolk, daar was aangekomen.

Deze spoorde Scheltema, die nog geen krijgsvolk verzameld had, en de boeren, die naar wraak dorstten, wegens de beleedigingen der Dokkumer soldaten, aan, om de wapenen op te vatten, en voegde daarbij de aanbieding van zijne hulp. Scheltema, die altijd een vreedzaam man was, het zij door de grootte der onderneming afgeschrikt, het zij door besluiteloosheid in het eerst terug gehouden, gaf eindelijk schoorvoetende toe, en, overgehaald door vaderlandsliefde en wraakzucht, stelde hij zich aan het hoofd. De boeren namen de aangebodene hulp met onbedachtzaamheid aan, niet gedenkende, dat een aangevangen oorlog niet gemakkelijk wordt bijgelegd, noch zonder groote rampen volgehouden. Gijsbert bragt intusschen een dertigtal manschappen naar Oostmahorn, vergezeld van Scheltema, dien hij reeds vroeger tot wraakneming ontvlamd had. De boeren kwamen ook, als een eenig man, opzetten, op het sein, door klokgeklep gegeven, sommigen met geweren, anderen slechts met hooivorken, gewapend, en trokken met vliegend vaandel naar de stad. Dat was de 15. September des jaars 1572.

De pausgezinde soldaten, den vijand ziende naderen, trokken uit, en ontvingen hem met ligte schermutselingen, doch, minder in getal zijnde, moesten zij weder naar de stad wijken. Men riep in eens te wapen, en bereidde zich, met vereende krachten, tot verdediging; doch de vijandelijke magt niet kunnende afslaan, daar zij tusschen twee vijanden bekneld waren (want de burgers verleenden bijstand aan de geuzen, deels door omwentelingzucht aangespoord, deels door wraakzucht gedreven), vloden zij, hals over kop, naar Leeuwarden, of bergden zich bij Roomschgezinde burgers. Van deze laatsten wierpen eenigen zich in den kerktoren van het klooster, een groot vierkant gebouw, van ouden Frieschen steen opgetrokken, trommen en geweren medenemende, omdat zij daar eene

veilige schuilplaats hoopten te hebben, tot er nieuwe troepen zouden aankomen, om den vijand te verdrijven. Want zij hielden zich overtuigd, dat de stad door de pausgezinden niet zoude worden opgegeven, dewijl zij, door hare ligging, in dezen burgeroorlog groote diensten aan geheel Friesland en Groningen kon bewijzen; en hierin bedrogen zij zich niet, zoo als in het vervolg blijken zal. Bij hen voegden zich nog twee Roomschgezinde burgers. Men zegt, dat er reeds daags te voren buskruid, leeftogt en andere benoodigdheden tot verdediging, op den toren gebragt waren, tot een toeverlaat voor elke uitkomst. En zoo bereidden zij zich op het doorstaan van eene belegering voor.

Toen de pausgezinde soldaten nu deels verloopen waren, deels in de stad zich verscholen hielden, was de vrije toegang voor de geuzen open. Zij kwamen dus des morgens tegen acht uren, bij hoopen, de Aelsumer poort binnen, terwijl eene menigte van burgers hen toejuichte en begroette. Veelvuldige kanonschoten werden gelost, tot een teeken der overwinning, en de geheele stad weêrgalmde van vreugdegejuich. De groote hoop, die altijd naar verandering haakt, en derwaarts neigt, waarheen de fortuin overhelt, voegde zich ligtelijk bij de partij der geuzen, hopende op vrijheid voor zich zelve, door het uitdrijven van de pausgezinde bezetting. Derhalve, verblijd over de schielijke en ongedachte overwinning, doorzochten zij, met vereenigde magt, de huizen der Roomschgezinden en het klooster, of ook ergens nog een vijand verholen was. Zij plunderden de kerken; roofden den inboedel, zoo van huiselijk als kerkelijk gebruik, der monniken; liepen langs de straten, met pijen en koorgewaden omhangen, en droegen den broodgod (zoo noemden zij de geconsacreerde hostie), met de heilige beelden, wijwater en wijkwast, in optogt, onder schellen klank, door

de stad; welk alles voor de Roomschgezinde burgers hard was om te aanschouwen. Deze laatsten ontvingen verlof, om in de stad te blijven, mits zich onder eede verbindende, om hunne huizen niet te verlaten. Doch sommigen van hen waren met de pausgezinde soldaten uit de stad gevlugt, gelijk ook alle monniken, op één na, van wiens tusschenkomst de stedelingen naderhand zich bediend hebben, zoo als later blijken zal.

Terstond liet men door den omroeper afkondigen, dat al wie een soldaat der pausgezinden in zijn huis verborgen hield, en niet uitleverde, met den dood gestraft zoude worden. Er werden drie of vier te voorschijn gebragt, die terstond in boeijen geslagen en in den kerker geworpen werden. Terwijl deze naar de gevangenis gebragt werden, gooiden de jongens hen met mest en steenen, waarom zij naderhand, door de aankomst der hunnen bevrijd, aan de burgers veel schade hebben toegebragt, en de hun aangedane beleediging duchtig gewroken.

Terwijl dit zoo geschiedde, zagen de verstandigsten onder de burgers deze algemeene verwarring, en de bijna meer dan soldatenlosbandigheid, en berekenden, dat de inkomst der pausgezinden niet dan verderfelijk en noodlottig wezen zoude, en dat daaruit veel kwaads voor de burgers moest ontspruiten; zoo als ook weldra gebeurd is. Hierom zouden ook eenige gereformeerden, die oordeelden, dat zij daar niet veilig konden wonen, waar geen orde en tucht bewaard werd, besloten hebben, voor eenige dagen uit de stad te wijken, zoo daar niet, door eene publicatie, tegen voorzien ware. Dit alles geschiedde in den voormiddag.

Na den middag overleide men, wat verder te doen met hen, die op den toren gevlugt waren. Want de stedelingen zagen ligtelijk in, dat hun van uit dien toren veel schade kon gedaan worden, zoo zij niet haastig den vijand

van daar verdreven. Maar dat was juist de moeijelijke zaak. Na hierover geraadpleegd te hebben, trachtten zij de soldaten tot overgave te bewegen, door tusschenkomst van den monnik, die in de stad gebleven was, door wien zij hun lijfsbehoud en vrijen aftogt lieten beloven. Doch de soldaten gaven kloekmoedig ten antwoord, dat zij niets liever wilden, dan zich tot den laatsten ademtogt verdedigen, wat ook de uitkomst wezen mogt; dat zij met de geuzen niets te maken hadden, en, in naam van den koning van Spanje en hunnen kolonel, den toren zouden bewaren tot de terugkomst hunner makkers. Dus verwierpen zij standvastig alle door de stedelingen aangebodene voorwaarden. Daarom besloot men kanon te laten aanrukken, en den toren te beschieten. Doch te vergeefs. De belegerden hadden voor de beschoten punten rood laken gespannen, waardoor de kracht der kanonkogels, op eene zachtere stof aankomende, gebroken werd. Zoo ontvingen zij vele schoten met onbezweken moed. Zelve bestuurden zij hun geweervuur, op de aanrukkende burgers, met zoo veel beleid, dat zij bijna geen roer vruchteloos afschoten. Van de belegerden sneuvelde slechts één, dien zij terstond uit den toren naar beneden wierpen. Van de burgers werden er twee gedood en drie gekwetst.

Dewijl de stedelingen op die wijze niets vorderden, sloeg men verschillende maatregelen voor, om den toren te vermeesteren, en besloot eindelijk, om hem in brand te steken, na alvorens, door den monnik, de soldaten voor de tweede maal te hebben opgeëischt, met aankondiging van het gevaar. Ook dit werkte niets uit. Derhalve bragt men brandstoffen bijeen, waartoe de volksmenigte hooi, stroo, pik, ranse boter, en zelfs de heiligenbeelden van de altaren gehaald, ijverig aandroeg. Men stak den brand aan, hopende, dat zij óf zich zouden overgeven, óf door vlam en rook verstikt worden. Den geheelen nacht

hield men het vuur aan, door telkens nieuwe en versche brandstof aan te voeren, zoodat het bindwerk, waaraan de klokken hingen, door de vlam aangetast, deze deed smelten en in droppels op den grond neêrvallen. Zoo hevig was deze brand.

Evenwel was dit zoo weinig voldoende, om hen tot de overgave te dwingen, dat zij zelfs, door het gevaar verwoeder geworden, als het ware tot een teeken van aanval, de trommels roerden, en, de stedelingen beschimpende, onder allerlei bedreigingen, hun dood en verderf aankondigden. Dit is ook weldra gevolgd: want die torenbrand is dood en rouw aanbrengende voor de burgers geweest, en de aanvang van alle ellende in de stad. De toren nu, vierkant zijnde, van binnen met eene steenen zoldering, en van buiten met eenen vrij ruimen omgang voorzien, gaf den belegerden gelegenheid, om zich van tijd tot tijd te verplaatsen, en daardoor de kracht van de hevige vlam te ontwijken. Dus was de toestand van de belegerden op den toren.

Toen men des anderen daags, vroeg in den morgen, zag, dat de belegerden nog even hardnekkig waren, en zich noch door geweld, noch door beloften, van daar lieten verdrijven, maakte men, na gemeenschappelijk overleg, met vlijt en zorg, het noodige tot verdediging van de stad gereed, spoorde elkander aan, en verbond zich bij eede, om zich kloek en onvermoeid te weeren. Men zond brieven, om hulp, aan den graaf van Schouwenburg; men liet door den omroeper alle burgers op de markt bijeen roepen, en kondigde eene publicatie af, dat niemand, buiten voorkennis van de kapiteinen, zich uit de stad mogt begeven. Eenige boeren, evenwel, overtraden dit verbod, daar zij heimelijk naar huis vloden.

Die zich in de stad bevonden, voor het meerendeel burgers of boeren (want er waren slechts dertig soldaten),

werden aangewezen, om de wachten te betrekken en de overige dienst te verrigten. De tot den strijd ongeschikte menigte, van beiderlei sekse, werd bestemd, om steenen, mest, aarde, zoden, takkebossen, en wat maar verder dienen konde, om eenen wal op te werpen en te bevestigen, aan te dragen. Anderen groeven eene gracht, gedeeltelijk met hulp van de omwonende landlieden. Waar zij, wegens tijdsgebrek of ongeschiktheid van de plaats, den wal niet konden doortrekken, maakten zij houten schuttingen, uit dubbele planken, die ligtelijk de kogels van het klein geweer konden wederstaan, zoo als op de oude brug en eenige andere plaatsen gebleken is. Den wal, die vroeger reeds door de pausgezinden opgeworpen was, herstelden zij, en vernieuwden de deuren der poorten, en dat met zoo veel spoed, in éénen dag, dat zij eenen tijd lang aan de vijandelijke magt het hoofd hadden kunnen bieden, indien zij genoegzaam van soldaten voorzien geweest waren.

Ik kan hier niet met stilzwijgen voorbijgaan iets, dat dien morgen, zeer vroeg, zoude gebeurd zijn.

De boeren uit den omtrek gingen, naar gewoonte, des ochtends vroeg stadwaarts, om hunnen handel te drijven. De stad naderende, hoorden zij van alle kanten een ongewoon gedruisch, als geschreeuw van tegen elkander optrekkende krijgslieden, gekletter van wapenen, gehinnik en getrappel van paarden, ofschoon niemand iets zag. Tevens ontwaarden zij brand op verscheidene plaatsen in de stad, waardoor zij, verschrikt en verslagen, die bijna niet durfden binnengaan. En binnengekomen zijnde, verhaalden zij aan verscheidene personen voor stellig, dat zij dit gezien en gehoord hadden, meenende, dat men in de stad te wapen geloopen was, en dat er brand was gesticht, terwijl de vijand van alle zijden de stad omsingeld had. Daar er nu in dien nacht niets dergelijks gebeurd

was, hielden zij dit voor voorteekenen van eene aanstaande nederlaag. En dat deze hunne meening niet ijdel of ongegrond geweest is, hebben de stedelingen des anderen daags, tot hunne groote schade, ondervonden: want op dien volgenden dag werd de stad door de paasgezinden aangetast, gelijk wij vervolgens verhalen zullen.

Opdat dit niemand verdicht of belagchelijk moge toeschijnen, merk ik op, dat dikwijls zulke voorteekenen en andere wonderen, tegen den loop der natuur, in de lucht en op aarde gebeuren, en oorlogen, oproeren en andere omwentelingen, voorafgaan, waarvan vele verhalen ten bewijze kunnen aangevoerd worden. Plinius schrijft, l. II, cap. 56, dat men eenen klank van wapenen en trompetten aan den hemel gehoord heeft in de Cimbrische oorlogen, en dikwijls te voren; en dat bij den aanvang van den Marsischen oorlog stemmen gehoord zijn en gekletter van wapenen, die de gevaren des oorlogs aankondigden. Augustinus verhaalt, in het II. b. *De civitate Dei*, c. 25, dat in zekere uitgestrekte vlakte van Campanië, waar niet lang daarna een verfoeijelijke burgerkrijg gestreden is, eerst vervaarlijke geluiden gehoord zijn, als voorteekenen van dien weldra gevolgden burgeroorlog. Welke wonderbare teekenen de verwoesting van Jeruzalem zijn voorafgegaan, toont ons Josephus, de beschrijver van den Joodschen oorlog, naar wien wij den lezer verwijzen, ten einde hem niet te vermoeijen met zulks hier te herhalen.

Wat echter die dingen zijn, welke men zoo hoort en ziet, is thans mijn plan niet te onderzoeken, zoo als ook niet, door wien dit geschiedt. Het zij ons genoeg, dat, als het geene ijdele inbeeldingen of natuurlijke dingen zijn, het goddelijke waarschuwingen zijn, die door goede engelen, of op eenige andere onbekende wijze, gedaan worden, opdat wij daaruit leeren, dat niets bij toeval geschiedt, en dat er niets zonder Gods wenk en wil

voorvalt, maar dat de wisselingen van alle zaken, oorlogen, vrede, verwoestingen van steden, leven en dood, met één woord alles, in zijne magt en onder zijn bestuur staat; en eindelijk, dat wij door deze dingen vermaand worden, om niet roekeloos en zorgeloos te wezen, maar van harte God te vreezen, en Hem met waarachtig geloof aan te roepen.

Doch ik keer tot mijn verhaal terug.

Nadat alles in de stad zoo was toegerust, als ik gemeld heb, vernam men in de stad de bedreigingen van den kolonel, die vergramd was over de nederlaag der zijnen, waardoor de gemoederen der burgers vrij wat verslagen werden; doch brieven, tegen den avond uit Franeker aangebragt, vol van hoop en beloften van hulp, wakkerden ze weder op. Er werden twee vaandelen voetknechten verwacht, onder geleide van Johannes Buma en Sicke Tyessens. Op den schrik, dien het gerucht eener belegering had aangejaagd, volgde dus de blijdschap, die zij door het lossen van geweerschoten te kennen gaven. Zij zetten zorgvuldig wachten uit, propten het grof geschut vol met looden kogels, en plaatsten dat daar, waar zij meest de aankomst des vijands vreesden. Zij deelden kruid en lonten uit, en bereidden zich op ieder geval, om of den bondgenoot te ontvangen, of het vijandelijk geweld af te slaan.

Intusschen zat de kolonel ook niet stil. Door de pausgezinden, die naar Leeuwarden gevlugt waren, en door anderen, die in des naasten onheil hun voordeel zochten, aangespoord, vergaderde hij uit alle vaandels de kloekste soldaten, ongeveer vijf honderd voetknechten, en zestig ruiters, allen met geweren gewapend. Deze waren uitgelezene manschappen, van beproefde vaardigheid, en daarom stelde hij op hunne dapperheid groot vertrouwen. Want het scheen ook, dat de ongewapende en in den

krijg ongeoefende hoop stedelingen ligtelijk door zulke oude soldaten verwonnen, of ten minste tot overgave gedwongen, konden worden.

Na alles door verspieders naauwkeurig uitgevorscht te hebben, trokken de pausgezinde soldaten tegen den avond uit Leeuwarden, en begaven zich, in het holle van den nacht, in alle stilte, naar Dokkum op weg, ten einde de hulptroepen der geuzen, die zij vernomen hadden, dat reeds in aantogt waren, te voorkomen, en van de stad af te snijden. De hoop op buit verhoogde hunnen moed: want de kolonel had den zijnen volkomene vrijheid verleend tot plunderen, moorden en allerlei schanddaden te bedrijven, opdat zij ook naderhand gewilliger en vaardiger zouden zijn, om diensten in den oorlog te bewijzen.

Er is eene plaats, niet ver van Dokkum, aan de vaart naar Leeuwarden gelegen, Oude Zijl genoemd, daar rustten zij een weinig uit, en trokken met het aanbreken van den dag, zoo snel zij konden, op de stad aan. De bogten en krommingen van den dijk maakten, dat de burgers hen niet bespeurden, voordat zij hen bereikt hadden, en zich zelven, door het losbranden van geweer, aankondigden. Deze, van hunnen kant, liepen ter verdediging toe, ontvingen den aanstormenden vijand, en riepen alles in de stad te wapen. Van wederzijden werd heftig gestreden, zoo tot verdediging als tot den aanval. Doch van het groot geschut konde men tegen den vijand geen gebruik maken, omdat hij, door overloopers voor het gevaar gewaarschuwd, niet van die zijde aankwam, waar de burgers zijne komst het meest gevreesd hadden. De houten borstwering van dubbele planken, welke zij den vorigen dag gemaakt hadden, en een naburige koornmolen, boden den burgers eene verschansing aan, terwijl de vijand door eenen hoogeren rug van den naasten dijk gedekt was. De burgers sloegen moedig een' en anderen

aanval af, zoodat de pausgezinden, de vermeestering van de stad aan die zijde opgevende, terugtrokken. In dezen strijd sneuvelden twee van de pausgezinden en een van de burgers, maar verscheidene werden aan beide zijden gekwetst.

De boeren stonden op de wacht bij de naburige poort, de Hanspoort genoemd; maar weinig getrouw aan den afgelegden eed, dachten zij, zoodra zij den vijand over het veld zagen naderen, alleen aan hun eigen behoud, en vlugtten schandelijk weg, zonder zelfs den strijd te beproeven. Hierop gaven de soldaten, die op den toren ingesloten waren, door een teeken, aan de hunnen te verstaan, dat de boeren weggeloopen waren, en de poort vrij was; en deze, schielijk aanrukkende, bezetten de poort, en waren meester van de stad.

De burgers, evenwel, gingen nog den vijand moedig tegen, zoo veel zij konden, daar hij beschroomd de stad introk, uit vrees, dat eenigen, in hinderlaag liggende, hem in den rug zouden aanvallen; en schoon hij reeds *har har* riep, dreven zij hem een groot eind wegs terug. Doch weldra konden zij, in getal onderdoende, den aanval niet langer wederstaan, en, door hunne bondgenooten, de boeren, schandelijk verlaten zijnde, waren zij gedwongen, een goed heenkomen te zoeken. Bij de pausgezinden voegden zich terstond die op den toren belegerd geweest waren, en zij, die in de gevangenis tot nu toe gehouden waren, of in de huizen van Roomschgezinde burgers zich heimelijk verscholen hadden, kwamen uit hunne schuilhoeken te voorschijn. Het teeken, waaraan zij zich onderling herkenden, was een bosje stroo, het voorteeken van de latere brandstichting. Zoo is na drie dagen de stad door de pausgezinden even gemakkelijk hernomen, als zij die verloren hadden. Er volgde eene geheele verandering van zaken. Die pas overwinnaars geweest waren, dolven

nu, als overwonnenen, het onderspit, en boden hunne halzen aan het zwaard der overwinnaars. Kort te voren hoorde men door de stad gejuich en blijdschap, en nu was alles vervuld met jammerlijk geschreeuw en weegeklag. Zoo weinig kan iemand, bij de wisselvalligheid der menschelijke zaken, zich een bestendig geluk beloven; gelijk de droevige burgeroorlogen in Frankrijk en Nederland, reeds sedert eenige jaren gevoerd, overvloedig lijk leeren, dat rouw met vreugde en zegepraal met nederlaag afwisselt.

Terwijl intusschen in het eene gedeelte der stad dit voorviel, kwamen van den kant van Kollum zestig ruiters, van Groningen afgezonden, de stad binnen, en voegden zich bij het paasgezinde voetvolk.

Terstond barstte de woede der overwinnaars los tegen ieder, die hun voorkwam, zonder onderscheid van jaren of sekse. Lijken lagen overal door de stad verspreid, terwijl de straten op vele plaatsen van bloed dreven. Met zulk eene woede aan de slagting gevallen, en hunkerende naar buit, spaarden zij zelfs de Roomschgezinde burgers niet. Zoo zeer doet de gevloekte gouddorst alle eer en betamelijkheid vergeten, en den mensch tot elke misdaad vervallen. Want zoo wel andere neigingen, die in de gemoederen der menschen aanwezig zijn, als de hebzucht voornamelijk, drijft hen met geweld tot het plegen van onregt. Ten bewijze hiervan, wil ik twee voorbeelden laten volgen.

Er werd een inval gedaan in het huis van zeker weinig bemiddeld Roomschgezind burger. Toen de soldaat van dezen eene som gelds afperste, en daartoe zijn leven bedreigde, kwam de vrouw er bij, en zeide: „Zult gij ons ongelukkigen aanvallen, en ons het geld afpersen, die met zoo veel verlangen uwe terugkomst hebben verwacht, daar wij zoo slecht door de geuzen behandeld zijn?"

Daarop den soldaat bij den arm vattende, wees zij op het beeld van den gekruisten Christus, dat aan den wand hing, en vervolgde: „Houd op met ons meer lastig te vallen; gij ziet wel, wie wij zijn (bedoelende, dat zij en haar man Roomsch waren, en hij hen daarom sparen moest)." Doch de soldaat antwoordde onvermurwd: „Gijlieden zijt opgestaan tegen uwen koning, en hebt de geuzen geholpen; zorgt zelve voor het heil uwer zielen; mij raakt het niet, van welke religie gij zijt; maar ik wil geld hebben, en als gij dat niet op staanden voet geeft, zult gij mijne handen gevoelen." Zoo sprekende, trok hij zijn zwaard, en wilde den man doorsteken; doch werd daarin verhinderd door eenen anderen soldaat, die er op inkwam.

Eveneens verging het een ander Roomschgezind burger, die, de Fransche taal kennende, zich daarom veel beloofde van de goede gezindheid der Waalsche soldaten. Deze liep uit, en trachtte hen, door allerlei beleefdheden, aan zich te verpligten. Den voorbijgaanden bood hij wijn en lekkere spijzen aan; maar, op eene ruwe wijze teruggedreven, moest hij door eene achterdeur ontvlugten, en ontkwam den dood naauwelijks, doordat hij in eene monnikspij gehuld langs de straat zwierf.

Deze voorbeelden voeg ik hierbij, opdat ieder moge zien, met welke furie zij gewoed hebben tegen de burgers, onverschillig van welke religie. Zij werden nog het zachtst behandeld, die een bosje stroo droegen, om door dat teeken zich van de geuzen te onderscheiden; alsmede die geprest werden tot het begraven van de gesneuvelden.

Die niet uit de stad konden vlugten, beklommen de daken der huizen, om de woede der vijanden te ontgaan. Dit was ook ik genoodzaakt te doen; doch door eenen brand in de buurt weldra van daar verdreven, vlugtte ik in het huis van een Roomschgezind burger, en verschool

mij daar in een vat, totdat de razernij der soldaten begon te bekoelen.

Overal zag men troepen van ongelukkige en weerlooze menschen, in haast uit het bed gevlugt, door de straten zwerven, sommigen geheel naakt, anderen slechts in hun hemd. Vrouwen beweenden hare mannen; moeders, hare jonggeborenen in de armen dragende, zochten te ontkomen, en smeekten, al handen wringende, onder eenen tranenvloed, om lijfsgenade. Ik ijs nog, bij het herdenken van alles, wat ik gezien heb, of van geloofwaardige menschen heb hooren vertellen. O vreeselijke woede!

Tegen den avond begon de woede der pausgezinden een weinig te bedaren, en wel uit deze oorzaak: Drie dagen te voren waren er, gelijk ik boven gezegd heb, eenige Roomschgezinde burgers, met de soldaten, naar Leeuwarden gevlugt. Deze vervoegden zich, op het vernemen van zoo veel wreedheid, bij den kolonel, en smeekten om het leven voor hunne ongelukkige medeburgers, of dat men althans voortaan de weerlooze menigte sparen zoude (want er was bevolen, de geheele stad te vuur en te zwaard te verdelgen). De kolonel, door hunne voorbede en door de tranen van eenige aanzienlijke vrouwen bewogen, beval, dat men den moord zoude staken, en dit door koeriers aan zijne soldaten boodschappen.

Dit bevel beteugelde de woede der soldaten eenigzins, zoodat zij van het moorden tot plunderen oversloegen. Zij lieten niets gesloten, geheim of verholen over, doorzochten alle schuilhoeken, en doorsnuffelden de verborgenste wijkplaatsen, en liepen als speurhonden door de stad, aangevuurd door begeerte, om geld en goed te zoeken. Zij meenden voor vast, dat zij hunne onverzadelijke gouddorst door groote schatten zouden stillen. Die zij in de huizen vonden, begonnen zij te kwellen, en door bedrei-

gingen te noodzaken, om hun goud, zilver en kostbaarheden aan te wijzen; en zoo persten zij velen eene groote geldsom af. Bij geval was voor weinige dagen veel gelds uit de omliggende dorpen in de stad zamengebragt; dit viel nu alles, als buit, in vijands handen. Men verhaalt algemeen, dat er in een huis toen dertig Portugeesche goudstukken gevonden zijn, waarvan elk de waarde had van dertig Caroli guldens van twintig stuivers. Uit dit en dergelijke voorbeelden kan men ligtelijk opmaken, hoe rijk deze stad geweest is, hoewel zij twee jaren te voren, bij den algemeenen watervloed en overstrooming van Friesland, groote schade geleden had.

Aan de plunderingen en den moord kwam een einde, door het gerucht van de aankomst van soldaten, tot ontzet van de stedelingen. Het waren die, welke ik vroeger vermeld heb, onder aanvoering van Johannes Buma en Sicke Tyessens. Op het hooren daarvan verhaastten de pausgezinde soldaten, met den buit, dien zij in schepen geladen hadden, hunnen aftogt naar Leeuwarden, zooveel zij konden.

Toen er niets meer te plunderen viel, staken zij het vuur in de stad, en verwekten brand op verschillende plaatsen. Zij stopten buskruid in hammen en schinken en andere vette voorwerpen, die zij met lonten omwonden, en zoo overal in de huizen wierpen, opdat zij te schielijker vuur zouden vatten. Op die wijze werden, in verloop van weinige uren, meer dan twee honderd huizen door de vlammen verteerd (vreeselijk was de aanblik van de stad), en zoo niet, door den ijver van eenige burgers, de brand bij tijds geblusscht ware, zoude de schade nog veel grooter geweest zijn.

Terwijl dit in de stad voorviel, en de hevigheid der pausgezinde soldaten afnam, kroop ik uit mijnen schuilhoek te voorschijn, en geraakte, door de hulp van zekeren advokaat, buiten de Keppelspoort, na eerst mijne kleeding veranderd te hebben, om niet door de tegen-

komenden herkend te worden. Naauwelijks honderd schreden van de stad verwijderd, bereikte ik eenen hoop ongelukkigen van allerlei leeftijd, door eene sloot, gemeenlijk de Maersloot genoemd, reeds voor de vervolging der vijanden beveiligd. Die sloot doorwaadde ik met bloote voeten; maar meende daarmede nog niet aan alle gevaar ontsnapt te zijn. Ik ging dus verder, en zwierf het overige gedeelte van den dag en den volgenden nacht door de Wouden, met een en ander van mijne stadgenooten, totdat ik mij op eene mijl afstands van de stad bevond. Zoo heeft God mij toen, door zijne goedheid, aan het dreigende gevaar en de handen dergenen, die mijn bloed zochten, ontrukt. Voor deze weldaad, aan mij ellendig zondaar bewezen, breng ik Hem den hoogsten dank toe. Hij geve, dat het overige van mijn leven aan de eer van zijnen naam gewijd, en voor de zaligheid mijner ziel besteed worde, door en om zijnen eeniggeboren Zoon, Jezus Christus, onzen Heer!

De pausgezinden, na de plundering van de stad met buit beladen, lieten eene bezetting van 150 man, onder den kapitein Monjoie, in de stad, en trokken met versnelden marsch naar Leeuwarden, terwijl een deel de schepen begeleidde, waarin zij den buit geladen hadden.

De geuzen van Franeker, tot bijstand van de Dokkumers afgezonden, hadden op eene halve mijl afstands van de stad overnacht, en, de aankomst des vijands met den buit vernemende, legden zij zich aan den oever der Eestroom in hinderlaag tegen de pausgezinden, die zorgeloos, en niets dergelijks vermoedende, zonder orde voorttrokken. Zij dreven deze deels op de vlugt, en namen ze deels gevangen, en bemagtigden tevens eenige met buit beladene schepen, welken roof zij op wagens legden, en tegelijk met de gevangen naar Franeker vervoerd hebben.

Dit is eene korte, maar getrouwe, beschrijving van

deze allerverschrikkelijkste furie, met welker vermelding het mijne bedoeling geweest is, dat wij, door zulke zaken in geheugenis te bewaren, mogen leeren in allerlei rampen, en vooral in oorlogen, de voorzienigheid en regtvaardigheid van God te erkennen. Want indien, gelijk het inderdaad is, de Goddelijke voorzienigheid zich ook tot de kleinste zaken uitstrekt, waarom zullen wij dan niet zeggen, dat ook die dingen, welke in den oorlog geschieden, onder zijn bijzonder bestuur plaats grijpen. Wij zien dikwijls het magtigste en strijdbaarste volk door een ander, dat in getal en krachten veel geringer is, overwonnen en zelfs geheel en al vernield worden; wij zien heerschappijen van den eenen op den anderen overgaan, en den overwinnaar op zijne beurt de overwonnene worden. Datgene keert dikwijls tot verderf, wat eene dadelijke overwinning beloofde. Het sterkste leger wordt vaak door eene geringe zaak in verlegenheid en ontsteltenis gebragt, en werpt de wapenen weg, zonder eenen vijand gezien te hebben, en vlugt, en verlaat schandelijk zijnen post. Daarvan bestaan overal voorbeelden, zoo in de gewijde als ongewijde geschiedenis. Hoe, zullen wij dan zeggen, dat zulks bij toeval geschiedt? God is het, die het zoo wil, zonder wiens wenk niets gebeurt. Hij heeft zijne redenen, waarom het zoo geschieden moet. Die redenen moeten wij eerder met bewondering eerbiedigen, dan nieuwsgierig navorschen. Ondoorgrondelijk zijn zijne werken, en onnaspeurlijk zijne oordeelen

Wat zijne regtvaardigheid betreft, de oorlog sleept vele rampen mede. Wij lezen het overal in de historie, wij zien het en merken het op bij dagelijksche ondervinding, hoe de woede des oorlogs maagden geroofd, kinderen aan hunne ouders, mannen aan hunne echtgenooten, vrouwen aan hare mannen, ontrukt, huizen geplunderd, moord en brandstichting gepleegd, en alles met wapenen, lijken,

bloed en rouw, vervuld wordt; hoe landstreken en gewesten verwoest, trotsche steden gesloopt, en allerlei hardheden en wreedheden in den oorlog bedreven worden. Wanneer wij dit zien gebeuren, worden wij dan niet genoodzaakt te bekennen, dat God regtvaardig is, en dat dit alles naar zijn regtvaardig oordeel geschiedt? Daar Hij om onze zonden ons billijk straft, onzen hoogmoed en trotschheid vernedert, onze weelderigheid en zinnelijkheid kastijdt, het zij die van geheele landstreken, het zij die van bijzondere personen, en onze bedorvene zeden wil verbeteren. Daarom kan men, niet zonder reden, die algemeene rampen, welke in den oorlog plaats vinden, strafoefeningen noemen van de Goddelijke regtvaardigheid, en straffen van de gruwelijke misdrijven, die soms aan het oog der overheid ontgaan, en getuigenissen van de Goddelijke gramschap over de zonden van vorsten en volken. En ook daarin oefent God zijne regtvaardigheid uit, dat somtijds, zonder eenig onderscheid van personen, die rampen allen door elkander treffen, jongeren omgebragt en grijzen vermoord worden, zoo mannen als vrouwen, zoo edelen als geringen, zoo heeren als dienstbaren.

Derhalve, gedachtig zijnde, dat niet door toeval deze rampen ons overkomen, maar door den wil en de beschikking van God, en wel tot ons welzijn, om ons te brengen tot verbetering van onzen wandel, laten wij leeren ons te verootmoedigen onder zijne magt, onze zonden te belijden en onze zeden te verbeteren, volmondig zeggende: Gij, o Heer! zijt regtvaardig, en uwe oordeelen zijn geregt; voor U is de regtvaardiging, maar voor ons de beschaming des aangezigts. Tegen U, tegen U hebben wij gezondigd; gedenk onze overtredingen niet, o Heer!

EINDE.

ALGEMEENE
KRITISCHE AANMERKINGEN
OVER
HET EERSTE BOEK
VAN
KRANTZII SAXONIA,
EN BIJZONDER TOT DE
FRIESCHE GESCHIEDENIS
BETREKKELIJK,
DOOR
Mr. D. FOCKEMA (1).

Bij de behandeling der Friesche geschiedenis van den tijd voor Carel den Grooten, vond ik niet de gelegenheid, om Krantzii *Saxonia* te raadplegen, over wiens verhalen ik in onderscheidene boeken zag gewagen, zie mijne *Schetsen van de Friesche geschiedenis*, I, 43, en elders.

Dit is mij in het vorige jaar te beurt gevallen, en ik heb het eerste boek van des schrijvers werk, als ter zake dienende, doorgezien. In het algemeen zal ik aanmerken,

(1) Voorgelezen in de vergadering van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, den 12. Februarij 1846.

dat deszelfs verhalen van de gebeurtenissen (met uitzondering van enkele gevallen), noch de tijdrekening melden, noch de namen der volken van onderscheidene landschappen, door den schrijver onder *Saxen* begrepen, aanwijzen; veel min de voorname bedrijvende personen en gebeurde zaken over het algemeen geleidelijk, en in verband met tijden en plaatsen, aanvoeren. Ook haalt de schrijver schaars bronnen aan, veel minder nog met bepaalde aanwijzing. Ik moet evenwel bekennen, dat het in die tijden zeer veel moeite kostte, om zulks uit te voeren; waarentegen de hulpmiddelen het nu zeer gemakkelijk maken, hulpbenden aan te halen; hetwelk Jeremie Bentham beschouwde (volgens eene Fransche overzetting): „ L'invention est de l'érudition digerée, les citations sont de l'érudition indigeste."

De schrijver, Albert Krantz, had tot voorwerp van behandeling verkozen *Saxonia*. Hij beschrijft deszelfs oppervlakte in cap. 1, en bepaalt als noordelijke grens de Eyder, van waar de rigting naar het zuiden loopt, langs de kusten van de Noordzee, met de monden van de Elbe, Wezer en Eems, en ongeveer den Rijn bereikt (usque ad Rhenum fere pertingit).

Wanneer wij in aanmerking nemen, dat het land der Bructeri, de oostelijke naburen der Friezen, door den schrijver elders onder Saxen wordt gebragt, en dat hij van den Rijn als grens spreekt, dan zal men de Friezen, door die rivier, volgens Tacitus, van het Gallia Belgica afgescheiden, en om die reden onder de Duitschers geteld, ook onder Saxonia van den schrijver Krantz kunnen berekenen, en der Friezen daden en lotgevallen tot Krantzii *Saxonia* brengen, te meer, daar in cap. 13 voorkomt: „ Amasis Saxoniam *perlabitur*, in Cauchis, hoc est Phrisiis mari mixtus " (het Friesland van de middeleeuwen bedoelende. Welke ongerijmdheid!).

De schrijver beklaagt zich, dat men van de Saxers in de geschiedenissen van die oude tijden geene melding vindt, en zegt, cap. 15: „ Non defuisse Saxones crediderim maximo illo imperatoris Marci Antonini in gentem Marcomannorum bello, quod omnibus Romani imperii viribus gestum: sed neque Marcomannorum neque Saxonum aliquis rem in literas misit, hoc solum tenemus, quod *Romani scriptores* ad imperii gloriam extulerunt." Wij hebben het geluk, dat der Friezen bestaan en land reeds toen bekend was, en vinden in de Friesche kronijk van Ocke van Scharl, door hem van vroegere overgenomen, dat de Friezen hulpbenden aan den keizer hebben gezonden, zie mijne *Schetsen*, deel I, blz. 35. Wij hebben ook vroeger aangevoerd, dat men den roem der bondgenooten, zelfs in breedvoeriger Romeinsche geschriften, zeer zeldzaam aantreft.

De schrijver zegt, cap. 16: „ Usque ad haec tempora circiter annos post natum Christum trecentos, in Romana historia nullam comperio Saxonum mentionem *sub eo vocabulo*. Primus Eutropius et eum secutus Orosius temporibus Diocletiani et Maximiani imperatorum hanc gentem nominavit (bis nominaverunt)." Dewijl Eutropius gewaagt van eenen togt van den Romeinschen veldheer Carausius tegen Franken en *Saxers*, die uit Gallia Belgica de zee onveilig maakten, zal ik uit mijne *Schetsen*, deel I, blz. 37 en 40, aanhalen, dat de Franken, waaronder Saxers zich bevonden, zich *in het eiland der Batavieren* hadden nedergezet, en de Friezen ontrustten, doch door dezen werden terug gedreven, terwijl de Friezen met de Romeinen in goede verstandhouding waren. Foeke Sjoerds, I, 169.

Het daarna door Krantz aangevoerde historisch verhaal, waarin de *Friezen* betrokken waren, loopt over de krijgstogten van de Engisten en Horsen naar Brittannië. De schrijver haalt deswege niets uit inlandsche schrijvers aan,

zie cap. 18 enz., maar een weinig uit scriptores Itali, zoo als hij zich uitdrukt, en het voorname uit Beda, eener schrijver, uit Engeland zelven afkomstig. De aanleidende oorzaak zoude zijn, een verzoek van den Britschen vorst, tot overkomst van de *Saxones cognomento Angli*. Beda noemt hen *Anglen*, Saxen en Juten, en de opperhoofden Engist en Hors, zonen van Wetgist, „cujus pater Vecti, cujus pater (misschien beter: mater) Vecta, cujus pater Voden, de cujus stirpe permultarum provinciarum genus regium originem duxit."

Men neemt veel moeite, om de woonplaats der *Anglen* aan het vaste land van Europa te vinden en aan te wijzen, doch slaagt daarin niet gelukkig. Dat de Friezen daarin een voornaam deel hebben, blijkt uit de Friesche kronijken, op eene eigenaardig ontwikkelde wijze, en wordt van elders ondersteund en bevestigd. Beda verhaalt, cap. 20, dat de eerste togt is gedaan met drie groote schepen (naves longae); elders vindt men, dat de togt van de *proxima litora Germaniae* plaats had, waardoor natuurlijk het denkbeeld op Friesland moet vervallen. Deze kleine togt had ten gevolge eene overwinning van de Britten op de Schotten; en de Engelsche geschiedschrijver Robert Baker, in deszelfs *Kronijk van de koningen van Engeland*, verhaalt, dat der Britten achting voor de vreemde benden zoo hoog rees, dat zij die beschouwden als *engelen*, uit den hemel gezonden. Na deze overwinning was de kleine magt met de drie schepen terug gekeerd, en, volgens de kronijken, geland aan de zuidzijde van het Boorndiep (in het tegenwoordige Menaldumadeel), ten oosten van Uitkom, welk oord, volgens de overleveringen, Engelheim is genaamd (waar het tegenwoordige Engelum is). Dit zoude alzoo op elkander sluiten. — Hierop volgde een groote krijgstogt (op verzoek van den Britschen vorst, ten gevolge der verkregene kennis aan Engist en

Hors), uitgevoerd door *Anglen*, Saxen en Juten. Dewijl de Friezen daaronder behoorden, en wel de hoofdbeleiders waren, en dezer naam hier niet voorkomt, mag men achten, dat deze onder den naam van *Anglen* worden voorgesteld. Het blijkt uit de Friesche verhalen, dat Engist en Hors waren zonen van den Frieschen vorst Udolf Haren, en de eerste getrouwd met eene dochter van eenen Saxischen vorst, Wetgist. Zij vertoefden lang in Brittannië, hadden daar merkwaardige lotgevallen, beide verloren hun leven, de laatstgenoemde vroeger, de andere later, en van hun volk bleef daar een klein gedeelte over.

Men vindt later in de Friesche kronijken, dat de *Friesche vorst* Odilbart, getrouwd met Haddinga, dochter des Deenschen konings, bij deze vrouw tweelingen verwekte, welke, naar vroegeren van dat geslacht, ook *Engist en Hors* werden genoemd; en dat deze eenen nieuwen togt naar Brittannië hebben ondernomen, met vele *Juten en Deenen*, uit wier land vooral de togt werd gedaan; dat beide aanvoerders sneuvelden, doch derzelver krijgsbenden eene overwinning behaalden, ten gevolge waarvan die benden zich daar nederzetteden, en alzoo met de Britten landgenooten werden. Ik zal hierover niets meer zeggen, dewijl ik in het eerste deel der *Historische schetsen*, blz. 176—191, daarover breedvoerig gesproken heb, en, na het door Krantz deswege geschrevene gelezen te hebben, meer in mijne daarbij voorgestelde gevoelens ben bevestigd, omdat vele merkwaardige en bijzondere omstandigheden, van tijden, personen en zaken, met dat verhaal sluiten, en alzoo een overtuigend artificiëel bewijs van waarheid verschaffen.

Eindelijk voert Krantz aan, in het 31. hoofdstuk, het geschiedkundig geval, betrekkelijk de veldslagen tusschen de Frankische koningen Dagoberth en diens vader, Clo-

taris, met *Bartoldus tum dux Saxoniae*, geheel op zich zelven staande, zonder van diens vorstengeslacht, voorgangers en opvolgers, te gewagen, of den tijd te bepalen, en de landstreek van het gesmaldeeld Saxen. Hij geeft op, als oorzaak des krijgs, een geschil over de grenzen, en zegt, dat Dagoberth de *Saxen* aanviel, den veldslag verloor, en aan het hoofd door eenen sabelhouw gekwetst werd, zonder te melden, waar die slag is voorgevallen; dat hij zijnen vader, Clotaris, koning van West-Frankrijk, verzocht, om met eene legermagt den vijand deswege te vernederen; dat deze, zelfs in den nacht, bij het ontvangen van het berigt, zich met eene groote legermagt in beweging stelde, in aller ijl over den Rijn trok, en met geforceerde marschen de „Visurgis" (alzoo is de lezing) bereikte; dat hij en zijn leger » vel navibus comparatis vel vado *(res enim in obscuro est)* flumen transierunt." Eene zonderlinge opgave. In eene andere kronijk leest men, dat Dagoberth *tegen de Friezen*, in het voormalige eiland der Batavieren, optrok, en dat diens vader, Clotaris, na des zoons nederlaag, uit West-Frankrijk, *over zee*, onverhoeds in Friesland is gevallen, en de Friezen alzoo daar onverwacht heeft aangetast, den vorst Bartuwald persoonlijk heeft verslagen, en verder Friesland heeft ten onder gebragt. Met dit verhaal komt in voorname punten overeen het opgegevene in eene Friesche kronijk, welks geloofwaardigheid verzekerd wordt door de bekende stand en lotgevallen van Friesland in die tijden.

De *zeetogt uit West-Frankrijk naar het Burdipe*, — aan de latere Fransche schrijvers minder bekend, dan de *Visurgis*, of liever geheel onbekend, — is meer waarschijnlijk, dan de wondertogt naar de Wezer, volgens welken de oude Fransche vorst Clotaris, in den avond berigt ontvangende van de nederlaag zijns zoons Dagoberth, oogenblikkelijk in beweging bragt een groot leger-

korps, natuurlijk van den noodigen legertrein en verdere behoeften voorzien; zich in dien nacht dadelijk daarmede in beweging stelde, en met geforceerde dagmarschen met dat toegerust leger naar de Wezer trok; waarop de schrijver laat volgen, dat het in het duister schuilt, of hij voor den overtogt van die rivier schepen verzamelde, dan of hij met zijn leger en toebehooren die rivier is doorgewaad; dat hij den vijand overwon, en den vorst Bertold versloeg.

Dat Krantzius uit Fransche schrijvers zijn verhaal heeft overgenomen, is nog meer waarschijnlijk, omdat hij in het 32. hoofdstuk zegt: „ Het klinkt vreemd, hoe de Saxers hulp aan Dagoberth tegen de Vandalen konden bewijzen; doch men houde in het oog, dat er in Saxen geene schrijvers waren, en dat de Fransche eerzucht geenen lof aan vreemden wilde geven." Ik zeg daarop, dat de Fransche schrijvers, den zeetogt in Friesland lezende (bij hunne groote tijdrekenkundige verwarring, volgens den schrijver Guizot), dien zeetogt aan Carel Martel tegen Poppe hebben toegeschreven. Dewijl, evenwel, sedert den tijd van Clotaris en Beroald het algemeene gebruik van de Rijnvaart, op- en nederwaarts, ook voor den krijg ten tijde van Carel Martel, en in den oorlog tusschen Radbout en de Franken, zeer bekend is, verblijf ik bij de stelling, dat de togt van Carel Martel niet ter zee, maar langs de rivier den Rijn, heeft plaats gehad, gelijk door mij, in de *Schetsen van de Friesche geschiedenis*, deel I, blz. 117 enz., is voorgedragen.

Zie daar, geachte Medeleden! kritische aanmerkingen op het eerste boek van Krantzii *Saxonia*, waaruit, naar mijn inzien, blijkt, dat zelfs Friesland door hem onder zijn ingebeeld *Saxonia* is gebragt, met het land der *Cauchi* en vele landstreken ten oosten van de Eems. Ik neem liever aan de waarschijnlijkheid, dat na het overlijden van

Alexander den Grooten, bij de verdeeldheden en oorlogen onder deszelfs generaals, kundige en beschaafde mannen uit Azië, met volgelingen, te scheep, in Europa eene woonplaats hebben gezocht en gevonden, nevens het begin der westelijke zeekust van Duitschland; dat ruim 300 jaren daarna de Romeinsche veldheer Drusus met schepen door Friesland, langs de Waden, volgens eene beschrijving van den Romeinschen geschiedschrijver Tacitus, naar de Eems, in het land der Cauchen is geland; dat, volgens Tacitus, de Friezen en Cauchen, naar die tijden, reeds veel maatschappelijk geluk genoten, en ten onregte door Krantzius onder de Saxones worden geteld, en dat men dien als gids niet veilig kan aannemen.

NOG IETS

OVER HET

HUNEBED TE RIJS, IN GAASTERLAND,

(zie *De vrije Fries*, deel V, blz. 338 en volgg.)

DOOR

Dr. L. J. F. JANSSEN.

Toen de ontdekking en zamenstelling van dit merkwaardig gedenkstuk door mij beschreven werden, zijn er een paar bijzonderheden onvermeld gebleven, die tot dit onderwerp naauwe betrekking hebben en belangrijk genoeg zijn om mede voor de vergetelheid bewaard te worden; weshalve ik mij veroorloof daarvoor eene plaats te vragen in het zelfde tijdschrift waarin de vroegere mededeeling is opgenomen. Zij zijn deels vervat in eenen brief van den eigenaar van het bosch waarin gemeld Hunebed gevonden is, Jhr. G. R. G. van Swinderen te Rijs, gedagteekend Rijs den 12 Maart 1849, en strekkende ten geleide van de vier in dat Hunebed gevonden vuursteenen wiggen, door hem aan het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde ten geschenke aangeboden (1); deels in eene beantwoording van vragen, hem door eene Commissie uit de tweede afdeeling

(1) Zie *De vrije Fries*, deel V, blz. 344.

der werkende leden van het Friesch Genootschap betrekkelijk die ontdekking, voorgesteld (den 8 April 1849); welke beide stukken bij voormeld Genootschap berusten en mij door het bestuur ter inzage verstrekt zijn. Ik acht het te meer eenen aangenamen pligt hiervan openlijk mededeeling te doen, omdat daaruit ten duidelijkste blijkt, dat Jhr. van Swinderen geheel buiten weten en willen van dit merkwaardige overblijfsel der vaderlandsche oudheid door vernieling is beroofd geworden, en hij getoond heeft er den meesten prijs op te stellen, door van het ontdekte voor de wetenschap te doen bewaren wat mogelijk was; zoodat de vrienden der vaderlandsche oudheden hem daarvoor dank schuldig zijn.

Eene eerste bijzonderheid is, dat gemeld Hunebed ontdekt, ontbloot, uit elkander genomen en door de werklieden verwoest geworden is op een tijdstip, dat Jhr. van Swinderen in Holland afwezig was, en hij eerst bij zijne terugkomst van die zaak onderrigt werd, zoodat hem toen niets anders overbleef, dan de verwoesting te betreuren, en, zoo veel mogelijk, op de ontdekkingsplaats nog eenige berigten dien aangaande in te winnen, welke hij in voormelde stukken aan het Friesch Genootschap heeft medegedeeld.

Eene tweede bijzonderheid is, dat, volgens hem gegeven inlichtingen, een der steenen van de zijwanden des Hunebeds sporen gedragen heeft, dat er eertijds „een vuur tegen gestookt was, terwijl men bij denzelven nog eenige houtskolen gevonden had."

Eene derde bijzonderheid is, dat het Hunebed aan de westzijde open geweest was, terwijl zich alleen aan de oostzijde een groote sluitsteen bevonden had, die, naar gissing, meer dan een last zwaar zou geweest zijn.

Wanneer niet de overige, in voormelde stukken vervatte, bijzonderheden uitvoeriger vermeld waren in de door

mij gegeven beschrijving, zou ik ook die der mededeeling waardig achten; nu zal het voldoende zijn aan te stippen, dat zij in het algemeen met het door mij medegedeelde overeenkomen.

De opgave, dat een der hunebedsteenen sporen van aanbranding vertoond heeft, kan tot eenige meerdere bevestiging strekken van het gevoelen, dat het gedenkstuk een graf geweest is; en wanneer het door den heer van Swinderen ingewonnen berigt juist is, *dat zich aan het westeinde der steenkamer geen sluitsteen* bevonden heeft, en men daarbij in aanmerking neemt, dat die kamer ook van boven *niet* van *groote* deksteenen (gelijk doorgaans bij de Drenthsche Hunebedden het geval is) voorzien geweest is, maar daarentegen met eene menigte kleine graniet-stukken en keijen opgevuld was, dan is de oorzaak hiervan wel niet aan eene vroegere vernieling dier steenkamer toe te schrijven (waartegen de ongeschonden toestand des heuvels, toen men de ontdekking deed, pleiten zou), maar aan de oorspronkelijke, eigenaardige zamenstelling; eene zamenstelling, afwijkende van die der gewone Hunebedden, en waardoor dit graf eene soort van overgangsvorm vertoont tot die grafheuvelen, waarin de urnen plegen gevonden te worden, enkel met kleine keisteenen overdekt of daardoor ingesloten. De reden voor die afwijking bij ons Rijster Hunebed schijnt alleen gezocht te moeten worden in gebrek aan een genoegzaam aantal *groote* steenen; en hieruit mag worden afgeleid, dat men zich ook reeds in de vóórhistorische, zoogenaamde steenperiode, bij het bouwen der graven naar de voorhanden zijnde materialiën heeft, weten te schikken.

Leyden, den 9 Augustus 1850.

WAT BLIJFT ER NOG TE VERRIGTEN OVER VOOR HET FRIESCH GENOOTSCHAP VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE?

DOOR

Mr. J. DIRKS (1).

MIJNE HEEREN!
GEACHTE MEDELEDEN!

Wanneer een reiziger aan zijnen verren togt reeds eenige dagen besteed, en hij evenwel nog op lang na niet den eindpaal van zijn streven bereikt heeft, dan gebeurt het hem menigmaal, dat hij eerst eenen blik werpt op de reeds afgelegde baan, en dan zijne oogen vestigt op het zich in het blaauwende verschiet verliezende pad, dat hij nog moet betreden. Hij telt dan de dagen, die hij reeds gereisd heeft, en bij die optelling herinnert hij zich de voorvallen van dag tot dag, berekent den tijd, dien hij nog noodig heeft, om zijne reis te volbrengen, en raadpleegt met zich zelven, welken weg hij zal moeten inslaan, van welke vervoermiddelen hij zich zal bedienen, in één woord, wat hij doen moet, om het beoogde doel te bereiken.

Ik pas dit beeld toe op het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde.

---

(1) Voorgelezen in de vergadering van den 26. September 1850.

Op den 26. September 1827 werden in eene vergadering, te Franeker gehouden, de wetten van het genootschap aangenomen, en, uit aller naam, door de onderteekening van den voorzitter en den secretaris bekrachtigd. Drie en twintig jaren zijn er juist *heden* sedert die bekrachtiging vervlogen, en bij die gedachte vestigen zich onze blikken onwillekeurig ook, even als die des reizigers, op den vervlogen tijd, en op de vruchten, die deze opleverde; maar ook evenzeer zullen wij, met hem, op hetgeen de toekomst kan opleveren staren.

Vergunt mij, dit denkbeeld, met betrekking tot ons genootschap, te dezer ure, voor U te ontwikkelen. Ik zal mij echter daarbij onthouden van uwe en mijne blikken op het verleden te vestigen. De tijdruimte, mij tot spreken gegund, verbiedt zulks ten eenemale, en ik reken, dat het verleden U bekend is. De vruchten toch, door het genootschap gekweekt en ingezameld, zijn aanschouwelijk, of in uwe handen. Ik zal mij dus bepalen tot eene beknopte en, èn uit den aard der zaak, èn om den tijd, mij tot spreken gegund, zeer onvolledige en gedeeltelijke beantwoording der vraag: *Wat blijft er nog te verrigten over voor het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, na een 23jarig bestaan?*

Wat is het *doel* van ons genootschap?

Art. 1 onzer wetten wijst het aan: „ De hoofdonderwerpen der werkzaamheden van het genootschap zijn het onderzoek van al hetgene de geschiedenis, oudheid- en taalkunde van Friesland betreft, zonder echter die van andere gewesten, voor zoo verre deze vroeger tot Friesland betrekking hadden, uit te sluiten."

Ten einde dit doel des te beter te kunnen bereiken, is het in drie afdeelingen gesplitst, te weten: eene *geschied-, oudheid-* en *taalkundige* afdeeling. Ik betuig, bij dezen, allen eerbied voor de *taalkundige* afdeeling te hebben;

maar juist die eerbied weêrhoudt mij, *den leek*, om op haar gebied te treden, en zal mij tot verschooning strekken, wanneer ik de zoo even gedane vraag, ten haren opzigte, geheel onbeantwoord laat. Het veld is buitendien zoo ruim, dat deze afperking en inkrimping van het te doorwandelen terrein mij tevens zeer welkom is. De waarheid van deze veronderstelling is mij dan ook zoodanig, bij de bewerking van de *eerste* afdeeling, gebleken, dat ik zelfs de afzonderlijke behandeling der tweede afdeeling heb moeten achterwege laten, wilde ik geen misbruik van de mij vergunde tijdruimte maken.

„ De *eerste* afdeeling," zegt onze wet, in art. 6, „is bestemd voor de beoefening van de *Friesche staat- en letterkundige geschiedenis*, de *staatsinrigting* en den *regeringsvorm*, van vroegere en latere tijden."

Te regt noemden onze wetontwerpers de *staatkundige geschiedenis* van Friesland in de eerste plaats. In eenen ruimen zin genomen, zijn toch vele in het zelfde bestek ter behandeling opgegevene onderwerpen aan haar ondergeschikt, of daarmede naauw verwant. Wat toch is eene staatkundige geschiedenis, zonder de kennis en geschiedenis van de *staatsinrigting*, van den *regeringsvorm*, ja, van de *letterkundige geschienis?* Hoe groot was ook niet menigmaal de invloed van de letterkunde op de rigting van den tijdgeest, welke tijdgeest wederom op de politiek en hare geschiedenis inwerkte? Eene splitsing is hier moeijelijk, en zonder deze is het veld onafzienbaar.

Met het oog hierop zeide art. 7 dan ook: „ De eerste afdeeling zal zich aanvankelijk bezig houden met de ontwikkeling *van eenige bijzondere gedeelten* dier wetenschappen, ten einde alzoo eene algemeene Friesche geschiedenis voor te bereiden."

Ik geloof, dat ik gerustelijk meen te mogen verzekeren, dat deze voorbereiding, bepaaldelijk met het oog op de

Friesche *staatkundige geschiedenis*, in engeren zin, op verre na nog niet *thans* voleindigd is. Ook voor de toekomst is nog ruime stof voorhanden, en vele bijzondere gedeelten zullen nog kritisch onderzocht moeten worden, tot dat eindelijk een krachtige arm die deelen tot een welgesloten geheel zamenvoege. Een paar voorbeelden van zulk een kritisch te bewerken gedeelte zij ter opheldering genoeg.

Een eerste voorbeeld vinden wij in de togten, door hertog Albrecht van Beijeren, in de laatste jaren der veertiende eeuw, ondernomen, om Friesland te veroveren. Het onderwerp trok reeds de aandacht van meer dan een tot zich (2), en zulks was bijzonder, in den laatsten tijd, het geval met eenen derden voorgenomen, doch niet volbragten, krijgstogt naar Friesland, in 1399, waarover de heer J. Rammelman Elsevier onlangs oorspronkelijke bescheiden mededeelde (3). Wij lezen in de *Nalezingen op Wagenaar* (4), dat, na de terugkomst van hertog Albrecht, „een *spreker* te 's Hage, om vastenavond, voor den graaf van Ostervant (later Willem VI.) *eene sprake van de Friesche reis* sprak." Ik hoop ook hier nog eenmaal een *spreker* te zien optreden, die dit belangrijke onderwerp volledig *bespreekt*.

Een ander voorbeeld, van nog ouder dagteekening, is de merkwaardige bijzonderheid, dat de stamvader van het heerschende Russisch keizerlijk geslacht eens over een

(2) In 1842 van Mr. D. Foekema, blijkens eene redevoering. Zie *Verslag van het Friesch Genootschap*, blz. 15. — *Bijdragen* van Nijhoff, 2de stuk (gerecenseerd in *De vriend des vaderlands*, XI, n°. 2, door H. W. T[ydeman]).

(3) *Kronijk van het Historisch Genootschap*, VI, 1850, blz. 23 tot 27.

(4) IVde deel, en bij E. M. Arndt, *Holland en de Hollanders*, Leeuwarden 1847, blz. 77.

groot gedeelte van Friesland, in het midden der negende eeuw, heerschte. Het was Rurik of Roric, de Noorman, die in 826, 14 jaren oud, te Ingelheim gedoopt, de pagus *Rhiustri* (Rustringerland), en later (837) *Dorestad*, als *beneficium* verkreeg, weder verloor, in 852 van keizer Lotharius met andere Friesche graafschappen, nadat hij ze geplunderd had, terugbekwam; later (in 855) zich van het grootste gedeelte van Friesland meester maakte, en die te gelijker tijd grootvorst *alleenheerscher* in Rusland en bezitter van Duurstede was, tot dat zijn neef Godfried hem in zijne Nederduitsche bezittingen, in 882, opvolgde (5). Ook dit onderwerp verdiende wel eene naauwkeurige uiteenzetting.

Wat wij zoo even van de nog onvolledige bewerking der *staatkundige* geschiedenis van Friesland zeiden, geldt ook de geschiedenis van de *staatsinrigting* en den *regeringsvorm*.

Op vele vragen zoude men nog te vergeefs het antwoord zoeken. Vele gissingen kan men nog maken. Eene enkele, al mogt deze maar aanleiding tot een nader onderzoek geven, wil ik niet achterwege houden.

Men weet, hoe groot in andere landen de invloed der kruistogten geweest is op den geheelen toestand der maatschappij. Men weet, welk een belangrijk aandeel de Friezen daaraan genomen hebben; en nu vraag ik: *Kan de naam van potestaat door de Friezen ook ontleend zijn van het Italiaansche podesta?* Zulke magistraatspersonen leerden zij van het begin der kruistogten af in Italië kennen; bepaaldelijk was zulks het geval, toen eene groote menigte

(5) F. Kruse, *Verbesserungen zu der Stammtafel des Russischen Grossfürsten*, in de *Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord*, 1845-1847, Copenhague 1847, p. 88-89, alsmede het stukje: *Waren die Stifter des Russischen Reiches Germanen?* (*Königsberger Archiv*, Königsbergen 1811-12, 3 St.)

Friezen te Corneto, in 1217—18, overwinterden. Herhaaldelijk noemt de deelgenoot aan den kruistogt van 1217—18 den *podesta* (6). Dit geeft mij aanleiding, om te vragen: Was zulks, omdat het hem den *potestaat* herinnerde, of nam men *later* dien naam over? Men weet, hoe duister de geschiedenis der eerste Friesche potestaten is, en dat eerst na het begin der kruistogten, in echte stukken, die voor de Friezen vreemde naam voorkomt.

In meer dan een onzer Nederlandsche gewesten heeft men in de laatste jaren de aandacht gevestigd op eene bewerking van de geschiedenis der Staten van dat gewest. Onder anderen heeft Mr. G. De Meesters dit, op eene uitstekende wijze, voor Gelderland gedaan. Ook bij ons is daarmede een begin gemaakt. Een onzer medeleden schreef, in 1835, eene Latijnsche verhandeling over de geschiedenis der *staten van Friesland*, van 1515 tot 1581. Dringend noodigen wij hem uit, om dit, op zulk eene uitmuntende wijze begonnen, werk te voltooijen (7). Het zelfde verzoek zoude men aan eene loot van den zelfden edelen stam kunnen rigten, die, in dat zelfde jaar, eene geschiedenis van het *Hof van Friesland*, van deszelfs oorsprong tot het einde der zestiende eeuw, uitgaf (8). Ook daarvan is eene voltooijing zeer wenschelijk; terwijl ook elders, bij voorbeeld, voor het Hof van

---

(6) Zie *De vrije Fries*, II, blz. 246.

(7) S. G. H. A. Van Beijma Thoe Kingma, *Disputatio historica juris publici continens historiam ordinum Frisiae a Carolo V usque ad ejuratum Philippum II*, 1515–1581, Lugduni Batavorum 1835.

(8) J. M. Van Beijma, *Dissertatio juridica continens historiam Curiae Frisiacae ab ejus ortu usque ad seculi XVI exitum*, Lugduni Batavorum 1835.

Holland, door Mr. G. W. Vreede, daaraan de hand gelegd is.

Zoo zien velen, sedert 1840, met verlangen uit naar de Friesche regtsgeschiedenis, door den vrijheer Von Richthofen, in de voorrede van zijne *Friesische Rechtsquellen*, toegezegd. — De beoefening van het oude Friesche regt in Duitschland is echter verre van geheel ingeslapen te zijn. Zoo verscheen, in of kort voor 1845, te Berlijn een zeer belangrijk werk, in twee lijvige deelen, getiteld: *Histoire de la législation des anciens Germains* (9) Het bevat ook een, door deskundigen zeer geroemd, verslag over de wetgeving van de Longobarden, Thuringers, *Friezen*, Saksen en Anglo-Saksen. De schrijver gaf daarin de doorslaandste blijken van de geschiedenis, en in het bijzonder de wetgeving, der middeleeuwen met vrucht beoefend te hebben. En wie was nu die geleerde? Een jong man, genaamd Garadeb Artin Davoud Oghlon, een *Constantinopolitaan*, van *Armenische* afkomst, gemetamorphoseerd in een Berlijnsch student. Indien dus onze oude Friesche wetten eenen Armeniër nog interesseren, dan zullen zij zeker bij de Duitschers ook nog wel hoog aangeschreven staan.

Maar er is meer, dat nog onvoltooid is. Slechts één voorbeeld: De uit de bronnen geputte levensgeschiedenissen der *Nassausche vorsten uit den Frieschen stam.* Drie jaren geleden schreef mij een Hollandsch geleerde (10) het volgende over dit punt:

„ Ik heb onlangs met E. (een werkend en werkzaam lid van ons genootschap) over de wenschelijkheid van

---

(9) II tomes, Berlin 184 , LVIII en 660 pp., IV en 799 pp., 8vo. Zie *Nederlandsche jaarboeken voor regtsgeleerdheid*, 1846, VIII, 4, blz. 717–718. Het verslag is in deel II te vinden.

(10) Mr. H. J. Koenen.

goede levensgeschiedenissen der Nassaus uit den Frieschen stam gecorrespondeerd. Hij meldde mij, daaromtrent vele excerpten te hebben bijeengebragt. Hoe bejammerenswaardig zoude het wezen, wanneer daarvan niets tot stand kwam,..... Zou het Friesch Genootschap deze zaak niet eens ernstig kunnen ter hand nemen?" enz.

Wij komen nu, als van zelven, tot de levensgeschiedenissen van Friesche staatslieden. Men behoeft slechts een blik te slaan in Scheltema's *Staatkundig Nederland*, om te zien, welk een ruim veld ter bearbeiding hier nog over is. Men vindt van velen nog slechts silhouetten, die tot portretten moeten uitdijen.

Slechts één voorbeeld: In weêrwil van het aantal uitmuntende bouwstoffen voorhanden, komt er nog maar geen bouwmeester opdagen, die ons een werk levert, getiteld: *Wigle Aytta en zijn tijd.* — Toehoorders! kent gij de beroemde schilderij van Louis Gaillait, *de troonsafstand* van keizer Karel V.? zoo niet, dan zal eene gravure van Ch. Onghena u zulks aanschouwelijk kunnen maken (11). Wie behooren daarop, na keizer Karel en koning Philips, tot de hoofdpersonen? Willem de Zwijger en Wigle Aytta. Voisin, een reeds ontslapen Gentsch letterkundige, zegt er van (12):

Agenouillé sur la première marche de l'estrade et paraissant absorbé dans sa douleur, ce vieillard en robe rouge, qui soutient sur un coussin la couronne et le sceptre, que Charles avait portés avec tant de gloire, et qui vont passer dans les mains de son fils, c'est le chancelier de l'ordre illustre de la Toison d'or, ... dont les plus grands souverains de l'Europe s'honoraient d'être

(11) In den *Messager des sciences historiques de Belgique*, 1841, p. 388.

(12) *Notice chez la gravure de Ch. Onghena*, Gand 1841.

membres. Si notre mémoire est fidèle, ce sont bien là les traits vénérables, c'est bien là la barbe blanche et majestueuse de ce vertueux Viglius, président du conseil privé et chancelier de la Toison d'or. Sincèrement dévoué à sa patrie, et touché de ses malheurs sous le duc d'Albe, dont il osa courageusement braver les insolentes menaces et la tyrannie, il se retira des affaires, abreuvé de chagrin, et mourut en 1577, prevôt et dernier abbé de l'abbaye de S. Bavon à Gand, où ses restes mortels reposent dans la cathédrale de ce nom. On doit des remerciments à l'artiste, pour ne pas avoir omis dans son oeuvre cette imposante figure, qui occupe une place si distinguée dans notre histoire."

Maar, gelijk ons nog van menig beroemd Friesch staatsman eene grondige levensgeschiedenis ontbreekt, zoo is zulks ook het geval met menig Friesch min of meer beroemd land- of zeeheld. Ook een *Coehoorn en zijn tijd* missen wij nog. Tjerk Hiddes De Vries is wel bezongen (13), en wel heeft iemand, in 1842, zonder gevolg, een voorstel gedaan, om voor hem een standbeeld op te rigten (14); maar een werk over de zeehelden De Vriesen, in den trant van dat van De Jonge, over de Evertsen, ontbreekt ons nog.

Hoe weinig weten wij nog van den admiraal Auke Stellingwerf; van Douwe Aukes, die in den slag van Plijmouth, in 1652, uitmuntte, en voor Gibraltar, in 1657, zijn schip in de lucht liet vliegen; en van zoovele andere beroemde Friesche zeelieden.

Meer dan een lid van ons genootschap heeft het oog gevestigd op te ontwerpen levensgeschiedenissen van *Friesche geneeskundigen.* Zulks herinnert ons den naam van

(13) Door wijlen P. Deketh, Harlingen 1819, 4to.

(14) *Provinciale Friesche courant*, 1842, n°. 11.

Feddrik Fontein. Ter eere van dezen is eene zilveren penning geslagen, op welks voorzijde eene tombe, en op welks keerzijde eene medicijnkast, distilleermachine, aloëplant enz., te vinden is, alsmede het omschrift: Feddrik Fontein, M. D., geboren te Harlingen, XXII Febr. MDCCXXXVI, en 'aldaar overleden XXIV Decemb. MDCCLXV (15). Gaarne zullen wij omtrent zijn leven en verdiensten, ten behoeve onzer *Bijdragen tot de munt- en penningkunde van Friesland*, mededeelingen ontvangen.

Ook onze *Friesche werktuigkundigen* moeten niet vergeten worden. Weet gij, hoe een Franschman onzen teleskoopmaker Bauke Eisma Van Der Bildt eens noemde, in eene gedrukte notice over hem en andere Friesche teleskoopmakers (16)? Banco Tisma Van Der Bildt.

Van de werktuigkundigen stappen wij over tot de *Friesche schilders*, en wij vragen: Zal de vraag, of Meindert Hobbema, een der grootste landschapschilders, een Fries was, of niet, altijd onopgelost blijven? Zullen wij altijd verstoken blijven van goede levensbeschrijvingen, met volledige optelling hunner kunstgewrochten, van de graveurs Schelte en Boëtius Van Bolsward, Pieter Tanjé, Michiel Elgersma, J. Folkema, enz.?

Was Jan Baptist Van Deynum, van wien een portret uit de zeventiende eeuw bestaat, een Friesch schilder (17)?

---

(15) Gemaakt door B. C. Van Calker. *Catalogus Van Gelder*, n°. 3992, en bij C. A. Rudolphi, in zijnen *Index van penningen op beroemde geneeskundigen*, Berlijn 1823, 390 penningen, ibid. 1825, 523 penningen.

(16) *Notice sur S. J. Rienks, Arjen Roelofs et Banco Tisma Van Der Bildt, constructeurs d'instrumens d'optique et de physique dans la Frise. Magazin encyclopédique*, 1810, VI, p. 11–59

(17) Door Conr. Waumans, graveur te Antwerpen, in de zeventiende eeuw. *Catalogus Van Hulthem*, n°. 3219.

Wanneer zal het Friesch Genootschap de schilderij van den *Frieschen maaltijd* in plaat laten brengen, voorzien van volledige opheldering over kleeding en gebruiken, daarop vertoond?

Zie daar eenige vragen, door de toekomst te beantwoorden.

Over onze *Friesche regtsgeleerden* bezitten wij de voortreffelijke oratie van G. De Wal. Eene nalezing op dat veld levert evenwel nog vruchten op.

Van de *Friesche theologen* ontbreekt nog zulk een werk.

Menige merkwaardige, den tijd en den mensch kenschetsende, bijzonderheid zoude daarin eene plaats kunnen vinden. Eene enkele slechts tot voorbeeld: Sybrandus Lubbertus, professor te Franeker, schreef, als een ijverig Gomarist, tegen Huig De Groot, nadat deze tegen een werk van hem te velde getrokken was. Bij besluit van de staten van Holland, van den 17. October 1614, werd dat werk, getiteld: *Responsio ad pietatem Hugonis Grotii*, verklaard voor „een fameus libel, schadelyck den rechten ruste ende welstant van den lande." Vijf jaren later werd het weder onderzocht, en *toen* werd bevonden, dat het niets behelsde, waarvan het beticht was, en bij resolutie van 28 Junij 1619 dier zelfde staten werd het verbod ingetrokken (18).

Ook het veld der levensgeschiedenissen van *Friesche literatores* is nog weinig bearbeid.

Vele houwstoffen zijn voorhanden, ten einde daaruit eene verhandeling over het verblijf der Labadisten, en in het bijzonder van Anna Maria Schuurman, in Fries-

(18) Mr. A. C. Van Heusde, *De vrijheid der drukpers hier te lande uit een historisch oogpunt beschouwd*, Haarlem 1843, blz. 18. H. Luden, *Hugo de Groot*, blz. 65–69, en blz. 79 (*).

land, op te stellen. Een onzer godgeleerden (19) had voor een paar jaren daartoe het voornemen, maar de vruchten er van hebben wij nog niet gezien. Thans vernemen wij, dat een ander onzer godgeleerden dit onderwerp in het breede zal behandelen (20).

Vriemoets *Athenae Frisiacae* verscheen in 1758. De sedes Palladis Frisiacae is inmiddels in een krankzinnigenhuis veranderd. Welke treurige herinneringen dit dan ook moge opwekken, toch ware het wenschelijk, dat eene bekwame pen eens eene *Geschiedenis der Franeker hoogeschool* schreef. De hoogleeraar Bouman, het voetspoor van zijnen ambtgenoot Siegenbeek, met betrekking tot de Leidsche hoogeschool, volgende, is daaraan, door het uitgeven eener geschiedenis der ook vernietigde *Harderwijksche hoogeschool*, voorgegaan; en onze kleine boekerij bevat daartoe reeds menige bouwstof, die het wenschelijk is, zoo veel mogelijk, aan te vullen.

De menigte munten, ten tijde der Saksische markgraven Bruno I. en Egbert II., in de elfde eeuw, *in* Friesland geslagen (op een tijdstip, toen men in Holland nog om geene eigene munten dacht), het vinden er van aan de kusten der Oostzee, in het graanrijke Polen, en de sagen over den vroegeren bloei van Staveren, Hindeloopen enz., zijn zoo vele bewijzen voor eenen betrekkelijk bloeijenden Frieschen handel, reeds in de elfde eeuw, die, even als zulks later met Gend, Brugge, Damme, Sluis en Enkhuizen, geschiedde, zich verplaatste, eensdeels door oorlogen, en daaruit voortvloeijende onveiligheid, anderdeels door aanslibbing, of afspoeling.

---

(19) Ds. O. G. Heldring.

(20) Uitstekend volvoerd door D°. Van Berkum, in *De Labadie en de Labadisten*, 2 deelen, 1851.

Eene handelsgeschiedenis van ons vaderland in de middeleeuwen ontbreekt nog. Wanneer deze eens het licht zal zien, zal ook de vraag beantwoord zijn, door een onzer leden reeds in 1828 gedaan: Welk deel hebben de Friesche steden tusschen het Flie en de Lauwers gehad in het hanzee verbond? En in hoe verre is het mogelijk, zich eenig begrip te vormen omtrent den aard en de uitgebreidheid van den handel, die gedurende de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw in Friesland gedreven werd (21)?

In eenig verband daarmede staan nasporingen over Nederlandsche, en daaronder ook Friesche, koloniën in het buitenland, vooral in de middeleeuwen. Vrij veel is daarover, in het buitenland vooral, geschreven. Ik zal slechts noemen de verhandelingen van Eelking (22) en Hoche (23), maar vooral Von Wersebe's zeer lijvig werk: *Ueber die niederländischen Colonien, welche im nordlichen Teutschlande, im zwölften Jahrhunderte, gestiftet worden, weitere Nachforschungen* (24); terwijl het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in 1847, eene prijsvraag uitschreef over dit onderwerp, in deszelfs geheelen omvang (25). Het is te hopen, dat deze prijsvraag

(21) Wijlen de heer F. D. Fontein. Zie *Verslag*, 4to, blz. 39.

(22) J. Eelking, *Dissertatio de Belgis saeculo XII in Germaniam advenis*, Göttingae 1770.

(23) J. G. Hoche, *Historische Untersuchung über die niederländischen Colonien in Niederdeutschland, besonders der Holländer und Fläminger und deren Rechte*, Halle 1791.

(24) II Bände, 1082 SS., Hannover 1815.

(25) *Programma*, blz. 36. Men verlangde: „Eene beknopte, maar volledige geschiedenis der verhuizingen van Nederlanders naar en de vestiging van Nederlandsche koloniën in andere landen van Europa, met duidelijke aanwijzing van den invloed, dien de bedoelde verhuizingen hebben gehad op den handel, de nijverheid, de letteren, de zeden, mitsgaders de maatschappelijke en regts-instellingen van andere volken."

niet, gelijk zoo vele, onbeantwoord blijve. Onlangs zagen wij Friesche kolonisten, als in de Suseler landstreek in 1133 wonende, in een romantisch kleed gehuld, als helden van een verhaal optreden (26). —

Art. 8 onzer wetten zegt: „Aan de eerste en de derde afdeeling is bijzonder opgedragen de opsporing en bewerking van nog onbekende en onuitgegevene handschriften, van vroegere en latere tijden."

Ook betrekkelijk de in dit artikel vervatte onderwerpen is nog voorraad ter opsporing en bewerking genoeg voorhanden. Anderen gaan ons daarin voor. Zoo vond Dr. Bethmann, een medearbeider van de *Monumenta* van Pertz, een handschrift van het *Chronicon Emonis et Menconis*, bij Ds. Koppius, op den Ham, en bestemde het voor eene betere uitgave, dan die van Matthaeus (27). Zoo verlangen velen, en te regt, eene kritisch bewerkte uitgave van Occo Van Scharl's kronijk (28). Anderen klagen over de veelvuldige fouten, in Sicco Beninga's kronijk voorkomende, die eene naar de handschriften verbeterde druk noodzakelijk zouden maken.

De uitgave van het werk, ons uit Gent geworden, en getiteld: *Proeliarius*, *recentiora Frisiae bella continens*, en van de *Olde Friesche chronike*, mogen wij ook te gemoet zien.

Over eene aanvulling van de *Friesche Charterboeken*, loopende over de vijf eerste deelen, over eenen herdruk van het zesde, zoo zeldzame, deel, en het vervolgen er van tot het jaar 1795, willen wij nu niet spreken. De zorg

(26) De XIIde en XIIIde eeuw. *Tafereelen uit de tijden onzer voorvaders*, door den schrijver van *Achttien eeuwen*, Amsterdam 1846, blz. 1-78.

(27) Zie *De Referent*, 1843 en Pertz, *Archiv*.

(28) B. v., Mr. J. Van Lennep, *Proeve van een kritisch onderzoek der zoogenaamde kronijk van Andreas Cornelius* (Nijhoff, II, 4).

daarvoor blijve rusten op onzen waardigen voorzitter en het bestuur van dit gewest.

Ook uit vele buitenlandsch gedrukte werken is nog veel voor onze Friesche geschiedenis te putten, om van binnen- en buitenlandsche archiven, een onoverzienbaar veld, niet te gewagen.

Wij zwijgen van Anglo-Saksische en Noordsche, ons niet toegankelijke, bronnen, en wijzen, om van het ons *bekende* tot het *onbekende* te besluiten, slechts op het Anglo-Saksische gedicht *Beowulf*, waarin herhaaldelijk van Friesland en de Friezen sprake is; op het Friso-Normannische heldendicht de *Gudrun*; op de sporen in de Normannische liederen van Friesche zeeroovers, bij Bolhuis, in zijne *Noormannen in Nederland*, opgenoemd, enz.; maar bij ondervinding weten wij, dat Pertz reuzenarbeid, de *Monumenta Germanica*, een aantal plaatsen oplevert, die nog niet, of weinig, ter opheldering onzer oudste geschiedenis gebruikt zijn.

Ook elders is zulks het geval. Bekend is het allermerkwaardigste verhaal, door Adam Van Bremen opgeteekend, van eenen zeetogt van Friezen, voor of in de elfde eeuw, westwaarts ondernomen, waarbij zij het latere Amerika zouden ontdekt hebben. Een onzer medeleden heeft er bij vernieuwing onze aandacht onlangs op gevestigd (29); maar wij gelooven, dat dit onderwerp nog niet uitgeput is. Zoo zoude eene nasporing der bronnen, waaruit Adam Van Bremen dit verhaal putte, van belang kunnen zijn (30). Zulke nasporingen zijn reeds geschied;

(29) Mr. L. Ph. C. Van Den Bergh, in Nijhoff's *Bijdragen*, VII, 1

(30) Zie Asmussen, in de *Acta academiae Kylensis*, 1837, en Van Asch Van Wijck, *Mnemosyne*, III, blz. 479 (2). Zie ook Giesebrecht, *zur Beurtheilung Adams von Bremen; Baltische Studien*, VI, 1, S. 183. Giesebrecht, *Ueber die Nordfahrt*

maar, althans mij, nog slechts bij name bekend. Het ware wenschelijk, dat het genootschap zich deze aanschafte. Zij zijn verspreid in Duitsche tijdschriften, waarin bovendien een aantal voor Friesche geschiedenis, oudheden en taal, belangrijke berigten te vinden zijn, gelijk mij, bij onderzoek van Walthers *Systematisch Repertorium*, gebleken is.

Ook enkele geïsoleerde feiten van Friezen verdienen een nader onderzoek. Zoo onderscheidden Severinus Feyta, van Harlingen, en Hayo Heltilius, van Groningen, zich zoodanig bij het beleg van Leuven, in 1542, door Maarten Van Rossem, onder hunne medestudenten, verdedigers der stad, dat zij door keizer Karel V. geadeld werden (31). De bul van adeldom van Severinus Feyta, bij Belgische schrijvers verkeerdelijk Feyla genoemd, is nog aanwezig (32).

Het slot van het straks aangehaalde artikel onzer wet-

---

kunde des Adams Von Bremen; Abh. der Gesellsch. in Königsberg, III, S. 141. Lappenberg, *Von den Quellen, Handschriften und Bearbeitungen des Adams Von Bremen;* Pertz, *Archiv*, VI, S. 766. Ricklefs *Anfrage des Adams Von Bremen betreffend;* Pertz, *Archiv*, II, S. 166.

(31) Zie L. G. Visscher, *Historisch tijdschrift*, n°. II, blz. 85, alwaar beoordeeld wordt J. B. Launers, *Beleg der stad Leuven, in het jaar 1542, door M. Van Rossem*, te vinden in *De Middelaer*, 2de jaerg., Leuven 1841, Octbr., n°. 1. Zie verder Joan Servilius (Knaap), *Geldro-Gallica conjuratio in totius Belgicae clarissimam civitatem Antverpiam duce Martino Rosheymio*, Antverpiae 1542, 4to, ibid. 1544, 12mo; ook bij Freheus *Scriptores rerum Germanicarum*, III, Hannoverae 1611, of bij Struvius, 1717, t. III. Pontus Heuterus, *Rerum Austriac.*, lib. XI, c. 17. Nannius, *Oratio de obsidione Lovaniensi.* Divaeus, *Rerum Lovanensium*, III, c. 14. Hamconius, *Frisia*, p. 67.

(32) Bij prof. Kist. Zie *Verslag van de Maatschappij van Letterkunde*, 1849, blz. 45. Feyta behoorde, volgens Launers, onder de gijzelaars. Van daar welligt het latere *adelen*, 1542—1544.

ten gewaagt ook van het verzamelen van *volksverhalen*, *volksromans* en *berigten* omtrent vroegere en hedendaagsche *volksbegrippen*, *zeden* en *gebruiken*.

Op dit onderwerp heeft men in den laatsten tijd bijzonder de aandacht gevestigd. Ik behoef U slechts te wijzen op Grimm, *Deutsche Sagen;* op den arbeid van ons medelid Van Den Bergh, in meer dan een geschrift nedergelegd; op Wolff's *Niederländische Sagen*, gedeeltelijk vertaald, en met bijvoegselen vermeerderd, door een onzer werkende leden, indien ik mij niet vergis.

Op dat veld valt echter ook nog menige korenaar te lezen. Eene enkele, mij althans, minder bekende, en tot Friesland, of liever Friezen, in betrekking staande, sage tot voorbeeld:

Op den 7. Augustus 1546 vloog te Mechelen een kruidhuis, gemaakt in de torens der Zandpoort, met 1800 tonnen buskruid, door den bliksem getroffen, in de lucht. Aan dit voorval, dat groote schade in Mechelen veroorzaakte, is een sprookje verbonden, dat nog al curieus is. In den nacht, namelijk, van dien 7. Augustus 1546, tusschen 10 en 11 uur, barstte een geweldig onweder over Mechelen en diens omstreken los. Volgens oud gebruik liepen overal de kosters naar de kerken, om de klokken te luiden, ter verdrijving van het onweder. De koster van het dorp Putte beproefde, tot tweemalen toe, te vergeefs, om den klokketoren van zijn dorp te bereiken; maar iedere keer werd hij, door eene bovennatuurlijke kracht, terug gehouden. De arme man kon volstrekt maar niet begrijpen, welke onzigtbare arm hem dus belette vooruit te gaan. Eindelijk riep hij, van schrik en wanhoop, uit: „ Is dit een spel van al de duivels?" — „ Neen," antwoordde hem eene onbekende stem, boven uit eenen boom, „ik Satan ben alleen hier; de anderen zijn te Mechelen."

Weinig tijds na dit voorval kwamen Friesche kooplieden, om handelszaken, te Mechelen, en vroegen, op welke plaats de Zandpoort gestaan had? Zij verhaalden, dat, weinige minuten vóór het oogenblik, dat het vuur des hemels op het kruidhuis viel, men in Friesland verscheidene duivels de lucht had hooren klieven, den cours in de rigting van Mechelen zettende. Een dezer helsche geesten schreeuwde met eene vervaarlijke stem: „Krombeen! werp dien molen om!" „Ik moet naar Mechelen," riep Krombeen; „Kortsteert komt daar aanzetten, hij zal zich wel met den molen belasten." Op het zelfde oogenblik werd de molen omgeworpen en verre weggerukt. — „Van dit voorval ontleent het volgende vierregelige, *in Friesland*," zegt de Belgische opteekenaar (33), „populair(?) geworden versje zijnen oorsprong:

Doen Moentgen, Krombeen ende Koof,
Naer Mechelen vloegen om den roof,
So vonden zij hier n'en molen staen,
Dien valle de duivel Kortsteert aen."

Ook de vergelijking van nog aanwezige sporen van het zelfde *bijgeloof*, volksbegrip of gebruik, bij verschillende volken, vooral bij de zulken, die in oude tijden gezegd worden naauw verwant te zijn geweest, is niet onbelangrijk, en kan tot treffende uitkomsten aanleiding geven. In het bijzonder zoude eene naauwkeurige vergelijking van oud-Engelsch en Friesch volksbijgeloof, begrippen en gebruiken, niet onvruchtbaar zijn. Een enkel voorbeeld tot staving:

Nog heden ten dage is in Friesland onder het volk, ja, zelfs nog bij menschen, van wie men zulks niet zoude

---

(33) In *La Belgique monumentale, historique et pittoresque*, Bruxelles 1844, p. 245-46.

denken, het bijgeloof aanwezig, dat de zoogenoemde *wratten* verdwijnen, wanneer men die wrijft op een menschenlijk. Het zelfde vindt men in Engeland. Ook daar geloofde of gelooft men nog, dat de aanraking van eene doode hand een afdoend geneesmiddel voor de genezing van wratten was of is. Daartoe was het genoeg, met die hand de wratten te slaan. Men verhaalt, dat, na de executie van Dr. Dodd, in 1777, eene jonge vrouw, fatsoenlijk gekleed, zich eenen weg tot de galg baande, zoodra de gestrafte gestorven was, om eene groote wrat, welke zij in het armgewricht had, te doen aanraken, en dat de beul, de handen van den doctor losmakende, daarmede verscheidene malen de wrat sloeg (34).

Ook overblijfsels van werktuigen, waarvan het bijgeloof zich bediende, zijn nog aanwezig. Zoo vond ik op eenen catalogus van een museum het volgende vermeld: „ Een steenen ring of kraal, te Jutrijp, in Friesland, gevonden, en bekend onder den naam van *sjoekers wjeeren (spoekers? spookweerder, spookverdrijver?)* (35).

In naauw verband staat dit een en ander tot eene *Friesche mythologie.*

Dit onderwerp trok reeds in 1829 bijzonder de aandacht van onzen eersten secretaris, den, naar ons menschelijk inzigt, te vroeg ontslapenen Mr. F. Binkes. Men leze het belangrijke voorstel, door hem destijds gedaan (36); een voorstel, de behartiging en opvolging van ieder onzer overwaardig.

Ook elders zit men niet stil. Een treffend blijk daarvan

---

(34) *Revue Brittannique*, 1847, p. 742.

(35) *Korte handleiding ter bezigtiging der verzameling van zeldzaamheden in het Mauritshuis te 's Hage*, blz. 26. Het is een zoogenaamd *spinsteentje.*

(36) *Verslag*, 4to, blz. 71-73.

leverde de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden op, toen zij ten vorigen jare eene gouden medaille uitloofde voor eene *Friesche mythologie*, uit echte bronnen geput, en vergeleken met die van andere Germaansche volkstammen.

Wij wenschen, dat die maatschappij in hare pogingen zal slagen; of wij zulks thans verwachten, is eene andere vraag.

Nog een enkel woord, ten slotte, over *zeden*, *gebruiken en spreekwoorden*.

De vrije Fries heeft in het laatste nummer de afbeeldingen van een paar interessante drinkhoorns gegeven. Zonder twijfel zijn er meer voor de kennis der *drinkzeden* in Friesland belangrijke te vinden, wier afbeelding en beschrijving bij tijd en wijle volgen zal. Wanneer zulks het geval zal zijn, zoude men daarvoor als *motto* kunnen plaatsen de volgende plaats uit Marcus Van Vaernewyck, in zijne *Historie van België*, die op het einde der zestiende eeuw dit boekte (37): „ Wy hebben *ook ghesien in Vrieslant* ende Westphalen croesen gebruyken, die byna een vierendeel hielden, die men niet nederstellen en mogte: want zy waren met steerten, als ghewrongen wortelen, die zy daghen lang uutdrinken. Ooc ist daer de maniere, als men yemant brincht (toebrengt), dat men den naesten nevens hem geseten bringhen moet, metter zonnen ommegaende, of sy vraghen, of sy schelmen zyn, dat men haer overschrickt (voorbijgaet)? Die de maniere niet en weten, die onderwysen sy daer af goedertierlick."

Onze Friesche landlieden dragen zelfs in den zoogenaamden diepen rouw ook wel *blaauwe* kleedingstukken, in het bijzonder *blaauwe* doeken. Het is een bewijs, dat

(37) Blz. 79. Zie Jr. Ph. Blommaert, *Aloude geschiedenis der Belgen*, Gent 1849, blz. 209, en *Wodana*, I, p. 105.

zij *blaauw* en *zwart*, althans voor den rouw, als ééne kleur beschouwen. Merkwaardig is het, dat zulks bij sommige andere volken in alle opzigten het geval is. Zoo drukken al de namen, welke de rivier de Nijl op verschillende tijden ontving, het denkbeeld van *blaauw* of *zwart* uit, terwijl het woord *neilos*, *nilus*, in het Sanskritisch zoo wel *blaauw* als *zwart* beteekent (38). Is zulks een toeval, of staat zulks in eenig verband met de treffende overeenkomst tusschen het Sanskriet en de Germaansche talen, zoo zelfs, dat de betrekking als moeder en dochter niet te miskennen valt?

Spreekwoorden bewaren dikwijls bij het volk de gedachtenis aan voorvallen. De opteekening en, zoo mogelijk, opheldering is dus immer wenschelijk. Een voorbeeld tot staving:

In Oost-Friesland is een spreekwoord: *He ligt in Jaffa*, waarmede men te kennen wil geven: Hij ligt zwak en ziek ter neder, en er is weinig hoop op zijne genezing voorhanden. Zoo althans verklaart het een Oost-Friesch geleerde. Misschien heeft het nog eene uitgebreidere beteekenis: „Hij ligt in Jaffa," dat is, hij is in Jaffa gestorven en begraven, of, in het algemeen, *ver van huis overleden*. Hoe dit ook zij, kennelijk bevat dit spreekwoord eene herinnering van het aandeel der Friezen aan de kruistogten. Eelko Lyauckama toch toog, in 1109, ten tweeden male naar het Heilige Land, doch werd op zee krank, en stierf op den dag van zijne aankomst te Jaffa, het oude Joppe. Op dezen *kon* het dus toepasselijk zijn. Of wil men zulk eene bepaalde aanduiding niet, dan doelt het spreekwoord in allen gevalle, minder bepaald, op die Friezen, die, na eene lange zeereis, ten gevolge der geledene ongemakken, krank in het Heilige

(38) J. J. Ampère, *Récherches en Egypte et Nubie. Revue des deux mondes*, 1847, p. 158 (1).

Land, en vooral te Jaffa, eene druk bezochte haven, ontscheept werden, of aldaar stierven (39).

Ik eindig met deze woorden:

De taak, die het Genootschap ter afwerking, voor drie en twintig jaren, op zich nam, is nog verre van voltooid te zijn. Mogt het weinige, dat ik heden, als eene bloemlezing uit aanteekeningen mededeelde, een steen zijn, bestemd voor het gebouw, dat wij willen optrekken, eene *geschiedenis van Friesland.*

Laat ons allen daartoe eendragtelijk medewerken!

(39) Vergelijk Van Senden, *Het Heilige Land*, I, aanteekening n°., en Bachiene, aldaar aangehaald.

WAT HEEFT

KAREL DE STOUTE

GEDAAN, OM

FRIESLAND

ONDER ZIJN BEHEER TE KRIJGEN?

DOOR

J. D. ANKRINGA.

MIJNE HEEREN!
GEACHTE MEDELEDEN!

Deze onze winteravondbyeenkomſten hebben op my die uitwerking, dat ik ze onder de genoegelijkſte oogenblikken mijnes levens mag rekenen. Zy geven, wanneer ik de zorgen en beſlommeringen des levens voor eene poos aan kant heb geſchoven, by het genot van een gezellig en ongedwongen verkeer met mannen, wier omgang ik op hoogen prijs ſchat, tevens rijkelijk voedſel voor mijnen geest, die, met het meerderen der jaren, geſtadig in zucht naar kennis toeneemt, naardien het gebrek aan kennis, in welk vak van wetenschap ook, zich al grooter en grooter vertoont; en ik hoe langer hoe meer overtuigd word, dat mijn *weten* ſlechts ſtukwerk is. Ik zie hier telkens dingen, welke anders my nimmer onder de oogen zouden gekomen zijn; ik hoor hier zaken vermelden, waarvan de gewagmaking anders nooit mijne ooren getroffen

zoude hebben, en ik wenschte daarom niets liever, dan maar altijd een aandachtig toehoorder te mogen wezen, die, even als de nijvere by op een rijkbebloemd veld, naar lust en genoegen konde inzamelen, wat hem behaagde.

Dan, helaas! mag ik wel zeggen, eenmaal, uit begeerte om de goede zaak, zoo veel in my was, te bevorderen, den aandrang, om ook hier voor U, geëerde Medeleden! op te treden, niet weêrſtaan hebbende, moet ik mijne belofte geſtand doen, offchoon overtuigd, dat hetgeen ik U zal voordragen by niemand Uwer onbekend, by velen in een helderder daglicht geplaatst zal zijn.

De beoefening van de geſchiedenis is my altijd eene aangename bezigheid geweest, en zy wordt het van dag tot dag meer, nu er van tijd tot tijd, op onderſcheiden wijzen, zulke belangrijke ontdekkingen op dat ruime veld van wetenſchap worden gedaan; dan, offchoon het my niet vergund wordt de gebeurtenisſen tot in hare diepſte ſchuilhoeken na te gaan, moet ik my gewonelijk met eene oppervlakkige beſchouwing vergenoegen. En al ware het ook, dat my de toegang tot de echte en eerſte bronnen verleend wierde, nog zou my de tijd ontbreken, om daarvan een behoorlijk gebruik te maken.

Wat heeft Karel de Stoute, vroeg ik my onlangs af, toen ik de daden en lotgevallen van den man in oogenſchouw nam, *wat heeft Karel de Stoute gedaan, om Friesland onder zijn beheer te krijgen?*

Vergunt my, Mijne Heeren! U met de beantwoording van deze vraag een weinig bezig te houden!

Toen de machtige hertog van Bourgondië, Philips, de Goede bygenaamd, door den half vrywilligen, half gedwongenen afſtand van Jacoba van Beieren, ook het

graaffchap van Holland, Zeeland en West-Friesland onder zijn gebied gekregen had, en daarin was erkend en gehuldigd, maakte ook hy, even als zijne voorzaten in dat graaffchap, aanfpraak op Friesland; dat Friesland, dat, van eene vroeger groote uitgeftrektheid gronds langs de Noorder zeekusten tot eene kleine plek te famen gekrompen, door de Zuiderzee, die het van zijn *westelijk* gedeelte had beroofd, van het graaffchap Holland afgefcheiden, aan de landen grensde, welke den Duitfchen keizer als hunnen heer erkenden.

Dat gedeelte van het voormaals grooter volk, dat onder den fcepter van Karel den Groote had moeten bukken, kon, na de verdeeling van diens kolosfaal rijk onder zijne opvolgers, wel tot niets anders dan tot Duitschland behooren, hetgeen de Friezen dan ook nimmer hebben ontkend, ten zy de koning of later keizer van Duitschland het aan den eene of andere in leen gave, of, zoo als men het noemde, hem daarmede *verleidde*. Dit nu was nimmer gebeurd. De Duitfche keizers fchijnen niet veel acht op dit gedeelte hunnes gebieds te hebben gegeven, èn omdat het door de afgelegenheid hun minder bekend was, èn omdat het hun van geringe waarde voorkwam, èn omdat zy gewonelijk naderby in zaken van meerder belang ingewikkeld waren; daarom beftierden de Friezen zich-zelven, hetgeen natuurlijk tot vele onderlinge twisten en veeden aanleiding gaf, maar die zy ook onderling befliften en afmaakten. Wanneer de keizers zich hunner gedachten, en ook van hen eenige bydragen voor hunne fchatkist vorderden, dan werden deze nimmer rechtftreeks geweigerd, maar de betaling daarvan werd zoo veel mogelijk ontdoken, op den langen baan gefchoven, en daardoor dikwijls ontkomen.

Wel poogden de graven van Holland, wanneer zy de handen ruim hadden, de Friezen aan zich te onderwer-

pen, en het gelukte, doch niet zonder bloedig kampen, ſommigen hunner, den eene meer den andere minder, om die fiere geesten voor eene kortere of langere poos te beteugelen; maar niet zoodra zagen de Friezen zich de kans toeblinken, of zy aarzelden niet om, met vereenigde krachten en met ter zijde ſtelling van alle onderlinge veeden, het zoo gehate juk van hunne ſchouderen af te werpen.

Philips, de Goede, zoo als ik ſtraks met een woord zeide, maakte dan ook aanſpraak op Friesland; maar de Friezen wierpen zich, geene andere kans ziende waarſchijnelijk, om der macht van den Bourgondiër te ontkomen, in de armen van keizer Frederik den III, die hen, onder voorwaarde van aanvulling van hetgeen zy hem en het Heilige Rijk aan ſchatting verſchuldigd waren, in hunne rechten en vryheden bevestigde, en den hertog van Bourgondië gelastte, zich van geweld tegen de Friezen te onthouden, volgens oorkonden daarvan voorhanden, van het jaar 1457. De ſchatting werd betaald, en de Friezen, onder beſcherming van het hoofd des Heiligen Roomſchen Rijks, waren tegen den Hollandſchen graaf gevrywaard, die hen dien ten gevolge nu niet verder lastig viel.

Dan niettegenſtaande de vader zich aan het gezag des Duitſchen keizers had onderworpen, en diens wil had geëerbiedigd, de zoon, ten jare 1467 aan de regeering gekomen, erkende niet meer het machtwoord des vermeenden Wareldgebieders als voorwerp tot onvermijdelijk verplichte gehoorzaamheid.

Karel (buiten negentien onechte kinderen, waaronder vier zonen en twee dochters den geestelijken ſtaat omhelsd hebben (1)), de eenige overgebleven en oudſte der drie

(1) Bilderdijk, IV, 184.

wettige zonen van Philips, den Goede, vroeger reeds tot graaf van Charolois bevorderd, was niet zoo zachtmoedig en vergevensgezind als zijn vader, maar ſtrenger van zeden, en niet minder dapper dan deze, van waar hy den bynaam van *pugnax*, de ſtrijdbare, ontving, welke naderhand in *audax*, *le hardi*, de koene, de ſtoute, ontaardde. Deze benamingen, hem door zijne tijdgenooten gegeven, verſchaffen ons eene juiste afteekening van zijn karakter, hetwelk geſtreng, ſtrijdhaftig en heftig, in latere dagen tot ſtoutheid en overmoed overging, en, door onvoorzichtigheid vergezeld, hem op den 7 January 1477, naby Nancy, eene noodlottige dood berokkende, in den ouderdom van 44 jaren.

Zijne tienjarige regeering was eene aaneenſchakeling van onophoudelijke oorlogen, deels met Lodewijk den XI, koning van Frankrijk, deels met de oproerige Luikenaren, door den Franſchen koning opgehitst, deels met andere vorſten, waardoor hy zijn rijk eene uitgebreidheid en ronding verſchafte, welke het den aanſpraak op den naam van *koningrijk van Bourgondië* konden geven, welken hoogeren titel hy dan ook beoogde, toen hy zijne eenige dochter Maria aan den aartshertog Maximiliaan, des keizers vermoedelijken opvolger, trachtte te verbinden.

De meer dan Oosterſche pracht en de ontzettende macht van vermogende vaſallen, by die gelegenheid te Trier, in 1474, ten toon geſpreid, by welke de luister des keizers ten eenen male taande, deed den laatſte eenen afkeer gevoelen voor eene zoodanige verbindtenis, waarom hy zich onverrichter zake verwijderde.

Nadat Karel, ten jare 1469, de oproerige ſtad Luik had bedwongen en getuchtigd, Gent, Brugge en het overig Vlaanderen tot gehoorzaamheid gebracht had, zond hy, voornemens zijnde om zich naar Holland te begeven, brieven naar Wester-Lauwers, zoo als Schotanus verhaalt

(340 volgg.), waarby hy verlangde, dat tot hem gevolmachtigden naar den Haag zouden toegeſchikt worden, om zekere zaken, die hy met hen had, te verhandelen. Wy vinden deze aanſchrijving van den hertog niet in het *Charterboek van Friesland*, noch by Van Mieris, doch de oorkonden van hetgeen zy ten gevolge had, zijn voorhanden.

De Friezen begrepen wel, wat die *zekere zaken* moesten beteekenen, en hielden dien ten gevolge een gaarleger of vergadering te Leeuwarden, by welke vier mannen, M^r. Dirk, abt van Stavoren, heer Bernardus, abt van Klaarkamp, en M^rs. Mammo en Wabbo benoemd werden om naar 's Hage te reizen, en te hooren wat de hertog hun te zeggen mochte hebben, blijkens volmacht hun verleend op den 16 September 1469.

De eisch des hertogs kwam hierop neder, dat de Friezen, altijd behoord hebbende, ſedert eeuwen althands, aan de graven van Holland, hoewel zy veeltijds als eigenmachtig gehandeld hadden, zich weder zouden begeven onder hem als hunnen wettigen heer, als wanneer hy hen even als zijne overige onderdanen zoude behandelen, en het te voren misdrevene genadig verſchoonen (akte van 2 October 1469). Eene tweede byeenkomst werd door den hertog bepaald op den 1^en. December.

De beſtuurders van dit land verzochten een uitſtel tot in Mei des volgenden jaars, uit hoofde van de moeielijkheid van reizen in den winter, hetgeen verleend werd; by welk verzoek zy tevens den hertog poogden te overtuigen, dat de Friezen ſedert Karel den Groote hunne eigene heeren geweest waren, en aan geene graven van Holland gehoorzaamheid verſchuldigd waren, daar ook zijn vader, de machtigſte der Hollandſche graven, hun die vryheid had gelaten.

Op den 30 Mei 1470 werden andermaal vier mannen

tot des hertogs gevolmachtigden in Enkhuizen gezonden. Vele en langdurig waren de handelingen, welke aldaar gedurende dat jaar plaats grepen; doch men konde tot geene eindſchikking komen, naardien men van dezen kant wel eene geringe ſchatting wilde belooven, om daardoor zich gerustelijk in zijne rechten en vryheden ſtaande te houden, doch Karel niets anders dan eene algeheele onderwerping verlangde. Ook ontwaarde men van der Friezen zijde, dat des hertogs gevolmachtigden niet in alles oprecht handelden, hetgeen de eerstgenoemden des te meer balſturig maakte, en hen naar huis deed trekken. De Friezen vereenigden zich, by eene zamenkomst, met de Groningers en Oost-Friezen, om alles op het ſpel te zetten, ten einde zich tegen de overheerſching des hertogs te vrywaren.

Karel geraakte inmiddels in groote beſlommeringen. Eduard de IV, koning van Engeland, uit zijn rijk verjaagd, zocht hulp by hem, en werd door zijne hulp weder op den troon herſteld. Opſtanden in West-Friesland ontſtonden, en werden te keer gegaan. De twist tuſschen Arnout, hertog van Gelder, en diens zoon Adolf vorderde zijne bemoeiingen, welk laatſte ten gevolge had, dat ook het hertogdom Gelderland aan Karel als by erfmaking gewierd. Zijne byeenkomst met den keizer te Trier, met oogmerk om zich-zelven eene koningskroon in plaats van den hertogelijken hoed op het hoofd te zetten, had, zoo als wy reeds vermeldden, niet de gewenschte gevolgen. Daarop geraakte Karel in oorlog met René, den hertog van Lotharingen. Deze moest wel eerst voor hem bukken, maar, vervolgens door de Zwitzers, die voor Karels macht begonnen beducht te worden, bygeſtaan, bracht hy graaf Karel zoodanig in het naauw, dat deze, zoo als wy ſtraks zagen, op eene noodlottige wijze het leven verloor. Alle deze dingen hielden Karel in de

volgende jaren zoodanig bezig, dat hy het kleine Friesland uit het oog verloor.

Het gevaar was dus weder afgewend, en Friesland was het oude Friesland als weleer. Hunne vryheid hadden de Friezen behouden, en aan de te groote eerzucht van Karel-zelven te danken; want ware hy als overwinnaar teruggekeerd, en hadde hy zijne grootſche plannen verwezentlijkt gezien, dan zou er, mijns oordeels, een wonder hebben moeten plaats grijpen, zoo hy niet dit kleine Friesland, met Groningen en Oost-Friesland, door geweld tot zijne wil hadde gebracht.

Zy behielden dan hunne vryheid, en verheugden zich. O hadden zy hunne oude veeden en onderlinge geſchillen, die ten tijde van bedreigde overheerſching ſtil ſtonden, ook nu voor altijd laten rusten. Doch neen, deze wakkerden weder aan, en werden niet geſlist, voor zy op het einde der vijftiende eeuw, toen Karels kleinzoon, Philips de Goede, hertog van Bourgondië was, onder den hertog van Saxen geraakten, waarna zy eindelijk onder het gebied van Karels achterkleinzoon, Karel de II als hertog van Bourgondië, de V als keizer van het Duitſche Rijk, wel overheerd werden, maar van hunne onderlinge woelingen tot orde en vrede geraakten.

Ziet daar, Mijne Heeren! eene vluchtige ſchets van hetgeen ten tijde van Karel den Stoute voorviel, tot beantwoording van de my voorgeſtelde vraag. Ontfangt het voor hetgeen het is. Als eene oppervlakkige beſchouwing van een gedeelte der geſchiedenis onzes geliefden Vaderlands, daarheen geworpen in den tijd van weinige dagen, die door bezigheden en bemoeiingen van geheel andere zaken ten einde ſpoedden. Moge het by U de herinnering opgewekt hebben aan hetgeen voor uwen geest zich in levendiger beelden vertoont, ik zal, my met de ſpreuk:

amant meminisse periti troostende, my weder met gerustheid nederzetten onder het getal van aandachtige toehoorders, met dankbetuiging voor het geduld en de welwillendheid my in dit uur bewezen!

Ik heb gezegd.

KAREL DE STOUTE

WORDT,

VASTGEVROREN AAN HET IJS, IN EEN MOERAS

GEVONDEN, BY

NANCY,

DEN 7 JANUARY 1477.

God heeft lust en welbehagen
In hem, dien Hy heerſcher ſchiep,
Tot zijn' ſtedehouder riep
Om voor 't menschdom zorg te dragen,
Om, door diadeem en ſtaf
Boven broederen verheven,
Hun zijn aanzijn prijs te geven
Van de wieg tot aan het graf.

Die de zending, hem bevolen,
En de last, hem toebetrouwd
Door dien Meester, recht beſchouwt
En naar waarde, zal niet dolen.
Afgebakend is zijn baan. —
Hem, door God gezalfd tot koning,
Zal der volkren eerbetooning,
Hunne liefde, nooit ontgaan.

Als een vader in het midden
Van het kroost, dat hem omſtuwt,
Wiens gevaar en leed hy ſchuwt,
Kan geen onrecht hem verbidden;
Is het billijkheid en recht,
Dat hem, kloek en welberaden,
Heer doet zijn van al zijn daden,
En der kindren twist beflecht.

Moet hy tegen 't heir van rampen,
Dat der menſchen boosheid broedt,
En de tijdgeest mildlijk voedt,
Hem ten vyand, hevig kampen;
Valt de ſtrijd hem bang en zwaar;
Wordt al 't onheil hem geweten;
De Almacht zal hem niet vergeten,
Maar hem hoeden in 't gevaar.

Doch gaan eer en plicht verloren,
Worden uiterlijke glans,
Pracht en praal, het doel des mans;
Mag hem dorst naar goud bekoren;
Woedt de heerschzucht in zijn borst;
Mogen vleiers hem beſtieren;
Geen geweld van ſoudenieren
Maakt der driften ſlaaf tot vorst.

Dan verdwijnen licht en luister;
Werwaarts hy de ſchreden richt
Wijkt de leidſtar aan 't gezicht;
Tastend doolt hy om in 't duister,
Dat al dicht en dichter wordt,
Immer ſpoorloos voorwaarts hollend; —
Tot hy eindlijk ſuifebollend
In den afgrond nederſtort.

Ziet gy dien krijger daar, gedoscht in 't ſchittrend wapen,
Waar 't zonnelicht in danst, om forſchen nek en ſlapen
Met lokken bruin als git, en glanſend als de pracht
Den rave door natuur ten aandeel toegebracht,
Omſlingerd en omgolfd; de blanke reigerveder,
Door d' adem van den wind al wapprend op en neder,
Verſiert de ſulpen muts, met gloeiend goud omrand,
Met paarlen rijk getooid en hellen diamant;
Op 't breede voorhoofd rust de koenheid; uit die oogen,
Beſchaduwd door het bosch van dichte wenkbraauwbogen,
Ontvlamt een ſlikkrend vuur van oorlogsdeugd en moed,
Dat, vrienden ten ontzach, den vyand ſiddren doet;
De Araber, trotsch en wild, door niemand ooit te temmen,
Gehoorzaam aan den prang van 't forſche knieomklemmen,
Heft, op zyn' meester ſier, met opgeſtoken kop,
De kloek gebouwde last hoog boven allen op.
Drieduizend ridderen van hooggeboren adel,
Op 't machtwoord van den vorst geſprongen in den zadel,
Verdubbeld in 't getal van hen, die zwaard en ſpeer
Ten ſtrijde voeren op den wenk van hunnen heer,
Met nog een ruitrendrom van vijfmaal duizend, allen
Geleiden hunn' monarch als trouwe rijksvaſallen. —
Ziet gy dien krijger daar, en onderkent ge niet
Bourgonjes trotſchen vorst, die heel dat heir gebiedt,
Voor wien die menigte banieren zich ontplooiden,
Voor wien die duizenden in prachtgewaad zich tooiden,
Waar, dartlende op den wind, de banner van den held
Het gouden kruis vertoont op een lazuren veld (1); —
Dat praalvertoon, die glans, die Morgenlandſche weelde,
Meer dan ooit vorſtenoog in 't geurig Oosten ſtreelde,
Die machtontwikkeling ontvlamde in uwe borst
Eene onuitdoofbre haat, den opgeblazen vorst

(1) Bourgignons rothe Schärpen mit einen ſchrägen Andreas-Kreuz (Schlosſer, X, 40).

Verdelging ademend; — die duizenden van ridderen,
Op zijnen wenk gereed ten oorlog, doen u fidderen,
O Duitfche Frederik, gy vreest, dat, als de maan
Voor de opgerezen zon, eerlang uw luister taan';
Gy wilt niet meer ten fnoer van vorftelijke vrinden
Uw' Maximiliaan aan zijn Maria binden;
't Verfchiet toont aan uw oog zich dreigend als een fpook: —
Het oogmerk van dees tocht verdwijnt in damp en rook.

Dat ftreelde u, Lodewijk! 't van wraakzucht ziedend harte.
Was 't niet Bourgonje, die by Montlheri u tartte,
Uw heir in ftukken reet en offerde aan den dood,
Ja, in Peronne, o fmaad! u-zelf in boeien floot?
U dwong de mijterftad, in muitery berucht igd
En door u aangeftookt, zoo fel te zien getuchtigd?
Hoe groeit de wrok in 't hart, hoe koestert gy de vlam,
Die, lang reeds aangekweekt, daar 't verfche voedfel nam!
Hoe fpant uw valfche ziel met Lotharingen famen,
Hoe tracht ge d' ondergang aan Karel te beramen;
Hoe houdt het Zwitferland den blik naar u gekeerd,
Als of ook gy, tiran, der volken vryheid eert!

Maar Karel duldt geen hoon; hy gespt het zwaard op zijde,
Hy roept zijn heirmacht op en wapent haar ten ftrijde.
Hem blijft de Savoyaard getrouw ten dienst verknocht,
De wufte Italiaan, door 't lokkend goud gekocht,
Komt talloos in getal, met faamgevloeide benden,
Als de aadren van 't gebergt zich tot den woudftroom wenden:
De leenman, trotsch en fier, door eigen haat gefpoord,
Heeft nimmer 's hertogs roep met blijder vreugd gehoord;
Geen, die in 't ruim gebied hem als zijn leenheer huldigt,
Die niet de plicht volbrengt, waartoe hy is verfchuldigd,
Ja meer nog dan zijn plicht, en d' adel van rondom
Is deze boerenkrijg van harten wellekom.

Wat ſtoft ge op vryheid, eer, op eigendom en rechten,
Onnoozel Zwitſervolk, durft gy dien drom bevechten?
Durft gy dat machtig heir, dat ſtaag van alle kant
Met uur by uur vergroot, ontelbaar als het zand
Aan d' oever van de zee, vermeerd door 't golvenklotſen,
Nog weêrſtand bieden? Vliedt, verſchuilt u tusſchen rotſen,
Verbergt u in de kloof, waar zich de klipgeit bergt
En 't moordend lood ontwijkt; redt, redt uw lijf en tergt
Den fellen krijger niet, wiens toorn gy hebt ontſtoken,
Wiens zwaard niet rusten zal voor hy zich heeft gewroken,
't Geverfd heeft in het bloed, dat opwelt uit uw ſtrot,
En met een helſche lach uw doodsangst heeft beſpot:
Ontwijkt den grimmen leeuw, die, telken reis verwoeder,
De kudden wreed beſpringt, verſtoken van een' hoeder!

Maar neen, zy houden ſtand. 't Verachte boerenvolk,
Dat God ten Hoeder heeft, trotſeert en zwaard en dolk;
Het durft uit vryheidsdrift zich tegen hen verzetten,
Die met een' enklen ſlag het waanden te verpletten. —
Als door een koopren muur wordt Karels heir geſtuit,
Verbrokkeld en vergruisd, zijn vyanden ten buit.
Getuig het, o Granſon, hoe ſchrik om 't hart geſlagen
Der trotſchen overtal vermocht uit één te jagen,
En, bevende als een riet, voor lijfsbehoud bedacht,
Slechts redding vinden deed in ſchandelijke vlucht.
Gy, Murten, zaagt de kiem van 't machtig heir verkwijnen,
De bloem der ridderſchap verbloeien en verdwijnen.
Wat blijft den trotschaart nog, waar hy zijn hoop op vest?
Een handvol moedloos volk is alles wat hem rest.

Niet hem ontzinkt de moed, de ſtoute, de verwatene;
Hy rust zich weêr ten ſtrijd, de van zijn' God verlatene,
Herzamelt wat hem bleef, en 't vuur, dat hem ontgloeit,
Ontvlamt de kleine ſchaar, die om hem henen vloeit.
Nancy, 't was in uw kreits, dat weêr de moorddag daagde,
Dat nog Bourgonjes vorst den laatſten kampſtrijd waagde,

En, badende in het bloed van dien zijn arm verfloeg,
Den doodsangst in het hart van al wat aêmde joeg;
Nog eenmaal zaagt gy hem den heldendegen zwaaien,
En om zich wijd in 't rond een tas van lijken maaien,
Daar 's vyands overmacht hem in een' ring omvangt,
Die immer kleiner wordt en immer meerder prangt.
Zoo zien wy runderen zich ongeftoord vermeien,
Hun voedfel zoekend zich naar allen kant verfpreien;
Maar als de woudvorst naakt, op buit en moord belust,
Ten ftrijde fpoeden, en, verzakende de rust,
In wijden kring den roover naadrend, hem omfluiten,
Geftadig naauwer, dat voor hem geen heul is, dan daar buiten.
Hy rukt zijn kracht byeen, en waagt een forfchen fprong;
En allen ftaan verbaasd, hoe hy zich hun ontwrong.
Zoo mocht ook Karel weêr aan 't bang gevaar ontkomen;
Maar over heg en ftruik en versch gevelde boomen
Zich fpoedend, ftort zijn ros, vermoeid en afgemat,
Al ftruiklend in den ftroom, verftikt in 't zwalpend nat.
Geen krachtinfpanning kan 't getrouwe dier meer baten,
Hy moet zijn meester aan diens vyand overlaten,
Die hem van 't leven rooft, met wie hem nog verzelt,
En 't kille ftroomnat bergt den uitgefchudden held.
Drie dagen later werd het vorftenlijk, verloren
In 't woelen van 't gevecht, hervonden, vastgevroren
Aan 't aangezicht, verminkt, beroofd, en toch herkend. —
De trotschheid vond, helaas! dit diep rampzalig end.

Mei 1846. J. D. ANKRINGA.

AANTEEKENINGEN

OMTRENT

DEN GRAFKELDER TE WIEUWERD,

EN

DE NATUURLIJKE MUMMIËN,

DAARIN VOORHANDEN;

DOOR

Dr. J. LEDDER.

Stil en eenzaam, afgescheiden van de woelingen des levens, aan eenen smallen, in den winter bijna geheel onbruikbaren landweg, ligt het weinig aanzienlijke dorp Wieuwerd, omringd van eene groote uitgestrekte vlakte van welige weilanden, waarop honderden van runderen tieren en groeijen, en daardoor de noeste vlijt beloonen van den landman. Het vloeibare goud, hetwelk hij dagelijks te huis haalt, stelt hem in staat, welvaart en volkswelzijn te bevorderen op den bodem, die hem heilig is en dien hij bemint. Wanneer men in eenen rustigen zomeravond, terwijl de zon het andere wereld-halfrond verlicht, en de kimmen gloeijend kleurt, daar is neêrgezeten, kan men naauwelijks geloof hechten aan de geschiedenis, welke ons Wieuwerd schetst als eene plaats, vroeger gelegen nabij de Middelzee, en bewoond door eenvoudige visschers,

die van hunne vangst leefden. Maar volgt men de geschiedenis getrouw, dan wordt het ons weldra duidelijk, hoe het mogelijk was, dat het water in land werd herschapen, en op welke wijze de bodem, vruchtbaar uit zich zelven, nog tot meerderen groei werd geschikt gemaakt. En vraagt men aan de geschiedenis, welke men met regt mag noemen eene zeer ernstige leermeesteres, die, eerbiedig aangesproken, van hare gewijde lippen altijd een heilzaam antwoord laat verwachten, wat er van dit eenvoudige visschersdorp werd, dan meldt zij ons, dat Wieuwerd langzamerhand groot is geworden, en zelfs vermaard is geweest, door vier adelijke staten, en wel bijzonder is bekend geworden door het tijdelijk verblijf der volgelingen van Jean De Labadie, waaronder zich vele personen bevinden, die eene geschiedkundige vermaardheid bezitten. Slechts korten tijd duurde Wieuwerds roem en grootheid. De adelijke sloten of staten werden veroverd, geslecht, of begonnen te vervallen, en werden later gesloopt, terwijl de Labadisten èn door den dood èn door mindere eensgezindheid gescheiden werden. Wieuwerds bron van welvaart hield op te bestaan; welligt zoude de naam van Wieuwerd geheel zijn prijs gegeven aan de vergetelheid, indien er niet werd aangetroffen de grafkelder, waarin de lijken tot natuurlijke mummiën worden gevormd. Op de eeuwige wet der ontbinding, waaraan alles wat leeft is onderworpen, schijnt hier eene belangrijke uitzondering te bestaan. De uitwendige vorm der lijken gaat in dezen kelder niet verloren; de vaste deelen worden niet vloeibaar of gazvormig, maar het lijk wordt uitgedroogd, en kan jaren lang in dien toestand verblijven. Met regt wordt deze grafkelder geteld onder de vele, welligt te weinig algemeen bekende bijzonderheden, welke men in Friesland aantreft. Hij, die ook elders in Europa eene dergelijke uitzondering op de een-

wige wet der ontbinding wil opsporen, moet te vergeefs vele plaatsen bezoeken, en slechts hier en daar vindt hij, dat enkele lijken gedurende eenigen tijd wel bewaard zijn geworden.

De plaatsen als zoodanig het meest bekend, zijn: 1°. de grafkelder op den Kreutzberg nabij Bonn (in 1848 door mij bezocht); 2°. de looden kamer in de domkerk te Bremen; 3°. het hospitium op den St. Bernard, beschreven door Dr. Le Noir, na een bezoek op den 31. Augustus 1837; 4°. de grafkelder te Toulouse, beschreven door Puymarin fils en Vicq d'Azyr, alsmede in de Nicolaï-kerk en bij het klooster der Karmeliten; 5°. de St. Michaeliskerk te Bordeaux, waarin de lijken in het jaar 1793 zijn nedergelegd in den toestand, waarin men deze nog aantreft. Een zeventigtal lijken staat daar in eenen kring geschaard, en door koorden opgehouden, rustende op eene 17 à 18 voet dikke laag van uitgedroogde deelen en beenderen van lijken; en 6°. het Kapucijner klooster bij Palermo (1).

Buitendien heeft men nog op vele andere plaatsen voorbeelden van enkele welbewaarde lijken, zoo wel in ons vaderland als elders, aangetroffen (2). Bij eene naauwkeurige beschouwing ontdekt men echter spoedig, dat de omstandigheden, waaronder de lijken geplaatst zijn, overal verschillen, en dat Wieuwerd zich vooral onderscheidt door lage ligging en vochtigen bodem, beide hoogst on-

---

(1) Zie over andere plaatsen, waar natuurlijke mummiën gevonden worden, Dr. Julius Magnus, *Das Einbalsamiren der Leichen in alter und neuer Zeit*, en Gannal, *Des embaumements*, p. 77.

(2) „ Au couvent des Capucins, près de Palerme, dans les caveaux à St. Michel, à Bordeaux dans la cimetière et l'église de St. Nicolas, la musée, le cloître des Carmes, les souterrains des Jacobins et des Cordeliers à Toulouse, etc."

gunstig voor de uitdrooging, die evenwel in den kelder te Wieuwerd zoo volkomen en spoedig plaats vindt.

Toen ik in het jaar 1846 Wieuwerd had bezocht, en, even als later, zoo wel daar als elders, vruchteloos beproefd had, eenige naauwkeurige inlichtingen in te winnen omtrent den tijd waarop, den persoon door wien, de grafkelder te Wieuwerd is gesticht geworden, en wat de ware oorzaak is van dit verschijnsel, werd het mijn ernstig voornemen, deze vragen, voor zoo verre mij mogelijk, op te lossen.

Ik wil dan trachten U in korte trekken Wieuwerd te schetsen, en den grafkelder, gelegen onder de kerk, en tevens de uitkomst mededeelen van mijne herhaalde waarnemingen en proeven.

Niet geheel overbodig reken ik het, een enkel woord vooraf te laten gaan over de wijze van begraven in vroegeren en lateren tijd, waardoor ons tevens de oorsprong der grafkelders, en de omstandigheden, waaronder men deze in het algemeen aantreft, verklaard worden. De bronnen hiertoe werden mij geleverd door de geschriften van Ovidius, Tacitus, J. Le Francq Van Berkhey, *De tegenwoordige staat van Friesland* en J. Van Der Giesen (3).

Eene heilige, den mensch aangeborene, neiging schijnt het te wezen, zijne zorgen uit te strekken over de hem dierbare afgestorvenen. Immers van de oudste tijden af vinden wij opgeteekend, dat de afgestorvenen werden nedergelegd in kisten, en begraven in de aarde, welk graf of welke grafkuil werd gedekt met zoden of met eenen

---

(3) *Alle de werken van Publius Ovidius Naso*, vertaald door Mr. Valentijn, 1700. *Alle de werken van C. C. Tacitus*, vertaald door P. C. Hooft, 1648. J. Le Francq Van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, 1776, deel III. J. V. D. Ghiessen, *Disputatio juridice inauguralis de jure sepulturae*, 1706, Lugd. Bat.

zwaren steen (4). In zwachtels gewikkeld, werd het lijk in de stille rustplaats nedergelegd ter ontbinding, en eene handvol stofs en eenige broze beenderen, zie daar het overschot van den afgestorvene, bij het verscheiden door velen dikwerf met heete tranen betreurd. Niet vreemd is het dan, dat men spoedig er op bedacht was, het dierbaar stoffelijk hulsel, althans voor korteren of langeren tijd, te beveiligen tegen de ontbinding. De Heilige schrift vermeldt ons (Genesis L, vs. 2 en 3) reeds, dat Joseph last gaf, het lijk van zijnen vader te balsemen, dat is, met specerijen en andere stoffen op te vullen, welke de ontbinding zouden kunnen tegengaan. De Joden, steeds getrouw aan hunne voorvaderlijke zeden en gewoonten, zijn voortgegaan met hunne afgestorvenen plegtig ter aarde te bestellen. Ook de oude Grieken en Romeinen waren gewoon hunne dooden te begraven, in de overtuiging, dat het van het grootste belang was, daarvoor te zorgen, dewijl, volgens hunne meening, de afgestorvenen in den ongelukkigsten toestand verkeerden, zoo lang zij niet begraven waren; daarna kwamen zij eerst tot de stille rustplaats der dooden. Even als de Joden, hadden zij de goede gewoonte, de lijken te begraven buiten de stad, ten einde de lucht niet te verontreinigen, en geene aanleiding te geven tot het ontstaan van ziekten, het zij van enkele of van vele personen te gelijk.

Reeds zeer vroeg, lezen wij bij Ovidius, werden andere gebruiken ingevoerd, en bijzonder bij de Grieken, omtrent den tijd der Thebaansche en Trojaansche oorlogen, het verbranden namelijk van de ligchamen der afgestorvenen. „De Romeinen syn deese gevolgd, te weeten

(4) Zie Genesis XXV, vs. 10. V. Berkhey, deel III, blz. 1789. Lundius, *Heiligdommen, godsdiensten en gewoonten der oude Joden*, 1726, deel I, blz. 776 en 777.

van Rome's opbouw (hoewel Plinius, b. VII, h. 54, dit tegenspreekt) bykans tot aan de regeeringe van Theodosius den jongeren. Ook andere volkeren, als de Gallen, Duitschers en andere noordelyke (5), hebben in den ouden tyd deese verbrandinge in het gebruik gehad. Geensins die van Egipten, noch die van Persien, het vuur als eene godheid vereerende, gelyk ook niet van de alderoudste tijden. Opdat evenwel niet alles door het verbranden sou verlooren gaan, maar iets ter gedachtenis mogt bewaard blijven, versamelden de naastbestaande de vermorselde beenderen, en slooten dezelve in bussen of potten. Deese waaren van aardwerk, van marmer, van silver, en eindelyk van goud. Dergelyke potten vind men noch heeden in Poolen, in Drenthe en andere plaatsen van Neder-duitschland. Soo syn in het jaar 1685 eenige ontallyke buiten Borger, een dorp in Drenthe, onder eene der wyd vermaarde steenhoopen (Huinebedden gesegt (6)) gevonden, nevens doodsbeenderen."

Deze zelfde gewoonte (het verbranden der lijken) volgden de oude Batavieren. Ook zij verzamelden de asch en beenderen der lijken, nadat het lijk door het vuur was verteerd, in eene aarden lijkbus, en plaatsten dit overschot in de aarde (7). Ook de oude Friezen hadden bij het begraven hunner dooden geenen prachtigen toestel,

---

(5) Zie Tacitus, *Boeksken van de geleegenheit, zeeden en volken van Germanie*, blz. 672.

(6) Huinebed, volgens Van Lier, afkomstig van Huine, Hun of Hunne, eigentlijk het oude woord *heene*, welk woord in Drenthe nog soms wordt gebruikt, in de beteekenis van een lijk, van waar ze de wade of het kleed, dat men eenen doode aantreft, ook meermalen een *heenekleed*, zoo veel als een lijkkleed, noemen. Dit zoo zijnde (blz. 1799), is Huine-, Hune- of Hunnebed het zelfde als lijkbed of begraafplaats.

(7) Van Berkhey, blz. 1797

en waren gewoon hunne lijken te verbranden tot asch, op eenen stapel van hout. Gewoonlijk bezigde men hiertoe slecht of gemeen hout, zonder onderscheid, wanneer de afgestorvenen in hun leven tot den minderen stand behoord hadden. De personen van hoogeren rang, of van bijzonder aanzien of achting, werden verbrand door een meer edel soort van hout (8). Het vermeerderen van den houtstapel, door het inwerpen van kleedingstukken der overledenen, of welriekende specerijen, zoo als de Romeinen en Grieken deden, had bij hen geen plaats. Men was alleen gewoon, de wapenen van den overledene in het lijkvuur te werpen, en somtijds ook het paard, waarvan hij zich in zijn leven bediend had. „ Van kostbare en prachtige grafschriften en gedenkteekenen maakten zij nooit gebruik, oordeelende, dat die ter beswaaringe der dooden dienden. De assche verzamelden zij zorgvuldig in eene steenen kruik of pot, begroeven dezelve, en stapelden er groene zoden van aarde op, om dus het graf in geheugenis te houden."

Uit het zoo even vermelde blijkt duidelijk, dat de Romeinen, vroeger gewoon hunne dooden te begraven in hun eigen huis, en later buiten de stad, en zoo ook de volken, die van hen afstamden, daarna de gewoonte hadden, hunne afgestorvenen te verbranden, hoewel het echter aan elk burger vrij stond te kiezen, of hij na zijnen dood wenschte verbrand of eenvoudig begraven te worden (9). In beide gevallen moest zulks geschieden buiten de stad, volgens de wet der twaalf tafelen (V. D. Ghiessen, p. 18: „ Hominem mortuum in urbe ne sepillito neve urito." Cicero, lib. II, p. 487). Later werd hierop eene uitzon-

(8) Volgens idem, blz. 1792, waarschijnlijk geneverhout.

(9) J. P. Franc, *Geneeskundige staatsregeling*, door H. A. Bake, 1793, deel IV, blz. 646.

dering gemaakt, en was het geoorloofd, de asch van beroemde mannen te begraven binnen de stad Rome, zoo als het eerst heeft plaats gevonden met het lijk van den keizer Trajanus (10). Adrianus en Antonius herhaalden dit verbod, en zoo bleef twaalf eeuwen lang de gewoonte bestaan, om buiten de steden te begraven, tot dat Constantinus het lijk van zijnen vader, Constantijn den grooten, in de kerk liet begraven (V. D. Ghiessen, p. 18). Tot op de invoering van het Christendom, door Karel den Grooten, omstreeks 800 jaren na Christus geboorte, bleef in ons vaderland de gewoonte van het verbranden der lijken in zwang. Maar de Christelijke godsdienst, het eerst gepredikt onder en door Joden, steeds zoo getrouw aan de oude zeden en gewoonten hunner voorvaderen, mogt derhalve de verbranding der lijken niet billijken, en wraakte haar daarom als eene heidensche en ongodsdienstige zaak.

De afstammelingen der Batavieren echter, niet minder gehecht aan hunne voorouderlijke zeden, weken niet, dan op hooger bevel van Karel den Grooten, daarvan af. Zijne gestrenge wet luidde daarom: „ Siquis corpus defuncti homini secundum ritum paganorum flamma consumi fecerit, et ossa ejus ad cinerem redegerit, capite puniatur;" dat is, wanneer iemand het lijk van een overleden mensch, naar de wijze der heidenen, door vlammen zal hebben doen verteren, en de beenderen tot asch verbranden, die zal met den dood gestraft worden (11).

Niettegenstaande deze gestrenge wet, kostte het echter nog veel moeite, om de eerste Christenen later algemeen te gewennen aan het begraven der lijken in den grond. Door herhaalde wettelijke verordeningen gedrongen, gaven

(10) Unzer, *Arts of geneesheer*, deel II, st. 2, blz. 200.

(11) Heinneccius, *Corpus juris Germanicae*, in capite de partibus Saxoniae, art. 7.

zij eindelijk toe. De personen van minderen rang werden gelegd in kisten van hout, gemaakt door het uithollen van eenen boomstam, die gedekt werd door de dwars afgezaagde schors van den stam. Deze kist werd nedergezet in eene groeve, en bedekt met graszoden, en dit graf noemde men, in navolging der ouden, tumulus. De voorname, aanzienlijke en beroemde personen werden, volgens aartsvaderlijk gebruik. vooraf gebalsemd, en daarna begraven in kisten, gemaakt van steen (meestal Bentheimer steen), van metaal, of eene edele soort van hout, meestal gedekt met een plat deksel.

Zoodanige dood- of lijkkisten liepen van het hoofd- naar het voeteneinde smal toe, en waren zoo breed, dat het lijk daarin juist pastte, hetgeen duidelijk blijkt uit eene menigte zoodanige kisten, welke men gevonden heeft in ons vaderland, te Heilo en elders in Noord-Holland, alsmede te Noordwijk en te Wassenaar. Een zware steen dekte dit graf, even zoo als men bij de oudere volken gewoon was het graf te sluiten, waarin de lijkbus was nedergelegd van een aanzienlijk persoon (12), en waarop dan later de naam en de bijzondere daden werden vermeld van hem, die daaronder begraven lag. Verlangde men nog meerdere pracht, dan werd de kist geborgen in eenen afzonderlijken gewelfden kelder, zoo als wij bij de Romeinen en elders vermeld vinden. Hier en daar verrezen buitendien nog prachtige graftombes, gemaakt uit marmer, versierd met beelden, opschriften enz., om eene dankbare herinnering te wekken, of dikwerf alleen, om te schitteren boven anderen, zoo mogelijk, zelfs nog na den dood, wanneer alle onderscheid ophoudt te bestaan, en het lijk van den vorst gelijk is en worden zal aan dat van den geringsten zijner onderdanen.

(12) Ovidius, tom. I, p. 73, tom. II, p. 48.

Reeds zeer vroeg, en waarschijnlijk (volgens Van Berkhey, blz. 1814) te gelijker tijd met de door Karel den Grooten voorgeschrevene wijze van begraven, is dan het gebruik der doodkisten regelmatig ingevoerd, hetgeen men met des te meer grond kan aannemen, dewijl ook de eerste Christenen, reeds lang vóór Karel den Groote, in het jaar 310, sommige dooden hebben begraven in steenen kisten, waarvan de kist van den bisschop Marcellus, van marmer gemaakt, tot voorbeeld kan strekken (13). Deze kist was gedekt met een plat deksel, gelijk de meeste kisten der vroegere oudheid en van den tegenwoordigen tijd in ons vaderland (14). Dit laatste blijkt althans uit de woorden van Huygens, als hij zegt:

„ Mag m' hem de moeit' niet wel bedanken,
Van uit de wieg tot dat men sterft,
Voor al den buit, die m' eindlik erft:
Een stukje lijnwaads en *zes* planken."

„ Zes planken," dit kan tevens ten bewijze strekken, dat de kisten later niet, zoo als voorheen, gemaakt werden door het uithollen van boomstammen, maar door bijeenvoeging van planken. Behalve de uitbreiding der kunsten, heeft tot de veranderde wijze van zamenstelling der lijkkisten veel bijgedragen het verminderen van de bosschen in ons vaderland. „ Voor twee eeuwen vroeger (dus in de 16de eeuw, zegt Van Berkhey, blz. 1842) schijnen de kisten eenen anderen vorm gehad te hebben. Het is althans uit vele oude schilderijen, printen en tekeningen van oude dagen, alsmede uit eene zware eikenhouten kist, blijkbaar, dat ten minste eenige onzer voorzaaten het deksel hunner doodkisten met twee schuins tegen elkander opstaande planken, bij wijze van huisdak,

(13) Van Berkhey, blz. 1816.
(14) Idem, blz. 1819, 1844.

maakten." Later schijnt men willekeurig te werk gegaan te zijn in het maken van de doodkisten, daar dezelve op de eene plaats, even als nog heden, werden gemaakt met platte of verheven deksels, sommigen zwart gemaakt, anderen daarentegen zorgvuldig glad geschaafd of gewreven, zoodat men uit den vorm der kist niet mag besluiten tot den tijd, waarin zij is daargesteld. Dit alleen kan men vaststellen, dat eene kist gemaakt van eene edeler soort van hout, van dikke planken, en voorzien met handvatsels van ijzer of koper, mag doen besluiten, dat de afgestorvene, daarin nedergelegd, een voornaam of aanzienlijk persoon is geweest. De afgestorvene werd dan, na behoorlijke reiniging, door naastbestaanden of buren, gekleed (gewaad) en nedergelegd in de kist, en later plegtig ter aarde besteld. Het zoude mij te verre afleiden, om hieromtrent eenige bijzonderheden mede te deelen; een enkel woord slechts over de plaats, waar de begrafenis geschiedde.

Het heidensche bijgeloof, dat de geest des afgestorvene nog waarde om het graf, en dat de geest van afgestorvene heiligen of martelaren rust zoude verschaffen aan de ziel van den afgestorvene, die naast of nabij zoodanig graf werd begraven, was oorzaak, dat de eerste Christenen de goede gewoonte lieten varen, om hunne dooden ter aarde te bestellen in het open veld, en niet in of nabij den tempel, aan God gewijd. Hiertoe droeg nog veel bij het voorbeeld van Constantijn den Grooten, die bijgezet is in de kerk der Apostelen, door hem gebouwd, opdat de keizers en bisschoppen zouden zijn nabij de overblijfselen der apostelen, in de overtuiging, dat dit voordeel zoude doen aan de ziel (15).

---

(15) De kerkelijke geschiedschrijver Suivantes zegt omtrent Constantijn den Groote: „ Depositusque in ecclesia Apostolorum,

Dit gebruik, door Constantijn als het ware ingevoerd, werd later, in het jaar 536 na Christus geboorte, verboden, door eene kerkelijke wet in het concilium Braccarense, can. 36, p. 1977. Hoewel dit verbod, alsmede eene vernieuwde wet, door Karel den Grooten uitgevaardigd, deze gewoonte beteugelde, nam zij later echter weder toe, na den dood van Karel den Grooten, toen de Frankische koningen onderworpen werden aan de magt der geestelijkheid, en deze het begraven in de kerk op nieuw aanprezen, als bevorderlijk voor de rust van de zielen der afgestorvenen (16). In het heiligdom, aan God gewijd, begraven te worden, daar eene rustplaats te bezitten voor het stoffelijk hulsel, was eene heilige begeerte van zoo niet allen, dan toch van velen. Niet geheel onverschillig achtte men het nog daarbij, op welke plaats in de kerk het graf was gelegen. De eerste, of liever meest uitgelezene, plaats in de kerk was die aan den voet van het altaar, in de nabijheid van eenen heiligen martelaar, of wel aan den voet van de avondmaalstafel. Van dit laatste vindt men een voorbeeld in het dorp Wyns, in deze provincie, alwaar in de kerk begraven ligt: „ de eersame Anne Eelses Sinnema, in leeven huysman en dorpsontvanger, overleden aldaar den 27. May 1761." Voor zoodanige uitgelezene plaats werden dikwerf schatten gouds betaald.

Eene beschrijving van de Synodes Castrensis, van het jaar 1292, levert ons een niet minder afdoend bewijs van

---

quam ipso eo consilio aedificaverat ut imperatores et pontifices ab apostolorum reliquis haud procul ab essent," waarbij Eusebius voegt: „ Pro certo sibi persuadens, horum memoriam, non parum utilitatis animae suae esse allaturum." Zie V. D. Ghiessen, p. 19.

(16) Zie Barth. Kerckerman, *Operibus p[illegible]* [illegible], p. 498, en de *Nederlandsche spectator*, [illegible], blz. 186.

da hooge waarde, welke men hechtte aan de bijzondere plaats in de kerk, ten einde aldaar begraven te worden. Wij vinden daar opgeteekend: „ In ecclesiis vel earum cancellis, non fiant sepulturae indistinctae, ad cujuslibet voluntariam electionem, corporum defunctorum: villarum dominis et patronis ecclesiarum, et illorum uxoribus, rectoribus etiam et vicariis exceptis; per quos vel per quas accrevit honor illis ecclesiis notabiliter et perpetuo duraturus." Dat is: In de kerken, of achter derzelver koortraliën, dulde men geene ongeregelde, willekeurige verkiezing van begraafplaatsen voor de afgestorvene ligchamen, uitgezonderd voor die van de heeren der dorpen en de patronen of voorstanders der kerken, mitsgaders voor hunne vrouwen, en zoo ook voor de rectoren en vicarissen, door welke de luister der kerken zeer kennelijk en bestendig is toegenomen (17).

Uit het aangevoerde blijkt het, mijns inziens, duidelijk, waarom de graftombes der aanzienlijken en van beroemde personen aangetroffen worden in het koor van de kerk, dat zich in het oosten bevindt, als zijnde dit de voornaamste plaats. In het oosten immers zal zijn, volgens het oordeel der Joden en de eerste Christenen, de verschijning van Christus en de opstanding der dooden. Om de zelfde reden vindt men de lijken met de voeten gekeerd naar het oosten, ten einde deze heerlijkheid te kunnen aanschouwen. De burgers en geringeren van stand werden begraven op het kerkhof, rondom de kerk. Doch zoodanige heilige kerk werd spoedig, ook zelfs voor de aanzienlijken, te klein, om aan aller wensch te voldoen. In plaats daarvan koos men dan eene andere kerk, gewijd aan dezen of genen heiligen of priester. Het graf

(17) Unzer, *Arts of geneesheer*, deel II, st. 2, blz. 201. Van Berkhey, blz. 1980.

in de kerk werd daarna gedekt met eenen grooten blaauwen zerksteen, waarvan sommigen tweemaal zoo groot, welke dubbelgraven genoemd worden. Ook deze dubbelgraven vindt men meestal bij den predikstoel, of in het koor, en vormen daar dikwerf eenen grafkelder, met afzonderlijken ingang. In zoodanigen grafkelder werd de kist dan nedergezet op zware ijzeren roeden, waarvan men eene afbeelding kan vinden achter de lijkrede van den zeer eerwaardigen heer Franciscus Dominicus Meganck, in leven aartspriester van Rijnland enz. (18), en, even als in de andere graven, met de voeten naar het oosten gekeerd (19).

Langen tijd bleef de slechte gewoonte heerschen, om in en rondom de kerken te begraven, niettegenstaande zoo vele krachtige vertoogen van waarlijk zaakkundigen daartegen oprezen, waarin zij het duidelijk aantoonden, dat de Joden verstandiger handelden, met deze plaatsen niet te verontreinigen door de uitwaseming van stinkende dampen, zoo schadelijk voor de gezondheid (20), als in staat om eene algemeene ziekte te doen ontstaan. Ondanks de vele en, helaas! treurige bewijzen voor deze waarheid, bleef men doof voor de roepstem ten goede. Het verstand mogt de plaats niet innemen van eene zieke verbeelding. Voor de rust der ziel moest men alles, zelfs persoonlijke en algemeene gezondheid, veil hebben, en in die zinsbegoocheling leefde men voort, tot dat eindelijk een hel-

(18) Van Berkhey, blz. 1994.

(19) Andere volkeren leggen de dooden met de voeten naar het westen, bij voorbeeld, de inwoners van Megara, Van Berkhey, blz. 1823. Zie verder Magnus, *Balsam.*

(20) Een krachtig en zeer grondig vertoog dienaangaande vindt men in de dissertatie van Van Der Ghiessen, *De jure sepulturae.* In den *Nederlandschen spectator*, deel IV, blz. 186, 187, en in Unzer, *De arts of geneesheer*, deel II, st. 1, blz. 90, en st. 2, blz. 199.

dere lichtstraal het brein verlichtte van personen, wier doel en vaste wil het was, niet te rusten, voordat eene goede zaak was tot stand gebragt. De waarheid stond eindelijk in haar helder licht voor veler oogen, en de verblinding week. Eindelijk, zeg ik, en, zoo ik geloof, te regt: want slechts korten tijd is het nog geleden, dat de regering het gelukkig besluit heeft genomen, de begraving binnen de kerken streng te verbieden, en bevolen, begraafplaatsen op te rigten buiten de plaats der inwoning. Eerst toen schijnt men overtuigd te zijn geworden van de waarheid van hetgeen Virey zoo kort en kernachtig zegt in zijne gulden lessen voor het behoud van de gezondheid: „La santé des peuples est donc aussi entre les mains des législateurs et des rois (21)."

Zie daar, in zeer onvolledige trekken, de onderscheidene wijzen van begraving, van de oudste tijden af, geschetst, ten einde daaruit eenigermate te kunnen verklaren, zoo wel de oorsprong der onderscheidene soorten van graven en kisten, alsmede de wijze, waarop men gewoon was de gestorvenen te behandelen bij de oostersche volken, bij Grieken, Romeinen, en de eerste en latere bewoners van ons vaderland.

Het eenvoudige graf, van graszoden opeen gestapeld, hetwelk de lijkbus of het ligchaam dekte van den geringeren van stand, werd langzamerhand door eene prachtige graftombe van marmer, of door eenen uit zwaren steen gemetselden grafkelder, vervangen, ten einde één lid of alle leden te kunnen bevatten van deze of gene adelijke familie.

Bij de beschrijving van den grafkelder te Wieuwerd, waartoe ik thans overga, zal het hierboven vermelde hier en daar tot opheldering kunnen strekken omtrent som-

(21) *Hygiène philosophique*, par J. J. Virey, tom. I, p. XVII.

mige bijzonderheden, welke wij bij dien kelder zullen opmerken.

Wieuwerd (22) is, zoo als ik straks zeide, een klein dorp in de grietenij, thans gemeente, Baarderadeel, twee kleine uren van Sneek, ten noord-noord-oosten van die stad gelegen. Dit weleer vrij uitgestrekt en groot dorp, van 180 huizen, door deszelfs nabijheid aan de Middelzee, vooral door visschers bewoond, bestaat thans uit een klein getal meest onaanzienlijke woningen (23), waaronder eene, niet verre van de kerk (24), zich onderscheidt van anderen, door bijzondere grootte der steenen, waaruit het is gemetseld. Dit huis, in 1560 gebouwd, is het overblijfsel van de vroegere priesterlijke woning. In dit dorp telde men voorheen, in 1522, vier (25) onderscheidene staten, waaronder de langst overgeblevene, Thetinga-state (26),

(22) Ook Wieuwert, Wiewert, Wywert, Wynwert. Zie Hoogstraten, *Groot algemeen geographisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek*, blz. 131, en P. Yvon, *Getrouw verhael van den staet en de laetste woorden en dispositien*, 1681, *te Amsterdam*, waar men vindt, blz. 30, Wieuwerd, en blz. 61 Wieuwert.

(23) Dit getal woningen is aanmerkelijk afgenomen door den brand, gesticht door den Zwarten hoop, den 19. Mei 1514. Zie Schotanus, blz. 567, waar wij lezen: „Zy trocken van Bolswerdt te schepe en te lande, en bleven te Wirdum, Beers, Boxum, Jellum en daaromtrent. Alle dorpen vast, die ze aenquamen, hebben se in kolen geset, als Hydaerd, Oosterendt, Burchwerdt, Wommels, Lutkewierun, Bosum, Wieuwert, Britswerdt, Oosterlittens. In welcke dorpen gantsch weynighe huysen staende bleven."

(24) In Roomsche tijden ingewijd op naam van St. Nicolaas, en stond ter begeving van den abt van Lidlum.

(25) Volgens *Geographisch woordenboek, behelsende uytvoerige beschrijvinge van de Friesche dorpen, buurten enz.*, Leeuwarden 1749, blz. 128. Te vergeefs heb ik echter overal gezocht naar de namen van deze andere staten.

(26) Ook Walta of Walta-slot of huis, „op Palmsondach 1514 in brand gestoken door den eigenaar en bewooner Douwe Pieters

het meest bekend is geworden door het verblijf der Labadisten, die zich in Mei van het jaar 1675, een jaar na

---

Walta, opdatter geen quaet af komen zoude.'' Zie Schotanus, blz. 567. Het schijnt echter daarna hersteld te zijn: want wij lezen bij dien schrijver, blz. 612, ,, dat op den 22. Augustus 1522, Heercke Feyckes, een Geldersch heerschap, met 20 knechten van Sloten ende de Lemmer is ghekomen op Douwe Walta huys te Wieuwerd, ende hegost het vast te maecken, om de passagie se tusschen Leeuwerden, Franeker, Harlingen en Sneeck, te beletten. Maer de stadthouder, om dit te verhinderen, tooch met knechten ende burgers ende grof geschut uyt Leeuwerden, nam 't met schieten ende stormen in, ende sloeg alles doodt, uytgenomen een of twee, die gevangen zyn.'' Zie over Thetinga-state H. Van Berkum, *J. De Labadie en de Labadisten*, deel II, blz. 43, alwaar wij opgeteekend vinden: ,, Waltha-huis of Thetinga-state is nu reeds lang verdwenen. De tijd en de vernielende hand der menschen hebben dit eerwaardig gedenkstuk, dat in 1675 nog stond in volle heerlijkheid, vernietigd. De plaats, waar het eenmaal stond, zal men er nog aanwijzen. Achter (liever ten noorden van, dunkt mij) de boerenwoning, noord en oostelijk in de nabijheid van het dorp, vindt ge nog eene hoogte, door eene gracht omgeven.'' Ook deze plaats heb ik later onderzocht, en het navolgende opgeteekend: Een vrij breede dam, welligt een overblijfsel van de poort, waaronder zich nog eene zeer sterke en groote boog, van kleine klinkerts gemetseld, doorloopt, en het water in de gracht vrij doet rondstroomen, geleidt naar het thans hoog gelegen en vruchtbaar weiland, waaronder men, regts van den ingang, nog onderscheidene zoo in de lengte als dwars loopende dito steenen boogen vindt, waarvan de meeste nog stevig en sterk zijn. Aan de linkerzijde van den opgang bevinden zich drie hoogten, waarvan een vierkant van vorm en van tamelijke uitgestrektheid. Deze, zoo wel als de beide anderen, zijn niets dan opeen gestapeld puin, langzamerhand overdekt met aarde en begroeid met gras, zoodat zij in den zomer het aanzien hebben van welig groenende heuveltjes. Het puin aldus op te stapelen, schijnt gewoonte geweest te zijn in dien tijd. Tusschen de dorpen Weidum en Beers, ten zuid-oosten van Walta-state (te Weidum), vindt men thans nog op een klein stuk lands, voor het grootste gedeelte door eenen vrij breeden stroom omgeven, eenen

den dood van Jean De Labadie (27), te Wieuwerd gevestigd hebben. Deze secte telde vele beroemde mannen en vrouwen, die als leden van een gezin te zamen woonden op het slot Thetinga-state, waartoe de thans bekende grafkelder toen behoorde, vroeger het eigendom van de zusters Van Aersen Van Sommelsdijk, en daarna, door de gemeenschap van goederen, die te Hervord in de huiskerk was ingevoerd, het tijdelijk eigendom der Labadisten.

De broederlijke band, die hen te zamen bond, werd echter langzamerhand losgemaakt en verbroken, waartoe het vertrek van den beroemden Hendrik Van Deventer, genees- en verloskundige te Wieuwerd, waarschijnlijk veel heeft bijgedragen. Hij toch steunde de secte belangrijk, door de opbrengst van zijne uitgebreide verlos- en heelkundige praktijk. De secte ging, na het opheffen van de gemeenschap van goederen in 1688 (28) langzamerhand, en in 1725 geheel, uiteen, zoodat de laatste sprekende broeder, Coenraad Bosman, in 1732 naar Leeuwarden vertrok, en aldaar in het jaar 1744 stierf. Thetinga-state verloor dus haren luister, en is na den dood van Hans Willem baron Van Aylva, in 1733, door zijne erfgenamen afgebroken (zie Van Berkum, *J. De Labadie en de Labadisten*, deel II, blz. 43). Met dien val verloor Wieuwerd tevens haar roem en grootheid, en zoude waarschijnlijk thans, zoo als ik straks zeide, reeds aan de vergetel-

---

dergelijken in den zomer groenen heuvel, welke, volgens later onderzoek, is gebleken geheel te bestaan uit puin van eene of meer vernietigde woningen.

(27) Jean De Labadie stierf den 13. van Sprokkelmaand 1674, oud juist 64 jaar. Hij was geboren te Bourg, 13 Febr. 1610. Zie *Getrouw verhael van den staet en de laetste woorden en disposition* van P. Yvon.

(28) Zie F. Sjoerds, *Kort vertoog enz.*, blz. 585, volgens den Heer J. J. Kiestra. Meer waarschijnlijk in het jaar 1692.

heid zijn prijs gegeven, zoo deze grafkelder er niet bestond, die jaarlijks nog eenige nieuwsgierigen tot zich trekt.

Toen ik mij, in het jaar 1846, te Wieuwerd bevond, bezocht ik dan ook dezen kelder, met J. Jelluma, schoolonderwijzer aldaar, die ruim 25 jaren met het opzigt over dezen kelder is belast geweest, en van wien ik hoopte eenige belangrijke mededeelingen in te winnen. De goede man wist mij echter niets meer mede te deelen, dan dat alles zich nog in den zelfden toestand bevond, als toen hij voor 25 jaren daar kwam. Op mijne vraag, of er in dit tijdsverloop ook eenige proeven genomen waren, om zich te overtuigen, dat de kelder dat zelfde uitdroogende vermogen nog bezat? verhaalde hij, dat hij, 20 jaren geleden, eenen gewonen huishaan (gallus communis) daarin had opgehangen, waaraan zich reeds sporen van ontbinding vertoonden. Deze haan was echter spoedig gedroogd, en nog heden even goed bewaard, als eene kip, welke hij 10 jaren geleden in den kelder had opgehangen. Deze kip stond Jelluma mij, tot nader onderzoek, bereidvaardig ten geschenke af. Zij is van gewone grootte, thans geheel uitgedroogd en kaal, uitgezonderd de groote vederen in de beide vleugels en den staart. De huid is, even als het vleesch, geheel gedroogd, en overal met kleine gaatjes doorboord. De borst- en buikholte zijn geheel ledig, waardoor het geheele gewigt van de kip, slechts 88.54 Ned. wigtjes bedraagt. De gewone zwaarte van eene kip is gemiddeld een Ned. pond.

Jelluma gaf mij buitendien vier te zamen verbonden ruggewervels, welke zoo sterk uitgedroogd zijn, dat hun geheele gewigt slechts 23.696 Ned. wigtjes bedraagt, terwijl vier dergelijke wervels van een los scelet, door mij zelven voor 13 jaren gedroogd, 36.066 wigtjes wegen. Er bestaat dus hier een belangrijk verschil van 12.370

*

wigtjes, hetwelk de helft van het gewigt der in den kelder uitgedroogde wervels uitmaakt.

Slechts half voldaan over mijn bezoek, verliet ik Wieuwerd, en hoopte van de Friesche geschiedkundigen eenige verdere inlichtingen omtrent dezen kelder in te winnen; maar de daartoe ingestelde pogingen leverden mij weinige resultaten. Ik verkreeg alleen eenige inlichtingen omtrent het dorp Wieuwerd, de secte der Labadisten, en omtrent de vraag, of Anna Maria Van Schuurman werkelijk in den kelder begraven en uitgedroogd ligt; en verder niets, dan dat men de eerste vermelding daarvan vindt in de *Leeuwarder courant* van den 13. Maart 1765, n°. 410 (29), en later in de *Letteroefeningen* van 1804, blz. 690.

Van dat oogenblik af stelde ik er belang in, dezen kelder nader te onderzoeken, ten einde de vraag te kunnen oplossen, aan welke oorzaak men het droogend, of liever bederfwerend vermogen van dezen kelder moet toeschrijven.

Ik stelde mij daartoe de navolgende vragen ter beantwoording voor:

1°. Bevat de lucht in den kelder eenige bederfwerende inmengsels?

---

(29) „ Onlangs heeft men in het dorp Wieuwerd een lijk opgegraven (?), waarvan men meend volkomen zeker te zijn, dat dit het lijk is van de door haare geleerdheid beroemde Anna Maria Schuurman, welke aldaar in den jare 1678 begraven is. Zeldzaam is het, dat het in deszelfs geheele gedaante is gevonden, konnende de leeden, gelijk als van een leevend mensch, verbogen worden, en zijnde de kleederen gelijk aan klatergoud, welk aan zeker klein gewas, bijna als mostertzaat, waarvan de kist vol was, toegeschreven wordt. Verscheide geleerden, welke het bezigtigd hebben, getuigen eenparig, nooit iets dergelijks gezien te hebben. Van deeze Anna Maria Schuurman, welke op den 5. November 1607 te Keulen gebooren is, uit eene oude en aanzienlijke familie, worden zeer veele zeldzaamheeden bij verscheide schrijvers gevonden," enz.

2°. Is hare temperatuur of vochtigheidstoestand belangrijk onderscheiden van de lucht buiten den kelder?
3°. Zijn de daarin uitgedroogde lijken van eene bijzondere constitutie?

Mijn eerste onderzoek bepaalde zich dan tot de lucht in en buiten den kelder. Daar zoodanig onderzoek geheel alleen moeijelijk, ja onuitvoerbaar is, vooral op eene plaats als Wieuwerd, gelegen in het midden van welige weilanden, en aan in den winter, ja zelfs in het voor- en najaar, weinig bruikbare, soms onbegaanbare wegen, en tevens eene geoefende hand vereischte, verzocht ik den heer E. Bloembergen, apotheker te Leeuwarden, mij daarin te willen ondersteunen, die zich daartoe bereid betoonde, waarvoor ik hem opentlijk mijnen dank betuig.

Den 17. Julij 1847, 's namiddags 3½ uur, begaven wij ons dan naar Wieuwerd, en, daar gekomen, spoedig naar het kerkhof, dat, aan de noord-westzijde van het dorp gelegen, statig omringd is door hoog en digt geboomte, en omgeven door eene vrij diepe gracht. Daar, op die stille, eenzame plaats, waar het stoffelijk overschot rust van zoo velen, die vroeger en later te Wieuwerd en elders hebben geleefd, en waarop voorzeker vele warme tranen zijn geschreid, begonnen wij ons onderzoek, en wel het allereerst omtrent de lucht.

Wij plaatsten aan de noordzijde van de kerk eene van de twee door mij vooraf, gedurende twee maanden, naauwkeurig waargenomene thermometers. Deze teekende, des avonds 6 uur, 79° Fahr. Vervolgens gingen wij over tot het onderzoek van de lucht, met den hygrometer van Daniel. Buiten de kerk teekende de thermometer op het instrument 79° Fahr., en in de glazen buis in aether 78°. Wij druppelden de aether op den bol, en verkregen eenen aanslag van waterdamp bij 61° van den thermometer in aether, terwijl de buitenste slechts 1° daalde. Hieruit

blijkt, bij nadere berekening, dat er in elke kubieke palm lucht ongeveer 13.198 milligramme waterdamp voorhanden is. Daar deze proeven de vereischte naauwkeurigheid missen, zal ik trachten, dezelve nader te herhalen met den toestel van Brunner, ten einde, behalve de hoeveelheid waterdamp, in de lucht voorhanden, tevens die van het koolzuur gaz te bepalen.

In het najaar van 1851 en het voorjaar van 1852 hebben herhaalde proeven met zoodanigen toestel mij echter geene juistere resultaten opgeleverd, hetgeen vooral veroorzaakt is geworden door de slechte wegen, en de onmogelijkheid, om instrumenten van vereischte naauwkeurigheid daarheen te kunnen vervoeren. Uit het daar waargenomene is het mij gebleken, dat een volume lucht van 12345 grammen de zwaarte van de chloor-calciumbuis deed stijgen met 0.0038 milligr., terwijl het kali-apparaat geene verandering in gewigt scheen ondergaan te hebben. Deze proeven vonden plaats bij eene temperatuur van 42 à 46° Fahr., bij zuid-westen wind, nadat de lucht lang beneveld was geweest, zijnde de grond zeer nat en week.

Na ons aldus toen, en herhaalde malen later, bekend gemaakt te hebben met den toestand van de lucht, was het natuurlijk niet minder noodzakelijk, de juiste hoogte te kennen van het kerkhof en van den bodem des kelders, boven de oppervlakte van het water. Van een en ander heb ik mij later overtuigd door herhaalde opmetingen, waarvan sommigen met den heer W. Albarda, door middel van het waterpas, op de gewone wijze. Als resultaat van deze opmetingen is gebleken, dat de onderrand van het zuidelijke luchtgat in den kelder 1.830 el hooger gelegen is, dan het water bij zomerpeil op den 19. Junij 1850. Deze gegevens bekend zijnde, weten wij tevens de hoogte van de beide andere punten.

Midden op dat aangename en ernstige, overal met gras begroeide, kerkhof staat de kerk, die, middelmatig van grootte, van gewone roode steen en kalk gemetseld is. Zij heeft den vorm van de meeste kerken in Friesland van de 12de eeuw. Kort aan den toren, in den zuider muur, is de ingang tot de kerk, door eene stevige houten deur gesloten. Deze geopend zijnde, komt men onder den toren, waar zich op den grond drie groote zerksteenen bevinden. Op den eersten steen, bij de deur, is geschreven: „ Anno 1634, den 4. Junius, sterf Gertie Baukes Adema, out 11 jaer, en leit hier begraven." Op den tweeden steen, van af de deur, leest men: „ Anno 1579, den 22. January, stierf de eerzame Frans Pieter Cz. Walta." En op den daarnaast liggenden: „ 1543, den 21. Dec., stierf Douwo Galama." De derde steen draagt het navolgende grafschrift: „ Anno 1653, den 21. Mayus, is in den Heere gestorven den eersamen Dirck Gerryts, meister timmerman tot Wieuwert geweest, out in syn 51. jaer, ende leyt alhier begraven."

Eene tweede deur, regts, geopend zijnde, voert onder het kleine, nette kerkorgel, hetwelk op houten pilaren rust, door tot in de kerk zelve, die, hoewel niet groot, inwendig zindelijk is en goed betimmerd. Regts, aan den zuider muur, staat de predikstoel, omgeven door een net doophek. In de verlengde lijn van de oostelijke zijde van dat doophek, scheidt een net houten hek, met twee deuren, breed 2.4 el, het boven den grond verheven koor van de kerkruimte af. De banken, predikstoel, het doophek en orgel dragen geene kenmerken van pracht of van bijzondere oudheid. Uit de onderscheidene jaartallen, meest alle omtrent 1500, welke ik gevonden heb op de grafsteenen, waarmede de vloer gedeeltelijk gedekt is, komt het mij niet onwaarschijnlijk voor, dat de kerk vóór het begin van de 16de eeuw is gesticht geworden. Onder

de zoo even vermelde lijksteenen onderscheiden zich twee door hunne bijzondere grootte en ingebeitelde wapens. Beide liggen naast den ingang tot den kelder, en bij naauwkeurig onderzoek is het mij gebleken, dat zij het adelijke wapen dragen van de familie Walta (30), die

---

(30) In het *Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren adel*, van Mr. M. De Haan Hettema en Mr. A. Van Halmael Jr., vinden wij, op blz. 4, het volgende opgeteekend:

„ Douwe Van Walta, 23 October 1549 begraven te Wieuwerd, was getrouwd met Hylck Ruurds Van Dekama, en had bij haar vijf kinderen:

1. Sybren Van Walta.
2. Anna Van Walta.
3. Pier of Peter Van Walta.
4. Wick Van Walta, overleden 1543.
5. Aaltje Van Walta, overleden 1543, getrouwd met Gale Ottes Van Galama, overleden te Noordwolde, 8 Maart 1543.

No. 3. Pier of Peter Van Walta, begraven te Wieuwerd, 12 Sept. 1555, was getrouwd met Ydt Keympes Van Donia, en had drie kinderen:

1. Tjerck Van Walta, ongehuwd overleden.
2. Ruurdt Van Walta.
3. Douwe Van Walta, getrouwd met Luts Jarichs Van Botnia. Hij zelf is gestorven in ballingschap te Groningen, en zijne vrouw te Emden, in 1582.

Uit dit laatste huwelijk waren twee kinderen:

1. Peter Van Walta, getrouwd met Frouck Lieuwesd. Van Juckama, in het jaar 1602, en had in dit huwelijk twee kinderen:
   a. Luts Van Walta, getrouwd met François Van Aersen, en overleden in 1622.
   b. Douwe Van Walta, die jong en ongehuwd stierf.
2. Luts Van Walta, overleden 10 October 1619, en was getrouwd met Tjesch Gosselicks Van Herama, overleden 7 Junij 1658.

Behalve deze Walta, of Van Waltha, vermeldt Schotanus nog Tjerk Van Walta, grietman van Wonseradeel (blz. 412), eenmaal

weleer Thetinga-state bewoonde. Op den eenen steen, naast het doophek, staat als randschrift: „ Anno XVc XLIX, den XXIII. dach Octobris, stierf de eerbare heerschap Douwo Van Walta, en Anno 1560, ..." het overige is door het doophek onleesbaar. Welligt is dit het jaartal van het overlijden van zijne vrouw, Hylck Ruurds Van Dekama. Deze Douwe Walta was de hoofdtelg van de familie Van Walta van Wieuwerd, en uit dit huwelijk werd geboren Pier Van Walta, die in het jaar 1555 stierf, gelijk uit het randschrift van den anderen steen blijkt, waarop wij lezen: „ Anno 1555, 12 September, stierf de eerbare Pieter Van Walta." Het overige is uitgesleten. Misschien is ook dit de aanwijzing van den tijd van het overlijden zijner vrouw, Ydt Keympes Van Donia, door wiens broeder, anno 1660, den eersten steen aan de kerk te Makkum is gelegd geworden. Tot het jaar 1560, en waarschijnlijk later nog, heeft men dus volgehouden, om zelfs de leden van de hoogadelijke familie Van Walta in de kerk te begraven, en het komt mij daarom waarschijnlijk voor, dat de grafkelder eerst later is daargesteld, welligt in het jaar 1609, en wel door Pier of Peter Van Walta, kleinzoon van den straks genoemden Pier Van Walta. Dit vermoeden berust vooreerst op het jaartal 1609, hetwelk met groote cijfers geplaatst is achter op den oostelijken muur van de kerk, even boven het koor, waaronder de kelder zich bevindt; en doordien Pier Van Walta, destijds de eerste persoon van Wieuwerd, korten tijd na zijn huwelijk, den 11. April

---

woonachtig te Tjerkwerd, op het Walta-huis, later verwoest en gesloopt. Hij leefde ten tijde van den zoo even genoemden Douwe Piers Van Walta, en was toegedaan aan de partij der Vetkoopers. Zie over Tjerk Van Walta Schotanus, blz. 387, 402, 411, 412, 416, 434, 436, 438, 525, 583 enz., als ook Van Sminia, *Lijst van Prietmannen in Wonseradeel.*"

1602, met Frouk Lieuwes Van Juckema, door den dood van de eenige zuster zijner vrouw, Anna Van Juckema, overleden op den 26. October 1606, in den ouderdom van 20 jaren, in het bezit kwam van het geheele, belangrijke vermogen van de familie Juckema. Zijne hooge betrekking en bijzondere rijkdom, zoo niet de bijzondere achting voor de overledene zuster, hebben hem waarschijnlijk bewogen, om eenen grafkelder voor zijne familie te stichten. Welligt is dan deze overledene zuster, of zijne vrouw, het eerst daarin geplaatst geworden. Op eene van de oudste kisten in den kelder vindt men nog de letter I, welligt als initiale van Juckema. Waarschijnlijk is dus het in 1765 gevonden vrouwenlijk, hetwelk men, ter voorkoming van wanorde, wederom ter aarde deed bestellen, eene bloedverwant geweest van de familie van Pier Van Walta, wiens plaats en dagteekening van overlijden ik even min heb kunnen opsporen, als die van zijne vrouw.

Na deze uitweiding zal ik mijn verslag omtrent den kelder zelven voortzetten.

Deze bevindt zich, gelijk ik zoo even zeide, in het oostelijke gedeelte van de kerk, en vormt een boven den grond verheven koor, dat door een hekje van de kerkruimte afgescheiden is, en een vierde gedeelte van de ruimte inneemt. Dit koor is met geele en roode tigchelsteenen gevloerd. Voor dit koor is de ingang tot den kelder, welke door een groot vierkant luik van eikenhout, in den vloer van de kerk, gedekt is. Dit luik, hetwelk geene kenteekenen draagt van hoogen ouderdom, geopend zijnde, ziet men den ingang, die, even als de kelder zelf, van gewonen rooden steen met kalk gemetseld is. Deze vierkante ingang heeft eene breedte van 1.105 Ned. el, *a*, eene lengte van 2.23 Ned. el, *b*, en eene diepte van 1.67 Ned. el, *c*. Een daarin geplaatste houten trap

van 8 treden leidt naar den boogvormigen gemetselden ingang tot den kelder. Deze ingang heeft eene hoogte van 1.695 Ned. el, *d*, en eene breedte van 1.09 Ned. el, *e*. Door dezen ingang komt men terstond in den gewelfden, zelfs bij het daglicht vrij duisteren kelder, waar de lucht koel is en zuiver, en geen de minste onaangename reuk wordt waargenomen. Afgescheiden van de woelingen der wereld bevindt de grafbezoeker zich daar, en een plegtige ernst vervult het gemoed, wanneer men daar elf lijkkisten ontwaart, elf, die geene kenteekenen dragen, dat zij onderworpen zijn aan de wetten van ontbinding, maar die allen, nog hecht en sterk, de eeuwen schijnen te kunnen trotseren. Gij wildet de plaats bezoeken, waar op de eeuwige wet der ontbinding eene uitzondering schijnt te bestaan. Laat uw oog weiden in dezen stillen en eenvoudigen grafkelder, met wiens juisten toestand gij nader tracht bekend te worden. Volgt mij daartoe bij mijne opmetingen, en beschouwt de getrouwe afteekening, daarvan bereidwillig vervaardigd door den heer W. Albarda, substituut-griffier bij de arrondissements-regtbank te Leeuwarden.

De oostzijde, op den bodem, heeft eene lengte van 5.328 Ned. el, *f*, en op de hoogte, waar het gewelf begint, van 5.34 Ned. el, *g*. De westzijde, op de hoogte van het gewelf, 5.415 Ned. el, *h*, dus iets langer, dan op de oostzijde, welke op den bodem gemeten is 5.81 Ned. el, *i*. De hoogte van den kelder, van af den bodem tot het hoogste punt van het gewelf, bedraagt 2.48 Ned. el, *j*. De breedte verschilt, even als de lengte; aan de noordzijde 3.015 Ned. el, *k*, aan de zuidzijde 3.065 Ned. el, *l*. De muur heeft eene dikte van 1.834 Ned. el. Er bevinden zich in den kelder drie openingen, eene vierkante in het gewelf, in den noord-oostelijken hoek, welke op het koor uitkomt, en daar door een insgelijks vierkant

houten deksel is gedekt. Deze opening bevindt zich op 2 Ned. el hoogte van den bodem, en heeft aan de westzijde eene breedte van $3\frac{1}{2}$ palm, aan de noordzijde van 6 palm, en eene hoogte van $6\frac{1}{2}$ palm.

De beide andere openingen (luchtgaten genoemd, doordien zij in den buitenmuur uitkomen) zijn trechtervormig, en liggen schuins tegen over elkander, nagenoeg in de lengte-as van den kelder. Door deze rigting ontstaat er een verschil van lengte in de beide zijden van de luchtgaten. De westzijde van het noordelijke luchtgat heeft eene lengte van 2.16 Ned. el, *m*, van de oostzijde 1.87 Ned. el, *n*. De vierkante opening aan den buitenmuur is 0.31 Ned. el, *o*, breed, en 0.43 el, *p*, hoog, en is, even als het zuidelijke luchtgat, met vijf houten traliën gesloten. Buitendien bevindt er zich in de westelijke zijde van het noordelijke gat een groote ijzeren, reeds ver vergane ring, wiens doel en oorsprong mij onbekend is gebleven. Deze luchtgaten hebben eenen bijzonderen vorm, van voren, dat is, buitenmuurs, vierkant, en loopen naar binnen langzamerhand wijder uit. De inwendige opening in den kelder is lang vierkant, van boven rond. Het noordelijke luchtgat heeft eene hoogte van 1.07 Ned. el, *q*, bij eene breedte van 0.71 el, *r*. Deze opening wordt naar den buitenmuur toe langzamerhand naauwer, en wel zoodanig, dat zij, bij eene diepte van 1.67 Ned. el, naar de buitenopening eenen vierkanten vorm verkrijgt. Op het einde van den boog meet men eene hoogte van 0.69 el, *s*, en eene breedte van 0.55 Ned. el. Het zuidelijke luchtgat heeft den zelfden vorm, en is in den kelder hoog 1.08 el, *t*, breed 0.835 Ned. el, *u*. De gewelfde opening wordt ook daar, bij eene diepte van 1.7 el binnengaats, insgelijks vierkant, en heeft daar eene hoogte van 0.72 Ned. el, *v*, en eene breedte van 0.52 el, *v*. De westelijke zijde van dit gat heeft de lengte van 2.14 Ned. el, *w*;

die van de oostelijke zijde 1.86 Ned. el, *x*. Ook dit luchtgat wordt gesloten door 5 houten traliën, terwijl men buiten aan den muur nog sporen ontdekt van het vroeger bestaan van kleine deuren, waardoor deze gaten konden gesloten worden. Op den vlakken, schuins naar beneden loopenden, bodem van beide luchtgaten, ligt eene vrij groote hoeveelheid stukken kalk, steen en uitgedroogde boombladeren en planten. De overige opmetingen zijn, even als deze, uitgedrukt op den bijgevoegden platten grond van den kelder.

De geheele kelder is, even als de openingen, van binnen met kalk bestreken.

Terwijl ik deze metingen deed, en tevens den anderen in den kelder geplaatsten thermometer waarnam, die gedurende $1\frac{1}{2}$ uur standvastig 72° Fahr. teekende, had de heer Bloembergen eenige lucht verzameld in glazen stopflesschen, gedeeltelijk gevuld met eene oplossing van zoutzure baryt en tevens gezuiverd water, herhaalde malen uitgeschonken in de lucht, met het doel, dat water met de in den kelder voorhanden gaz-soorten te verzadigen. Bij nader onderzoek verkregen wij echter geen verschil in uitkomst omtrent deze proeven op de lucht in en buiten den kelder.

Wij herhaalden vervolgens de proeven met den straks vermelden hygrometer van Daniël. De thermometer teekende in de lucht 72° Fahr. Er vormde zich bij 63° aanslag van waterdamp op den bol. Wanneer wij dit verder uitrekenen, blijkt het, dat er in elke kubiek palm lucht van den kelder ongeveer 14.233 milligrammen waterdamp voorhanden zijn, en vermits zich in de buitenlucht in elke kubiek palm 13.198 milligramme waterdamp bevond, maakt dit een gering verschil van 1.135 milligramme waterdamp op elke kubiek palm.

Hiermede oordeelen wij het onderzoek omtrent den

kelder zelven, voor dit oogenblik, als geëindigd te mogen beschouwen, en gingen daarom terstond over tot dat van de daarin aanwezige lijkkisten, elf in getal. Deze verzameling is van verschillenden vorm, vijf met platte en zes met verheven deksels, allen van zwaar eikenhout gemaakt. Zij rusten op twee in de lengte van den kelder gemetselde steenen rigchels, van 0.36 el hoogte. Deze steenen rigchels zijn, volgens Jelluma, later ingemetseld, dewijl het water, bij hoogen stand, in den kelder drong, en de kisten en lijken schade toebragt. De eerste kist, tegen den zuidelijken muur geplaatst, heeft een verheven deksel, in den vorm van een huisdak, en is uit twee planken gemaakt, welke van boven echter even min aan elkander zijn vastgemaakt, als dat men sporen kan ontdekken van eene verbinding met de kist zelve. Naast deze kist bevinden zich vier kisten met platte deksels, waarvan eene kleinere, boven op de tweede geplaatst, met stevig vastgespijkerd deksel, en, volgens Jelluma, gevuld met beenderen van vroegere lijken. Verder volgen vijf kisten met eigenaardige deksels gesloten. Hoewel verheven, even als van de eerstvermelde kist, bestaat het niet uit twee, maar drie geheel losse stukken, twee breede schuins oploopende, en daartusschen een smal plat stuk, waartegen de zijstukken aansluiten. Aan geen van deze stukken vindt men eenig spoor, dat zij verbinding onderling of met de kist hebben. Niet onwaarschijnlijk komt het mij voor, dat het deksel uit losse stukken is gemaakt, met het doel, om de lucht toegang te verleenen tot het lijk, dat in de kist lag, ten einde de uitdrooging daarvan te bevorderen. Is deze veronderstelling juist, dan kunnen wij tevens met grond besluiten, dat deze kisten later in den kelder zijn geplaatst, na den tijd, dat men zijne eigenschap, om de uitdrooging te bevorderen, had leeren kennen. Boven op de laatste verhevene kist, aan de

noordzijde, bevindt zich eene zeer stevige groote kist, met plat deksel.

De deksels van de kisten afgenomen zijnde, bleek het, dat slechts vijf daarvan ieder een lijk bevatten, en de overige zes eenige sterk uitgedroogde beenderen van vroegere lijken, of geheel ledig waren. Deze beenderen zijn het overschot van vroegere lijken, welke, eerst sterk uitgedroogd, even als de nog voorhanden zijnde, daarna, door het telkens opnemen van vocht uit de lucht, en vooral van water, dat bij eenen zeer hoogen stand van het buitenwater in den kelder en in de kisten was gedrongen, op nieuw tot ontbinding werden geschikt gemaakt, en eindelijk zijn vergaan, terwijl de beenderen, zwart en als verkoold, bijzonder ligt en sponsvormig van weefsel, zijn overgebleven. Een gedeelte van deze beenderen heeft men later gezamentlijk in de kleinste van de kisten, n°. 9, tot verdere bewaring nedergelegd. Deze beenderen zijn zoo ligt, dat het borstbeen van een der lijken, allen van volwassen personen, slechts 2 drachmen 2 scrupels medicinaal gewigt, of 9.416 Ned. wigtje, weegt. De organische zelfstandigheden zijn daarin zoo sterk uitgedroogd en veranderd, dat men bij de verbranding slechts eenen zeer zwakken empyreumatischen reuk waarneemt. Een gedeelte van dat borstbeen, gedurende eenigen tijd onderworpen aan de inwerking van eene oplossing van een deel zoutzuur op drie deelen zuiver water, heeft als uitkomst opgeleverd, dat er slechts eene geringe hoeveelheid vlokkig weefsel overblijft, hetwelk ten bewijze kan strekken, hoe weinig organische zelfstandigheid er nog in dit zoo belangrijk veranderde beenderenweefsel voorhanden is, hetgeen uit de beschrijving van de lijken even zeer later zal worden bevestigd, en vooral wanneer de resultaten van een naauwkeurig onderzoek mij nader bekend zullen zijn geworden.

Keeren wij na dezen uitstap terug tot de mededeeling van ons verder onderzoek.

In de eerste kist, aan de noordzijde van den kelder, boven op eene andere geplaatst, bevindt zich een geheel uitgedroogd en vrij goed bewaard lijk van eenen man, waaraan men duidelijk kan zien, dat hij welgevormd en van eenen sterken bouw moet geweest zijn. De voeten zijn, zoo als bij al deze lijken, gerigt naar het oosten, en de armen kruiselings over de borst geplaatst. Hoofdhaar en oogleden zijn uitgevallen, maar de baard is nog duidelijk aanwezig, en zelfs tamelijk lang.

Volgens mededeeling van Jelluma, moet dit het laatste lijk wezen, dat ruim honderd jaren geleden in den kelder is geplaatst geworden, en, volgens de meening van sommigen, dat van eenen zekeren Stellingwerf, vroeger goudsmid, wonende in het Naauw te Leeuwarden.

In n°. 7, bovenste rij, eene platte kist, waarop eene groote S, met witte verf, geschreven staat, ligt een insgelijks geheel uitgedroogd mannenlijk, hetgeen blijkt uit den baard, welken men, vooral op de regter wang, nog zeer duidelijk kan voelen.

Deze S gaf welligt aanleiding tot de veronderstelling, dat Anna Maria Van Schuurman begraven was geworden in dezen kelder, en dat het vrouwenlijk, het eerst aldaar gevonden in 1765, van niemand anders was dan van haar. „ Straks," lezen wij in den *Tegenwoordige staat van Friesland*, deel III, afd. 1, blz. 139, „ ging de valsche maare uit, dat dit het lijk was van Anna Maria Schuurman, en dezelve vond geloof bij zulken, die niet wisten, dat het lijk deezer vermaarde vrouw op het kerkhof begraven lag. Ondertusschen kwam hierdoor zoo groot een toevloed van allerlei nieuwsgierigen te Wieuwerd, dat men, tot voorkoming van alle wanorde, het lijk wederom ter aarde deed bestellen." Dat zij werkelijk te Wieuwerd is be-

graven geworden, blijkt uit eenige aanteekeningen van Mr. A. F. Van Schuurman, de laatste mannelijke telg van dit geslacht, die deze zaak op de plaats zelve heeft onderzocht, en gemeld, dat Anna Maria Van Schuurman, volgens eigene begeerte, begraven zoude zijn onder den kerkmuur, waarin opzettelijk een gat gemaakt is geworden, waarin de kist is geplaatst, en wel zoodanig, dat het hoofd buiten de kerk, het aangezigt naar het oosten, en het overige gedeelte onder den muur en in de kerk is geplaatst geworden, en tevens nog uit het navolgende opschrift, hetwelk men geplaatst vindt op eene kleine glasruit, in de woning van P. J. Radersma, in leven orgelmaker te Wieuwerd. „ Den 31. August 1779 hier geweest A. F. Van Schuurman, canunnik des capittels van St. Marie, zijnde de laatste van 't geslagt van jonckvrouwe Anna Maria tot Utrecht Van Schurman, welke hier te Wieuwert begraven is a°. 1678."

Het stoffelijk overschot van Anna Maria Van Schuurman, geboren te Keulen, op den 5. November 1607, uit eene oude aanzienlijke familie, en overleden te Wieuwerd, den 4. Mei 1678, algemeen bekend en beroemd door hare buitengewone geleerdheid en bijzondere talenten, rust dus hoogst waarschijnlijk op het kerkhof te Wieuwerd, onder den kerkmuur, doch niet in den kelder. Die laatste bijzonderheid bevestigt het straks gesprokene omtrent de hooge waarde, welke men hechtte aan sommige plaatsen in of nabij de kerk, terwijl dit tevens ten bewijze kan strekken, althans volgens mijn oordeel, dat men den kelder niet heeft gekend, toen deze vrouw stierf, dewijl zij, als eerste persoon onder de Labadisten, ook ongetwijfeld begeerd had te rusten daar, waar hare broeders of zusters later ook eenmaal eene rustplaats zouden vinden. In het leven vereenigd te zijn geweest in den geest en onderlinge belangen, en na den dood gescheiden te zijn, al ware het

niet in den geest, dan toch in de stoffelijke rustplaats, dat denkbeeld, dunkt mij, konde niet dan levendig bij haar geweest zijn, die niets meer vreesde, dan te scheiden, wat eenmaal was vereenigd geworden.

Jacobus Scheltema (31), die ook dit beweren bestrijdt, stelt, en met hem ook Van Berkum, zie deel II, blz. 68, als hoogst waarschijnlijk, dat het eerste gevonden lijk het overblijfsel van Anna of van Maria Van Sommelsdijk is, waarmede ik echter even min kan instemmen. Deze drie zusters, Anna, Maria en Lucia, zijn waarschijnlijk in het jaar 1665 of 1666 overgegaan tot de Labadisten, en woonden in 1681, dus zes jaar nadat de Labadisten zich te Wieuwerd gevestigd hadden, te 's Gravenhage, hetgeen blijkt bij de vermelding van den dood van Magdalena Henry, die in dienst was gekomen bij de jufvrouwen Van Sommelsdijk, en waar zij gelegenheid had, om God te dienen, en daar tevens te hooren de waarheden, die de jufvrouwen hoorden, de Heer ons (dat is, de Labadisten) van tijd tot tijd doende komen in den Haag (32). In 1693 woonden zij te Wieuwerd, hetgeen blijkt uit een verzoekschrift van de jufvrouwen Van Sommelsdijk aan de staten van Friesland (33). Te Wieuwerd bleven zij, zelfs na de ontbinding van de gemeenschap van goederen, en welligt ook later (34) in het jaar 1725, toen de laatste sprekende broeder, Coenraad Bosman, Wieuwerd verliet. Dat zij echter niet langen tijd daarna gestorven of naar elders vertrokken zijn, geloof ik te mogen aannemen, daar, volgens de cohieren van Westergoo, al de boereplaatsen, vroeger (1640) het eigendom van Pieter Van Walta, in

(31) Zie *Vaderl. letteroef.*, 1804, blz. 690.
(32) Zie *Laetste woorden en dispositien*, blz. 137.
(33) Zie Van Berkum, deel II, blz. 121.
(34) Ibid., blz. 127.

1728 behoorden aan haren zwager Hendrik Van Nassau, heer van Oudkerk, en veldmaarschalk der troepen van den staf, die gehuwd was met Isabella Van Sommelsdijk, eene dochter van Cornelis Aarssen Van Sommelsdijk en Lucia Van Walta. De zusters Van Sommelsdijk zijn dus welligt naar elders gegaan of overleden tusschen de jaren 1725 en 1728; en gesteld dit laatste had plaats gehad, en dat haar lijk, ongeveer 40 jaren daarna (1765), verdroogd zoude zijn gevonden, dan vraag ik: 1°. Waarom men slechts een, en geen drie, vrouwenlijken heeft gevonden? dewijl de zusters dan toch waarschijnlijk alle drie daarin begraven zouden zijn geworden. 2°. Waarom heeft men niet tevens gevonden de lijken van Du Lignon en Yvon? welke beide lang te voren zijn overleden, en omtrent welken laatsten persoon wij bij Van Berkum vinden opgeteekend, dat hij welligt, volgens geschiedkundige overleveringen, is begraven in den kelder. En 3°. Is de kelder (misschien reeds lang te voren (1609) gesticht), dan tot op den dood van Anna Maria Van Sommelsdijk ongebruikt gebleven? en, zoo neen, is dan het proces van de uitdrooging begonnen van af dat tijdstip? hetgeen het geval moet zijn, daar men anders bij hare begraving reeds een of meer gedroogde lijken had moeten vinden. Hoewel ik al deze vragen, op grond van geschiedkundige opteekeningen, niet juist kan beantwoorden, zoo geloof ik echter, uit hetgeen ik boven heb opgemerkt, te mogen besluiten, dat het eerst gevonden lijk in 1765 niet is geweest dat van Anna of Maria Van Sommelsdijk.

Uit een en ander doet zich als van zelve eene andere vraag voor: Hebben de Labadisten dezen grafkelder gekend? Deze vraag geloof ik insgelijks ontkennend te moeten beantwoorden, en wel op de navolgende gronden: 1°. In de geschriften der Labadisten, meest allen zeer omslagtig, en vooral omtrent alles, wat kan strekken,

*

om hunne onderlinge gehechtheid, broederlijke eensgezindheid en bijzondere voorregten, door den Heer geschonken aan de broeders en zusters, te verheffen, vindt men geene enkele vermelding van dezen kelder, terwijl wij in het leven van mejufvrouw Huyghens, overleden 30 Januarij 1680, eene opmerking vinden van haar zelve over ons kerkhof (35). 2°. Omdat, ingeval de zusters Van Sommelsdijk begraven waren geworden in dezen grafkelder (familiegraf), voorzeker ook Du Lignon (36) en Yvon (37), de hoofdpersonen bij de secte, en langen tijd vóór haar overleden, buiten twijfel ook daarin nedergezet zouden zijn geworden; terwijl wij bij Du Lignon vinden, dat hij is begraven te Wieuwerd. Van Berkum zegt, blz. 70: „ Zijn lijk," dat is, dat van Du Lignon, „ werd naar Wieuwerd vervoerd, en, zoo men de overleveringen mag gelooven, in den kelder bijgezet." Het spijt mij, dat hij deze overleveringen niet vermeldt, waarnaar ik althans te vergeefs overal heb gezocht. In elk geval had men dus bij de begraving van eene der zusters Van Sommelsdijk, overleden langen tijd na A. M. Van Schuurman, Du Lignon, Yvon enz., reeds moeten opgemerkt hebben, dat de lijken niet overgingen tot ontbinding, maar integendeel

(35) Zie *Laetste woorden en dispositien*, blz. 61.

(36) Du Lignon stierf den 19. Februarij 1681, in den ouderdom van 50 jaren. Zijne huisvrouw, mejufvrouw Van Der Haer, de tweede van de zusters, is overleden op Zaturdag den 28. December 1680, in den ouderdom van 31 jaren. Zie *Laetste woorden enz.*, blz. 105 en 114. Negen dagen voor haren dood schreef zij nog, niettegenstaande hare bijzondere zwakte, aan haren echtgenoot, die zich destijds bevond in den Haag, tot herstel van zijne gezondheid, doch waar hij stierf. Zijn lijk is vervolgens vervoerd naar Wieuwerd, alwaar zijn ligchaam ter ruste is gelegd in de plaats, waar die van de andere kinderen des Heeren gelegd waren. Zie blz. 280.

(37) Yvon stierf in 1707. Zie *Laetste woorden enz.*, blz. 297.

welbewaard bleven, iets, wat de Labadisten, uitvoerig in hunne mededeelingen, nimmer zouden hebben verzwegen, als een bijzonder blijk van Goddelijke bestiering, als bijzonder voorregt; te meer, daar hunne zedelijke kracht reeds merkbaar was afgenomen.

Uit een en ander komt het mij voor, dat men de bijzondere eigenschap van dien kelder niet heeft leeren kennen vóór het jaar 1765, en dat het eerst gevonden lijk waarschijnlijk is geweest dat van een der leden van de familie Walta of Juckema. Welligt zal een naauwkeuriger onderzoek mij later van meening doen veranderen, en daarom zal het mij hoogst aangenaam zijn, inlichtingen of teregtwijzingen omtrent dit punt te ontvangen. Voor dit oogenblik geloof ik mij geregtigd, dit aan te nemen.

In de kist n°. 4 rust het stoffelijk overschot van eene vrouw, welke door Jelluma steeds getrouw wordt vermeld te zijn dat van Anna Maria Van Schuurman. Dit punt geloof ik straks genoegzaam te hebben toegelicht; en gesteld zelfs, zij ware eens begraven geweest èn in den kelder èn in de kist, dan nog konde het haar lijk nimmer zijn. In den *Tegenwoordige staat van Friesland*, deel III, blz. 139, lezen wij: „ Ondertusschen kwam zoo groot een toevloed van allerlei nieuwsgierigen te Wieuwerd, dat men, tot voorkoming van alle wanorde, het lijk wederom ter aarde deed bestellen."

Hoe het ook zij, waarheid is het, dat deze valsche mare tevens oorzaak is, dat dit lijk zoo deerlijk verscheurd en mishandeld is geworden: want elke bezoeker beproefde, het waakzame oog van zijnen geleider in den kelder af te wenden, en een gedeelte van het lijk der wereldberoemde Anna Maria Schuurmans te ontvreemden. Deze zucht tot verwoesting, want zoo moet men ze noemen, is dan oorzaak, dat er een groot gedeelte van dit lijk, de beide bovenste ledematen, de regter helft der buikbekleedselen

en het regter been tot aan het kniegewricht, allen afgescheurd zijn. Het nog overige gedeelte is geheel uitgedroogd, en heeft eene zeer geringe zwaarte, hetgeen bevorderd wordt doordien de buik- en borstholten geheel ledig zijn, even als de mondholte. Van alle vroeger daarin voorhandene organen en weefsels vindt men niets, dan eene bruin-zwarte poedervormige stof, welke weinige sporen van organische bestanddeelen bevat, blijkens het scheikundig onderzoek.

Vraagt men eindelijk, welke vrouw hier dan begraven ligt, zoo moet ik bekennen, het niet juist te kunnen opgeven. Welligt is het de vrouw van Stellingwerf, geplaatst in de kist n°. 1, daar Scheltema zegt, dat voor eenige jaren de lijken van eenen zilversmid van Leeuwarden en van zijne vrouw daarin zijn bijgezet, en die onlangs (1804) bezien, insgelijks opgedroogd zijn bevonden, en nagenoeg gaaf en in hun geheel.

In de kist n°. 5 rust een geheel uitgedroogd en insgelijks geschonden mannenlijk, doordien de regter onderarm daarvan is afgescheurd geworden. Het komt overigens in uitwendige gedaante, ligging en zwaarte, met de anderen geheel overeen.

N°. 6 bevat een geheel uitgedroogd en welbewaard mannenlijk, benevens een gedeelte van het nog vrij sterke en wit gekleurde linnen bekleedsel van de kist, en een weinig nog groen gekleurde hop, die in deze en ook in andere kisten voorhanden is. In sommige kisten vond ik nog goed bewaard hooi. Het voorhanden zijn van stukken linnen deed bij mij de vraag ontstaan, waarom er geen spoor van kleedingstukken meer overig is: want het is toch niet te veronderstellen, dat allen geheel naakt in de kist geplaatst zijn. Welligt zijn deze vergaan, doordien deze stukken zijn bevochtigd geworden door de vloeistoffen (speeksel, bloed, urine enz.), welke in den regel bij ieder

lijk zich ontlasten, en tot ontbinding alzoo meer geschikt gemaakt. Ik neem deze verklaring des te gereeder aan, omdat ik heb bevonden, dat ook de lijken te Bonn welbewaard zijn, en insgelijks geene sporen van kleedingstukken bezitten, hoewel de schoenen en de eikenbladenkrans om het hoofd van den tuinman goed bewaard zijn gebleven.

De lijken hebben eene bruin-geele kleur, met donkere stippen als bezaaid. De huid is ineen geschrompeld, lederachtig op het gevoel, en onbewegelijk verbonden met het daaronder liggende spierweefsel, dat, overal verbleekt, als tot eene zwamachtige massa is te zamen gedroogd, en gemakkelijk is te scheiden in dunne bladen. De ledematen, zoo wel onderste al bovenste, zijn stijf, en niet te buigen, zoodat men het geheele lijk, als het ware, gelijk een stok kan uitsteken. De gelaatstrekken, hoewel niet duidelijk te onderkennen, zijn echter niet geheel verloren gegaan, en hoewel wenkbraauwen en haar zijn verdwenen, duidt het aanwezig zijn van den baard bij eenige lijken, dat dezelve behooren tot het mannelijk geslacht. Slechts weinige lijken zijn onbeschadigd, bij vele de bekleedselen van de buikholte verscheurd, waarin men, even als in de borstholte, zoo als ik straks reeds opmerkte, bij nader onderzoek niets vindt, dan eene vormlooze, verdroogde massa, welke Gannal, p. 84, niet oneigenaardig beschrijft met de woorden: „ Une masse de feuilles desséquées par des chenilles, et rendues adhérentes par les fils et la liqueur visqueuse que ces insectes y déposent."

Door de sterke uitdrooging zijn de lijken zeer ligt. De waarde van het ongeschonden lijk, in de platte kist n°. 1, is slechts 6 à 7½ Ned. pond (38), zoodat zij niet eens het

(38) Maillet spreekt, in zijne *Brieven over Egypte* (zie J. N.

gewigt hebben van drooge beenderen van een scelet. Dit geringe gewigt wordt veroorzaakt door dat de beenderen weinig of geen organische stof bevatten, en de hersenen, benevens de organen van de borst- en buikholte, geheel tot stof vergaan zijn.

In de platte kist n°. 8, geplaatst onder de straks vermelde, en geteekend met I, vindt men eenige uitgedroogde beenderen, en daaronder zijn vijf schedels, waarvan drie (te oordeelen naar den vorm en de grootte) van het vrouwelijk geslacht, en van vrij hoogen ouderdom, dewijl de tandkassen geheel zijn afgesleten, en de onderkaak verdund is tot op het onderkaaksgat. De twee andere schedels zijn van het mannelijk geslacht, één zonder tandkassen, de tweede van jeugdigen leeftijd, met tanden gevuld. De kleine platte kist n°. 9, welke stevig is vastgespijkerd, bevat, zoo als ik straks zeide, eene vrij groote hoeveelheid beenderen, volgens getuigenis van Jelluma, afkomstig van lijken, voor geruimen tijd in den kelder nedergelegd, maar toch eindelijk, en vooral vóór het bestaan der steenen rigchels in den kelder, bij het indringen van het water, tot ontbinding overgegaan.

De kist n°. 10 (onder n°. 9) bevat insgelijks eenige sterk uitgedroogde, zeer zwart gekleurde, beenderen van meer dan een lijk.

De kist n°. 11, met schuins oploopend deksel, aan den zuider muur geplaatst, is geheel los en ledig, terwijl de kist n°. 3, met verheven deksel, ook, even als de vroeger vermelden, eenige zeer sterk uitgedroogde beenderen bevat.

Gannal, *Histoire des embaumements*, p. 57), van lijken, gevonden in Egypte, ter zwaarte van 4 livres. „ Parmi les cadavres il y avait un, qui ne pésait que quatre livres, et si légers, que d'une seulement, en les prenant par le pied, je pouvais les élever en l'air, aussi facilement que j'aurais fait un bâton."

Hiermede konden wij ons onderzoek geëindigd beschouwen, zoo ik mij niet voorgenomen had te weten, of de kelder het vermogen tot uitdrooging nog bij voortduring bezit. Te dien einde hing ik een levende snoek (esox lucius), van 1.25 Ned. pond, en een stuk lever van een rund, van 0.25 pond, aan het gewelf van den kelder vrij op, om uit te droogen.

Wij verlieten daarna om $8\frac{1}{2}$ uur Wieuwerd, na vooraf de thermometers te hebben waargenomen. De eene, buiten de kerk, teekende 68° Fahr., terwijl die in den kelder tot 64° gedaald was. Ik liet beide aan Jelluma achter, om dezelve dagelijks driemaal waar te nemen. Uit zijne aanteekeningen, gedurende twee maanden, is mij gebleken, dat de temperatuur in den kelder gemiddeld slechts 4 à 5° Fahr. lager is, dan van de buitenlucht. Jelluma deelde mij bij zijn verslag mede, dat hij den snoek en het stuk lever, veertien dagen na ons vertrek, uit den kelder moest wegnemen, dewijl er zich een ondragelijke stank door de kerk verspreidde. Ik begon toen aan het droogend vermogen van den kelder te twijfelen, en oordeelde het daarom van belang, mijne proeven bij lagere temperatuur te herhalen.

Te dien einde begaf ik mij in October 1848, met den heer W. Albarda, naar Wieuwerd. Ik herhaalde mijne opmetingen en het onderzoek met den thermometer en hygrometer, terwijl de heer Albarda mij het genoegen deed, nevensgaande teekening van den kelder te vervaardigen. De thermometer teekende toen buiten de kerk, aan de noordzijde, 55° Fahr., die van den hygrometer van Daniel in de lucht $56\frac{1}{2}$, in aether $55\frac{1}{2}$°, en er vormde zich op $49\frac{3}{4}$° Fahr. een aanslag van waterdamp op den gekleurden bol. Volgens verdere berekening blijkt daaruit, dat er in elke kubiek palm lucht ongeveer 9.557 milligramme waterdamp voorhanden is.

Ik herhaalde deze proef in den kelder. De thermometer teekende daar 52°, alzoo een gering verschil van 3° Fahr. met de temperatuur van de buitenlucht. De thermometer van den hygrometer teekende in den kelder 53° Fahr., in aether 52°, terwijl er bij 48° een aanslag van damp op den gekleurden bol ontstond. Bij nadere berekening verkregen wij alzoo voor elke kubiek palm lucht 9.087 milligramme waterdamp, hetwelk met dat van de buitenlucht een klein verschil van 0.460 milligramme waterdamp op elke kubiek palm lucht aantoonde.

In Julij was er dus meer waterdamp in den kelder, maar daarentegen in October meer de in buitenlucht. Even als in Julij, heb ik in October weder twee voorwerpen, eene baars (perca fluviatilis) van $2\frac{1}{2}$ Ned. once, en eene goudplevier (charadrius pluvialis, Linn.; charadrius auratus, van Nauman; le pluvier doré, van Buffon; goudplevier, van Sepp), van 229 wigtjes, in den kelder opgehangen. De uitdrooging begon zeer spoedig, zelfs zoodanig, dat zij bij mijn bezoek in December 1848 reeds ver gevorderd, en in October 1849 volkomen was tot stand gekomen. De baars woog toen, uitgedroogd zijnde, 42.968 Ned. wigtje, en de goudplevier 50.78 Ned. wigtje, zoodat beiden tot $\frac{1}{4}$ van hun natuurlijk gewigt teruggebragt waren.

Uit deze resultaten blijkt duidelijk, dat de in den kelder geplaatste voorwerpen, onder zoodanige omstandigheden, geheel uitdroogen, terwijl zij onder de voorwaarden van Julij 1847 tot ontbinding overgingen. Aan welke oorzaak moet men deze verschillende uitkomsten toeschrijven? Aan het verschil van temperatuur, welke in Julij 1847 20° Fahr. hooger was dan in October 1848, of aan het verschil van 4.146 milligr. waterdamp op elke palm lucht?

Alvorens deze vraag te beantwoorden, waarin tevens opgesloten ligt de verklaring van het proces, dat er plaats

heeft bij de verdrooging, wil ik eerst nog mededeeling doen van mijne later gedane proeven. Vooreerst dan wil ik mededeelen, dat ik op den zelfden Octoberdag, toen ik Wieuwerd bezocht, twee goudplevieren heb opgehangen, de eene ter zwaarte van 231 wigtjes, en de andere van 248 wigtjes, in eenen luchtstroom, door mij daargesteld, door eene vierkante opening in den buitenmuur, en door het luik van den turfzolder bij mij aan huis. Beide goudplevieren (wilsters) zijn geheel gedroogd, doch het is hoogst belangrijk, om het onderscheid van deze met de te Wieuwerd gedroogde voorwerpen na te gaan. De bij mij aan huis gedroogde zijn veel zwaarder gebleven, niettegenstaande zij versch gelijk gewigt hadden. De eene weegt 67.708 Ned. wigtjes, de andere 78.124 Ned. wigtjes, zoodat de ligtste nog 16.918 wigtjes zwaarder is dan de in den kelder te Wieuwerd uitgedroogde vogel. Dit verschil ontstaat daardoor tevens, dat de vederen bij de eerste aanwezig zijn, terwijl de in den kelder gedroogde geheel naakt is, en de spiermassa op sommige plaatsen, bij voorbeeld aan de pooten, hals, vleugels, kop enz., geheel weggedroogd, of liever, als het ware, verkoold is. De vogel uit den kelder is bovendien bedekt met eene zwarte korrelige massa, waarschijnlijk het product van de veranderde organische zelfstandigheden.

De telkens afgewisseld wordende luchtstroom rondom het voorwerp, vrij opgehangen in den kelder en bij mij aan huis, schijnt mij in beide gevallen de oorzaak te zijn, waarom de dierlijke stoffen, zoo rijk aan stikstof, en alzoo geschikt tot ontbinding, bij gemis van vloeibare bestanddeelen, niet tot ontbinding overgaan, maar integendeel, na langeren of korteren tijd, geheel uitdroogen. Ik rekende het daarom niet onbelangrijk, eenig dierlijk voorwerp in den kelder te plaatsen in dien toestand, dat de vrije toegang van de lucht was afgesloten. In dien toe-

stand moest dan ontbinding plaats hebben. Te dien einde sloot ik eenen verschen haas (lepus timidus), ter zwaarte van 1.84 Ned. pond, in eene goed sluitende houten doos, met een weinig hooi, en tevens een baars (perca fluviatilis), van 0.14 Ned. pond, in eene dito kleinere, en plaatste dezelve in den kelder, boven op de hoogste der kisten, op den 20. Januarij 1850. Volgens mededeeling van Jelluma, bleven beide eenigen tijd onveranderd; bij het stijgen der warmte bespeurde hij duidelijk kenteekenen van ontbinding bij beiden. Niet langen tijd daarna sprong de doos aan stukken, waarin de baars was geplaatst, ten gevolge van het loslaten der lijm, waarmede het hout was verbonden. De baars, daardoor in aanraking gekomen met de buitenlucht, begon nu spoedig te droogen, en was bij mijn bezoek, op den 19. Junij 1850, bijna geheel gedroogd, terwijl de haas (nog goed besloten) in ontbinding verkeerde. Op den 31. Julij 1850 konde ik geen de minste reuk aan den baars meer waarnemen, terwijl de haas eenen vrij sterken stank verspreidde. De baars heb ik toen uit den kelder genomen, en is thans (Mei 1853) nog geheel onveranderd, even als de andere vroeger en later gedroogde voorwerpen.

Deze proef bevestigde alzoo mijne stelling. Tot dus verre was ik nog in het onzekere, welke veranderingen het spierweefsel en het vet afzonderlijk ondergaan, vooral bij het afwezig zijn van de opperhuid, als bekleedsel. Ik hing daarom 0.25 Ned. pond rundvleesch, zoo veel mogelijk van vetdeelen bevrijd, in den kelder op, en op eenigen afstand daarvan 0.25 Ned. pond kalfsvleesch, insgelijks van vet ontdaan, en verder 0.10 Ned. pond vet van een rund. Op den 12. Augustus vond ik het rund- en kalfsvleesch van buiten tamelijk hard gedroogd, doch van binnen geheel met gaten doorboord, en deze opgevuld met maskers van de vlieg (musca vescatoria), zoodat eene

geheele schepping zich scheen te bewegen in deze sponsachtige vleeschmassa. Volgens Jelluma had zich voor eenige dagen een vrij sterke stank verspreid. Het vet bleef onveranderd, maar scheen op het gevoel vaster, en met een wit, fijn, korrelig beslag bedekt. De musca vescatoria, zoo menigvuldig in dezen kelder gedurende de warme zomerdagen, had hare eijeren nedergelegd in het vleesch, en van daar die groote rij van bewoners, woelende in het vleesch, opgehangen om uit te droogen. Daarom rekende ik het niet onbelangrijk, ten einde een meer zeker resultaat omtrent het proces der uitdrooging te verkrijgen, den toegang tot het vleesch te beletten, en koos daartoe eene bus, van kopergaas gemaakt, ter lengte en dikte van eene gewone wijnflesch, van onderen en boven gesloten met een deksel van blik. Op den 17. Augustus hing ik daarin op 0.25 Ned. pond rundvleesch, zoo veel mogelijk van vet bevrijd.

In October 1850 ontving ik de drie stukken vleesch en het vet uit den kelder, en bevond, dat het rundvleesch, in Junij opgehangen, geheel was uitgedroogd. Uitwendig doet zich voor eene dikke, vaste laag, inwendig als een net van bloedvaten, sterk in elkander gedroogd, en weegt 0.035 Ned. pond. Het kalfsvleesch, insgelijks gedroogd, doch nog meer met groote gaten doorboord, heeft eene zwaarte van 0.02 Ned. pond. Het vet was steeds onveranderd, doch met kleine schimmels overdekt, overigens zeer vast, en woog 0.095 Ned. pond.

Het vleesch, in de bus van kopergaas opgehangen, was veel minder gedroogd, meer buigbaar, en had eene zwaarte van 0.062 Ned. pond. Er bestaat hier dus een belangrijk verschil van bijna 3 Ned. lood, waartoe evenwel de omstandigheid bijdraagt, dat, bij gemis van de maskers van de vlieg, geene deelen van de spiermassa zelve verloren zijn gegaan, en de oppervlakte, waarop de

uitdrooging konde aanvangen, geringer was. Het eigenaardige voorkomen, de meerdere buigbaarheid van de spiermassa, bewijzen evenwel, dat het afweren, of liever de minder vrije toetreding, der lucht de verdrooging aanzienlijk vertraagt.

Op den 9. Januarij 1851 bragt ik weder twee voorwerpen in den kelder, namelijk 1 med. once of 0.0325 Ned. pond kalfsvleesch, en eene gelijke hoeveelheid rundvleesch, en hing beiden, van vet ontdaan, en gespannen in een vierkant glazen raampje, met snaren bevestigd, vrij op aan het gewelf. Tevens plaatste ik bij mij aan huis eene gelijke hoeveelheid kalfs- en rundvleesch, van het zelfde stuk, onder gelijke voorwaarden, en boven chloor calcium, in naauwkeurig gesloten stopflesschen, met het bepaalde doel, om te weten, in hoe verre de verandering van het vleesch, onder deze verschillende omstandigheden geplaatst, met elkander zoude overeenkomen; beide echter met het doel, om het water, als mengingsvocht, te verwijderen.

Op den 7. November 1851 waren deze voorwerpen sterk uitgedroogd, en leverden, bij nader onderzoek, het volgende resultaat.

Het stuk rundvleesch uit den kelder heeft het voorkomen van een stuk elastieke gom, hier en daar met geelbruine plekjes bedekt, niet buigbaar, maar vast en hard, hier en daar met zeer geringe sleuven bedekt, welke veroorzaakt zijn door de maskers van de aasvlieg, die des zomers rijkelijk voorhanden is in den kelder. Het vleesch woog op den 7. November 1851 9.058 Ned. wigtje, en is derhalve verdroogd tot meer dan een derde. Het kalfsvleesch, insgelijks sterk gedroogd, is vast en hard, doch bleeker dan het rundvleesch. Hetzelve woog 8.05 Ned. wigtje, en is dus nog meer verdroogd dan het rundvleesch, hetwelk overeenstemt met eene vroeger vermelde proef.

Hoewel het rund- en kalfsvleesch, opgehangen boven chloor calcium, beiden ook sterk gedroogd zijn, verschilt het uitwendig aanzien van beiden veel. Het rundvleesch is tot eene kleine, sterk zamengetrokkene, rood-bruine massa ineen gekrompen, en steenhard, overal op de oppervlakte bedekt met eene kristalachtige stof. Hetzelve weegt, van de kristalvormige stof ontdaan, 0.1035 Ned. wigtje, en is derhalve zwaarder dan het voorgaande. Ook dit vindt plaats bij het kalfsvleesch, tot eene bleekgeele, als het ware eenigzins doorschijnende, steenharde, in lengte langs het verloop der vezelen te zamen gekrompen massa verdroogd, welke ook overal bedekt is met eene witte, korrelige, kristalachtige stof. Deze stof naauwkeurig verwijderd zijnde, weegt het kalfsvleesch 8.2539 grein, en is, even als het rundvleesch, zwaarder in gewigt, dan het in den kelder geplaatste voorwerp.

Hieruit blijkt dus ten duidelijkste, dat er in den kelder nog iets anders plaats heeft, dan alleen het verwijderen der vloeibare deelen, die eenmaal voorhanden waren in de weefsels.

Nog blijft mij over de beantwoording der derde vraag, namelijk: Zijn de daarin uitgedroogde lijken van eene bijzondere constitutie?

Het antwoord op deze vraag kan zeer kort zijn. Zij ontleende haren oorsprong aan de geschiedkundige mededeeling van Magnus en anderen, waar wij opgeteekend vonden, dat de lijken van verschillende volkstammen, allen na den dood geplaatst onder dezelfde uitwendige omstandigheden, eenige daarvan waren verdroogd tot natuurlijke mummiën, terwijl anderen geheel waren prijs gegeven aan verrotting (39).

---

(39) Jul. Magnus, *Das Einbalsamiren der Leichen u. s. w.*, S. 9. „ Dass aber der Unterschied der verschiedenen Constitu-

Dit verschil in uitkomst laat zich welligt verklaren uit de onderscheidene leefwijze, voeding enz., welke voorzeker eenen belangrijken invloed uitoefenen, hetgeen onder anderen duidelijk wordt medegedeeld door Dr. C. Meyer-Ahrens, in zijn werk, getiteld: *Blüthe des Kosso-Baumes u. s. w.*, S. 7.

Van zoodanig onderscheid, het zij in oorsprong, leefwijze, voeding, woning enz., kan hier geene sprake zijn. Hoewel het waar is, dat sommige lijken later geheel tot ontbinding zijn overgegaan, terwijl anderen nog bleven voortduren, weten wij uit het hierboven vermelde, dat dit door bijzondere omstandigheden, het indringen van het water in den kelder, is veroorzaakt geworden. Als zeker durf ik dan te kunnen vaststellen, dat eene bijzondere constitutie van de personen, wier overschot te Wieuwerd rust, geen oorzaak is, waarom deze lijken niet tot geheele ontbinding zijn overgegaan.

Voegen wij thans de boven vermelde daadzaken te zamen, dan blijkt het ons voldoende, dat:

1°. De lucht in den kelder geene bijzondere bederfwerende inmengsels in zich bevat, indien althans latere proeven, ook op het ozon, geene meer voldoende resultaten opleveren (40).

2°. Dat haar temperatuur slechts weinig (gemiddeld 5° Fahr.) verschilt van de buitenlucht.

---

tionen nicht ganz unerheblich sei, beweist ein Beispiel des Ammianus Marcellinus. Nach einem Gefechte zwischen Persen und Römern gingen die Leichen der letzsten sogleich in Faulniss über, während die Körper der Persen trocken und unentstelt blieben. Quia parce victu Persae utebantur, largiore Romani, arcet autem parsimonia putridinem, ad vocat luxus." Zie Ant. Santoreli, *Post praxis medica*, Neapol. 1629, p. 139.

(40) Zie *Verhandlungen der physicalischen-medicinischen Gesellschaft in Wurzburg*, 1850, S. 112.

3°. Dat de lijken, daar nedergelegd en verdroogd, niet verschillen van de gewone, welke elders onderworpen zijn aan de ontbinding.

Aan welke oorzaak moet het verschil in uitkomst dan worden toegeschreven?

De beantwoording van deze laatste vraag, even gewigtig, als moeijelijk op te lossen, zal voor dit oogenblik onze opmerkingen besluiten.

Eene erkende en algemeen bewezene waarheid is het, dat de bewerktuigde stof, nadat eenmaal het levensbeginsel geheel daarin is uitgedoofd, weldra onderworpen aan de natuurlijke invloeden, het vocht, de warmte enz., beantwoordt aan de eeuwige wetten der ontbinding, en later den zamenhang en vorm verliest, aangezien eene geheel andere en nieuwe rangschikking der grondbeginselen plaats vindt, welke, losgemaakt, zich op nieuw onderling verbinden tot nieuwe stoffen, onder geheel andere vormen.

Ypey, Berzelius, Liebig en vele anderen hebben het bewezen, dat de stof, welke het meest is bewerktuigd, en onder wier zamenstellende deelen de stikstof als ontledingsproduct optreedt, vooral en boven anderen geneigd zijn tot die veranderingen, welke Liebig te zamen vat onder de uitdrukking van *chemische Metamorphose.*

Eene veranderde rangschikking der grondbestanddeelen vindt plaats, en te gelijk daarmede eene nieuwe verbinding van stoffen tot den vloeibaren of gazvormigen toestand. Liebig onderscheidt daarbij twee processen, het eerste *Faulniss* (rotting, dat is, wanneer de vrije toetreding van de zuurstof van de lucht is verhinderd), en het tweede *Verwesung* (verrotting, waar die toetreding ongestoord wordt voortgezet).

Wanneer wij nu onze aandacht voor eenige oogenblikken vestigen op de zamenstelling der deelen van de lijken,

dan weten wij, dat de spiermassa (het vleesch) is zamengesteld uit vezelstof (fibrine) en bioxy-proteïne (?) (41), welke als tritoxy-proteïne oplosbaar is in water. De hoeveelheid van vaste deelen is hier echter gering, daar Mulder (42), Pereira (43) en anderen ons leeren, dat op 100 deelen vleesch bevat zijn 77 deelen water en 23 vaste, waarvan 5 deelen oplosbaar in koud water, en 18 oplosbaar in kokend water. Buitendien bevat de spiermassa vet, eene ruime massa lijmgevend weefsel en eenig veerkrachtig weefsel. Een groot deel der zachte bekleedselen is derhalve, als stikstofhoudende deelen, geneigd tot ontbinding, en niet lang zoude het, bij rust en voldoende warmte, duren, of eene halfvloeibare, zeer stinkende massa had de plaats ingenomen van edele en krachtvolle organen, wier inwendig zamenstel, onderlinge verbinding en innig verband van zamenwerking ons oog verrast, onzen geest boeit en opvoert tot de Bron van al wat is of zijn zal. De temperatuur, welke te midden van de zich in ontbinding bevindende stoffen langzamerhand klimt, doet het mengingswater en de daarin opgeloste proteïnverbinding in meer vloeibaren of dampvormigen staat overgaan, en zich begeven naar de laagst gelegene deelen, terwijl het lijk steeds is omgeven van eene vochtige luchtlaag. De lucht binnen den kelder, telkens vernieuwd door de luchtgaten, koelt het daarin geplaatste voorwerp langzamerhand af, en doet de laag vochtige lucht, welke het voorwerp omringt, telkens verwijderen, en daardoor de hoeveelheid mengingsvocht langzamerhand verminderen, tot dat, deze bijna verdampt zijnde, de organische stof

---

(41) Mulder, *Proeve eener algemeene physiologische scheikunde*, blz. 651.

(42) Mulder, *Voeding in Nederland.*

(43) Pereira, *Leer der voedingsmiddelen.*

ééne hoofdvoorwaarde (vochtigheid) wordt ontnomen, om tot verrotting te kunnen overgaan. Het spierweefsel en de overige deelen worden zoo doende langzaam uitgedroogd, en eindelijk zoodanig, dat men bij oppervlakkige beschouwing gelooft, geen spoor van derzelver maaksel meer te kunnen ontdekken.

Bij het microscopisch onderzoek is het mij echter duidelijk gebleken, dat zij nog bestaan. In het weefsel, meer dan honderd jaren bewaard, vindt men bindweefsel enz. terug, ja zelfs sommige bloedligchaampjes schijnen nog als versch te bestaan, terwijl velen zich hebben vereenigd in opeenhoopingen, en meestal ronde, donkere, ondoorschijnende ligchaampjes daarstellen, en andere, sterk ineen gekrompen en donker gekleurd, afzonderlijk verspreid worden waargenomen. De eigenaardige veranderingen der weefsels hoop ik later naauwkeuriger te vermelden, vermits ik geloof, dat deze mededeeling hier minder op hare plaats gesteld zoude zijn. De huid verliest bij het proces der uitdrooging langzamerhand hare elasticiteit, en wordt als gelooid; de spierbundels krimpen in, en verdroogen; ook het vet, dat langen tijd weêrstand schijnt te bieden, wordt eindelijk veranderd, en zoo doende eene natuurlijke mummie gevormd. Deze mummie, dat uitgedroogde lijk, kan jaren lang in dien toestand blijven volharden, en schijnt onveranderd te blijven voortbestaan. Met de verandering van de temperatuur en vooral van het watergehalte in de lucht, nemen echter de lijken daarvan ook op, en ongemerkt wordt wederom een of ander deel ontbonden en opgelost, tot dat eindelijk de uitwendige bekleedselen verloren zullen gaan, en alles langzamerhand wordt prijs gegeven aan de ontbinding. Eindelijk zullen dan ook waarschijnlijk de tegenwoordig nog voorhandene lijken eens worden ontbonden, even als de andere, wier beenderen thans in de groote en kleine kisten besloten zijn.

Op de eeuwige wet der ontbinding vinden wij dus hier alleen de hoogst belangrijke uitzondering, dat zij zeer langzaam voortgaat, zoodat men een voortdurend bestaan zoude durven aannemen; maar eindelijk keert de stof tot hare beginselen terug, en de waarheid, vervat in de heilige schrift: „ Stof zijt gij, o mensch! en tot stof zult gij wederkeeren," vindt ook te Wieuwerd hare bevestiging.

Vraagt men thans nog, waardoor wordt hier de uitdrooging bevorderd, en hoedanig is het proces, waardoor dit tot stand wordt gebragt? zoo is het antwoord: De hoofdoorzaak van de uitdrooging is gelegen in den telkens zich afwisselenden luchtstroom, door de beide luchtgaten, waardoor de stof is onderworpen aan eene langzame ontbinding (Verwesung), waarbij echter nog wijzigingen plaats grijpen, welke de scheikunde, of, om mij juister uit te drukken, ik althans, niet weet te verklaren. Welligt zullen latere onderzoekingen mij meerder licht verschaffen, dan ik tot nu toe te vergeefs heb trachten op te sporen.

Met den wensch, dat het mij moge gelukken, daarin te slagen, neem ik thans van mijne lezers (zoo zij er zijn zullen) afscheid, mij aanbevelende in de bereidwillige medewerking van allen, die, met meer wetenschappelijke kennis begaafd, het gebrekkige van dezen arbeid zullen willen aanvullen.

Leeuwarden, 1 Augustus 1852.

VOORLEZING OVER LUDGER,

EN ZIJNE

VERDIENSTEN

MET BETREKKING TOT DE

VESTIGING EN UITBREIDING DES CHRISTENDOMS IN FRIESLAND,

DOOR

J. H. VAN IJSSEL (1).

MIJNE HEEREN!

Noemt men de geschiedenis te regt eene leermeesteres der volkeren, haar beoefenaar vindt bij onderrigt ook menigmaal ruime stof tot blijdschap en dankbaarheid aan God, wanneer hij het verledene met het tegenwoordige vergelijkt.

Dit heeft vooral dan plaats, wanneer hij zijne aandacht vestigt op die zegenrijke verandering, welke de kennis aan het Christendom en de vestiging van hetzelve heeft te weeg gebragt in de verschillende landen, waar het heden ten dage in meerdere of mindere zuiverheid wordt gekend en beleden.

(1) Gehouden te Leeuwarden, in de winteravondvergadering van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, den 12. Februarij 1852.

Met den oorsprong en de aanvankelijke uitbreiding buiten de grenzen van het Joodsche land bekend geworden door de schriften van het Nieuwe Testament, verlangt hij menigmaal ook te weten, wanneer, door wien en op welke wijze het ginds en elders werd verkondigd en gevestigd. De groote moeijelijkheid, hieraan verbonden, legt zijne begeerte daarnaar echter aan banden, en brengt zijne onderzoekingen uit den grooten kring van het *algemeene* tot dien van het *bijzondere* terug.

Geen land der aarde is hem dierbaarder, dan zijn vaderland; geen deel van hetzelve gaat hem meer ter harte, dan dat, waar zijne wieg en bakermat stond, waar het stof zijner vaderen sluimert, en hij wenscht, dat ook eens het zijne rusten zal. Dit geeft aan zijne begeerte naar de kennis van de geschiedenis der vestiging en uitbreiding van de godsdienst, welke hij belijdt, hare rigting, zoodat hij zich eerst bij die zijns vaderlands bepaalt, en daarna, tot de bijzondere deelen afdalende, zich bezig houdt met die van het gewest, waarin hij geboren werd of woont.

Aan hen, die dáár arbeidden, rekent hij zich verpligt. Hunne daden zoekt hij in het licht te stellen, en sneller klopt hem het hart, als hij den eerepalm der grootste verdiensten daarbij aan eigene land- en gewestgenooten mag toekennen. Mag het hem gelukken, de waarheid — diep onder het stof van de eeuwen der duisternis bedolven — te ontdekken, haar te zuiveren van de vele fabelen, waarmede de geschied- en kronijkschrijvers dier dagen haar als doorweefden, en den digten sluijer der verdichting, waardoor zij dikwijls bijna onkenbaar geworden was, te verscheuren, dan vindt hij zijnen daaraan besteden tijd en moeite rijkelijk beloond. Hij heeft dan den sleutel gevonden tot het raadselachtige en vreemde, dat vele zeden, gewoonten en gebruiken zijner landgenooten voor

ger voor hem hadden. Te gelijk — en dit is het vooral, wat hem verheugt, met dankbaarheid vervult, en de toekomst, wanneer zij donker is, met vertrouwen doet te gemoet gaan — te gelijk, zeg ik, ziet en erkent hij de zorg van onzen hemelschen Vader, om overal, waar slechts het geringste zaadje van kennis en geloof aan zijnen Zoon gestrooid werd, het niet alleen voor uitroeijing, of schade zelfs, te bewaren, maar tot eenen duizend-, ja tien duizendvoudigen oogst te doen rijpen.

Het kwam mij voor, dat zoodanig een onderwerp niet geheel ongeschikt zoude zijn, om in eene vergadering als deze behandeld te worden. Ik heb dan ook gemeend, aan de uitnoodiging, om wat ik daaromtrent mogt hebben opgeteekend hier mede te deelen, geen langer weêrstand te moeten bieden, en zal het alzoo wagen te trachten, U eenige oogenblikken te onderhouden over *Ludger*, *en zijne verdiensten met betrekking tot de uitbreiding en bepaalde vestiging des Christendoms in Friesland.*

Ik zeide, het te zullen wagen, Mijne Heeren! want, ofschoon het onderwerp aan mijne gewone studiën niet geheel vreemd is, ben ik nogtans levendig overtuigd, dat er in ons midden mannen zijn, die, zich sedert vele jaren op de beoefening der aloude geschiedenis van dit gewest toeleggende, eenen schat van veelzijdige kennis hebben verzameld, die hen in staat stelt, dit onderwerp beter, volledíger en op meer waardige wijze te behandelen, dan in mijn vermogen is. Doch van dezen vertrouw ik, dat zij, gedachtig aan de spreuk: Ubi desunt vires, tamen laudanda voluntas, mij met verschooning zullen beoordeelen. En van U, Mijne Heeren! die, gelijk ik, tot de Gewone Leden behoort, en geen aanspraak maakt op den naam van beoefenaars der geschiedenis, maar met dien van hare beminnaars tevreden zijt, schenkt den spreker die aandacht en belangstelling, welke het onderwerp verdient

Zullen wij over Ludger, en zijne verdiensten met betrekking tot de vestiging en uitbreiding des Christendoms in Friesland, eenigzins naar waarde kunnen oordeelen, dan komt het mij niet onnoodig voor, dat wij eerst eenen vlugtigen blik werpen op hetgeen door anderen vóór hem is gedaan, en de gevolgen, die hunne pogingen hadden, om de kennis aan en de omhelzing van het Christendom onder de bewoners van dit gewest te bewerken. Hierdoor zal dan de groote verdienste van het door Ludger gedane — dat de werkelijke *vestiging* der Christelijke godsdienst hier te weeg bragt — als van zelve aan het licht komen.

Het zij men dan de allereerste kennis aan het Christendom in Friesland wil dank wijten aan uit de lijfwacht van den Romeinschen keizer, of uit andere legioenen, ontslagene en naar hun vaderland wedergekeerde Friezen (2), of wel aan een gezantschap, dat, volgens hetgeen de kronijkschrijvers op het jaar 59 melden, door de Friezen naar Rome gezonden was, aldaar het burgerregt verkreeg, tot het Christelijk geloof bekeerd werd, en bij deszelfs terugkomst eenen zekeren diaken, Aegistus genaamd, medenam, die echter aldra door Poppo, het hoofd der druïden, werd omgebragt, — genoeg zij het, dat reeds zeer vroeg althans eenige kennis daaraan hier schijnt te hebben bestaan.

Het was echter niet voor den tijd van Dagobert I. (639), dat zij eenige noemenswaardige uitbreiding erlangde. Deze toch herbouwde niet alleen de door Theobert II. in 596 te Utrecht gestichte, door de Friezen in 622 verwoeste, kerk, en wijdde die aan den H. Thomas; maar tevens zond hij Tuinbert, bisschop van Keulen, groote geschenken, met de bede, of liever voorwaarde, dat hij

(2) *It aede terp*, blz. 16.

de Friezen tot het Christelijke geloof moest zoeken te brengen. Wel werd deze voorwaarde slecht nagekomen; maar een gevolg daarvan was toch het stichten en aan de kerk te Utrecht verbinden van een oefenhuis of school, waar zij, die naderhand den Friezen het Evangelie verkondigden, óf gevormd werden, óf van waar zij uitgingen.

Van daar toch ontbood Adgild eenen prediker, ten einde zich en de zijnen te doen onderwijzen; en mogt het dezen al niet gelukken, den koning zelven te bekeeren, bij diens maagschap en onderdanen slaagde hij beter, en bereidde alzoo meer en meer den akker toe, op welken kort daarna Wilfried, Wigbert en anderen werkzaam waren. Wel werd Utrecht wederom door Radboud ingenomen, en kerk en school verwoest, maar kort daarna, in een hevig gevecht bij Wijk bij Duurstede, door Pipijn den Dikke overwonnen, werd hij gedwongen, om niet alleen het vernielde te herstellen (dat in 695 geschiedde), maar ook om de predikers des Christendoms in zijne landen noch te keeren, noch te storen.

Ook Wigbert, Suiderbert, Occo, Levinus, Willehadus, Willebald, Werenfrid, Willebrord en andere, in 690 door Egbert uit Engeland gezondene (3), predikers gingen van hier uit, en verspreidden zich over Friesland en deszelfs nabij gelegene eilanden. Ofschoon zij alom predikten, maakten hunne woorden echter slechts geringen indruk op het harde gemoed der heidensche Friezen. Doch hun ijver verflaauwde niet, en toen het hun gelukt was, weinige jaren daarna hier en daar gemeenten en plaatsen tot leering en godsdienstoefening te stichten, werd Willebrord (696) door paus Sergius tot bisschop van Friesland benoemd en gewijd, en koos deze Utrecht tot zijnen zetel.

Gedurig verbrak echter Radboud den vrede; doch ook

(3) Worperi Thaboritae *Chronicon Frisiae*, lib. II, c. 3, p. 46.

telkens werden zijne pogingen, om het Christendom uit te roeijen, verijdeld, en hij eindelijk door Karel Martel gedwongen, om zelf het te omhelzen.

Nu ving men met vernieuwden ijver aan, ook in de noordelijke deelen des lands — het tegenwoordige Friesland — Christus te prediken, en der krachtige welsprekendheid van eenen Wulfram mogt het gelukken, de zonen en opvolger van Radboud te bekeeren, zoodat de zendelingen meer veilig en ongestoord rondtrekken konden. Die rust was nogtans van korten duur. De afgodische Friezen zagen met leede oogen den voortgang van de godsdienst der Franken, en met deze het gezag hunner overheerschers, toenemen. Een nieuwe opstand brak uit, die velen belijders des Christendoms het leven kostte, maar ook spoedig weder onderdrukt werd. Te vergeefs vlugtten zij naar hunne poelen en moerassen; ook dáár werden zij vervolgd, vele heilige bosschen uitgeroeid, en der afgodsdienst eenen zwaren slag toegebragt.

Grooter werd nu wederom het veld, dat te bearbeiden was, maar ook grooter het getal dergenen, die er hunne krachten, gezondheid en leven voor veil hadden. Nu was het niet alleen van Utrecht, dat zij herwaarts kwamen; maar ook Keulen — waar, volgens het getuigenis van onzen Aytta van Zwichem, in zijnen 105den brief aan Hopper, reeds vroeg eene beroemde school bestond, waar vele aanzienlijke Friezen hunne zonen deden onderwijzen — ook Keulen was nu de vroegere belofte gedachtig, en zond mannen, volijverig, om Jezus Christus den heidenen te verkondigen. Groot was vooral de ijver, dien de omstreeks dezen tijd uit Engeland overgekomen Winfried — naderhand onder den naam van Bonifacius meer bekend geworden geloofsprediker — aan den dag legde. „Natus in Anglia ex antiquis Frisonibus," zegt Worp

van Thabor, in zijne kronijk, was hij begeerig, het volk, waarvan ook hij afstamde, bekend te maken met het licht, in hetwelk hij wandelen mogt. De roep zijner deugden, ijver en bekwaamheid was hem reeds vooruit gemeld, en met open armen werd hij door Willebrord ontvangen. Gedurende een viertal jaren was hij dezen in vele zaken tot hulp en van groot nut; maar wendde toen zijne schreden naar Duitschland, dewijl de Friezen bijna aanhoudend in oorlog waren. In 70jarigen leeftijd keerde hij echter terug, in gezelschap van vijftig anderen, en begon op nieuw, met jeugdigen ijver, aan de bekeering zijner stamgenooten te arbeiden; maar door de heidensche Friezen nabij Dockum (te Moorder- nu Murmerwoude) aangevallen, werd de kroon der martelaren het loon van den grijsaard, en het bewijs, dat al die pogingen nog het gewenschte gevolg niet hadden mogen erlangen.

Wanneer wij nu van dit een en ander de slotsom opmaken, dan, Mijne Heeren! komt het mij voor, dat, ja, de kennis aan Jezus Christus in het midden der achtste eeuw in dit gewest wel niet geheel vreemd was; maar dat het Christendom op lange na nog niet als *gevestigd* te beschouwen was.

De afgodsdienst bleef niet alleen bestaan, maar verdrong ook telkens weder het Christendom. Wel niet zóó, dat het licht geheel uitgebluscht werd, maar toch de kerken verwoest, en de Christenen als vijanden des volks beschouwd en behandeld werden: want hierin vooral, „ dat de godsdienst, die men hen wilde doen omhelzen, de godsdienst hunner *vijanden* was, en met het aannemen van dezelve hunne *vrijheid verloren* ging," hierin vooral vonden de priesters der afgoden, bij de hunne vrijheid boven alles minnende Friezen, hunnen steun, en de gelegenheid, om hen telkens tot opstand te brengen, en te bewegen, om een geloof te verzaken, dat

hun door de magt der Frankische vorsten opgedrongen werd.

Aan eenen Ludger, Fries, zoo wel door geboorte als afkomst, aan Ludger was het voorbehouden, hem mogt gelukken, wat anderen te vergeefs hadden beproefd. Door hem werd het gebouw voltooid, en onwankelbaar gevestigd op de grondslagen, lang te voren door anderen gelegd.

In het jaar 746, niet verre van Dokkum, te Wierum, in West-Dongeradeel, uit edele ouders geboren, openbaarde zich bij hem al vroeg een ernstige gemoedsaard. De in dien tijd vooral dikwerf woeste vermaken der jeugd konden hem niet behagen, veel min had hij lust in het krijgsspel of de jagt; maar vermaakte zich met op de witte zijde van afgeschilde boomschors letters te maken, en deze aan zijne oppaster ter bewaring te geven, zeggende, dat hij boeken maakte.

Uit zijnen naam, eigentlijk Liûtger, dat in het oud-Duitsch (zegt men) een krijgsman beteekent, schijnt men te mogen opmaken, dat zijn vader hem aanvankelijk voor den militairen stand bestemd had. Zijn stille, afgetrokkene gemoedsaard, de lust om te leeren, en de aandacht, waarmede hij steeds naar de geloofspredikers hoorde, bleef evenwel door zijne ouders niet onopgemerkt. Zelve het Christendom omhelsd hebbende, strekte hunne woning den zendelingen meermalen ten verblijf, en ook Bonifacius schijnt zich eenigen tijd bij hen te hebben opgehouden. In latere jaren althans schreef Ludger: „ Successit sancto Willebrordo Bonifacius idem archiepiscopus et martyr, *quem oculis meis vidi* candidum canitie et decrepitum senectute, plenum virtutibus et vitae meritis." Van daar dan ook, dat zij zich bereidwillig betoonden, om aan het verlangen van hunnen zoon te voldoen, en hem op 12jarigen leeftijd, tot verder onderrigt en opleiding, naar Utrecht zonden.

Onder de leiding van Gregorius, aan wien vooral hij door zijnen vader was aanbevolen, ontwikkelde zijn heerlijke aanleg hier spoedig, leide hij zich met ijver op de kennis der Latijnsche taal toe, beoefende vlijtig de heilige schrift en de kerkvaders, en vormde zich zoo tot een even bekwaam als vroom Christen. Geen wonder, voorwaar, dat hij zich de toegenegenheid zijner leermeesters verwierf, vooral die van Gregorius, aan wien hij met ware kinderlijke liefde gehecht was, terwijl zijne nederigheid, vriendelijke en bescheidene dienstvaardigheid, alle zijne medeleerlingen aan hem verbond. Zoo waren een negental jaren voorbijgegaan, toen de naauwelijks twintigjarige jongeling den wensch zijns harten vervuld zag, en (766) in den geestelijken stand werd opgenomen.

Maar, ofschoon hij aldra boven de meesten zijner medgezellen in geleerdheid uitmuntte, zijne zucht naar kennis nam niet af, maar veeleer toe. Aangenaam was hem dan ook, omstreeks twee jaren later, het aanbod van Gregorius, om Alcuinus — dien deze zich ten opvolger gekozen had, en die naar Engeland terugkeerde, om voor deze betrekking gewijd te worden — derwaarts te verzellen, ja, hij zag daarin duidelijk de hand der Voorzienigheid, die hem naar den zetel der godgeleerdheid heen leidde, om hem verder te bekwamen. Hij verzuimde dan ook, gedurende den tijd, dien hij zich te York ophield, geene van de vele zich hier aanbiedende gelegenheden, om, door mondelijk en schriftelijk onderrigt beide, zijnen geest met geleerdheid en godsdienstkennis te verrijken; terwijl zich van lieverlede tusschen hem en den geleerden Alcuinus een band van innige vriendschap begon te vormen, die naderhand, met de jaren versterkt, alleen door den dood verbroken werd. De omgang met dezen laafde wel meer, maar verzadigde nog geenszins, zijnen dorst naar kennis, en naauwelijks was hij, na omstreeks een jaar

afwezig te zijn geweest, in het vaderland teruggekeerd, of hij betuigde niet alleen de grootste achting voor den geest en veelomvattende geleerdheid van zijnen vriend, maar openbaarde ook luide zijn verlangen, om eenen geruimen tijd in diens nabijheid te mogen wezen, en zich uit zijnen overvloed te verzadigen. Maar Gregorius, die reeds op zijne hulp en medewerking gerekend had, was moeijelijk te bewegen, om zijne toestemming daartoe te geven; doch eindelijk, aan zijne herhaalde beden geen langeren wederstand kunnende bieden, keerde onze Ludger naar Engeland terug, en stond hij onverwacht weder in den kring zijner vroegere vrienden en bekenden, door allen, en vooral door Alcuinus, hartelijk welkom geheeten.

Nu leide hij zich met vernieuwden ijver toe op de kennis van al die wetenschappen, welken toen ter tijd voor eenen godgeleerde noodzakelijk werden geacht, met name de theologie, bijbelkennis, patristiek, kerkelijk regt, geschiedenis, logica, dialectica, rhetorica, benevens sterrekunde, geneeskunst en muzijk. In het bijzonder echter maakte het onderwijs van Alcuinus eenen diepen indruk op hem, als deze in de school der zendelingen handelde over „ de verwezentlijking van het Godsplan, om alle menschen door Jezus Christus zalig te maken, en de verbreiding des Christendoms onder de heidensche volken, als middel daartoe." Ja, nu eerst scheen zijne bestemming hem regt duidelijk te worden; nu gevoelde hij zich geroepen, en met kracht toegerust, om in het voetspoor van eenen Willebrord en Bonifacius te treden, en zijnen nog heidensche landgenooten het Evangelie te verkondigen. Van toen af aan leide hij zich in het bijzonder toe op de eenvoudige, van alle geleerde vormen ontdane, waarheden des Christendoms, om, gelijk Alcuinus zich in navolging van den Apostel Paulus uitdrukte, „ de zwakken slechts

met melk te voeden, zoo lang hun geest geen zwaardere spijs verdragen kon."

Na zich hier nu weder omstreeks drie en een half jaar te hebben opgehouden, noodzaakte eene onverwachte gebeurtenis — het dooden van eenen Engelschen graaf door eenen Fries, met wien hij in twist geraakt was — onzen Ludger en zijne landgenooten, Engeland ijlings te verlaten.

In het vaderland wedergekeerd, met zeer groote bekwaamheden toegerust, en eenen zeldzamen schat van geschriften medebrengende, werd hij door zijnen vaderlijken vriend Gregorius met vreugde ontvangen, en vond aldra (775) gelegenheid, om met zijne talenten te woekeren. Het jaar te voren toch was de kerk, vroeger door Lebuinus te Deventer gesticht, ten tweeden male door de heidensche Saxers en Friezen verbrand, en het volk op nieuw afvallig gemaakt. Derwaarts werd nu Ludger gezonden, om de kerk te herbouwen, en het volk tot vernieuwde omhelzing van het verzaakte geloof te vermanen. En zóó gelukkig slaagde hij in deze zijne eerste zending, dat, zegt de geschiedschrijver (4), „ecclesia quam ipse aedificavit, *permansit*, et facta est canonisia Regularium," en, na meermalen hersteld te zijn, ten jare 1416 in die fraaije kruiskerk is veranderd, welke nog heden een sieraad dier stad is.

Had hij alzoo de goede verwachting, die men van hem koesterde, niet te leur gesteld, het gaf grond, om nog meer van hem te hopen, en zoo werd hem de moeijelijke taak opgedragen, om de heilige plaatsen der heidensche Friezen te verwoesten, en de beelden hunner afgoden te vernielen. Moeijelijk noemden wij dat werk, door velen

(4) Worperi Thaboritae, lib. II, cap. 22. Zie Bhrends, *Leben des h. Ludgers*, S. 15.

afwezig te zijn geweest, in het vaderland t
of hij betuigde niet alleen de grootste ach
geest en veelomvattende geleerdheid van
maar openbaarde ook luide zijn verlangen.
ruimen tijd in diens nabijheid te mogen
uit zijnen overvloed te verzadigen. Maa door
reeds op zijne hulp en medewerking g zijner
moeijelijk te bewegen, om zijne toest lgenoo-
geven; doch eindelijk, aan zijne her r vaderen
langeren wederstand kunnende bieden aagschapt,
ger naar Engeland terug, en stond niet zonder
in den kring zijner vroegere vriende , zoo veel dit
allen, en vooral door Alcuinus, ntende die ligt-
heeten. ij juist de man,

Nu leide hij zich met vernieuwd Evangelie te ver-
nis van al die wetenschappen, v neid en onafhanke-
eenen godgeleerde noodzakelijk w o iemand, dan was
de theologie, bijbelkennis, patri en, dat de omhelzing
schiedenis, logica, dialectica, r id niet beroofde, haar
kunde, geneeskunst en muzijk eeleer verzekerde. En
maakte het onderwijs van Al n persoon en woorden,
op hem, als deze in de sch der afgoden, in tegen-
over „ de verwezentlijking v ders, te vernielen, en
menschen door Jezus Chris sten, of tot Christelijke
verbreiding des Christendom dat iemand er zich met
als middel daartoe." Ja, n ja zóó, dat zij hem, op
hem regt duidelijk te wo en, die in de heiligdom-
roepen, en met kracht r den koning en voor
van eenen Willebrord e kerkelijk gebruik gewier-
nog heidensche landgeno alk een goed gevolg be-
Van toen af aan leide opvolger van Gregorius,
eenvoudige, van alle ge ts prediker geweest was,
des Christendoms, om de verdere bekeering der
van den Apostel Pau in Oostergoo, dat onder

hem op te

oorte komende,
e van de plaats,
wde, en deed van
itgebreide parochie,
de duisternis der af-
der kennis des Heeren

hier de hulp ten nutte
f, eenen bij het volk zeer
zanger. Dezen, door eene
arende drie jaren bijna geheel
erd? of wel Holwirde, nabij
komen, had hij het geluk, niet
ook tevens hem tot de kennis en
Jezus Christus te brengen, zoodat
reisde, en in zijne gezangen vroeger
en bezong en bij het volk in gedach-
t getrouwheid aan Wodan en Fosta
u voortaan Christelijke onderwerpen in
andelde. Alzoo het licht, dat voor hem
anderen aanwijzende, was hij voor zijnen
ubbelen zin een medewerker aan de groote
deze op zich genomen had, en waaraan hij
arbeidde, met uitzondering van het derde
des jaars, als wanneer hij telkens naar Utrecht
hen te onderwijzen, die zich aldaar tot den
en stand voorbereidden. Maar steeds keerde hij
uwen lust, bij de oude liefde, tot de zijnen terug,
zich naauwelijks de noodige rust, maar besteedde
nen tijd aan het welzijn zijner landgenooten.

lad hij zich bij zijn eerste oponthoud te Utrecht er
eds op toegelegd, om zijne gedachten geleidelijk te re-

gelen, op te schrijven en duidelijk uit te spreken, nu oogstte hij er de vruchten van in. Want bij eene aangename stem, gelijk hij had, eene krachtvolle en levendige voordragt parende, werd hij gaarne gehoord, en de alom verrijzende kerken en kapellen getuigden van den bijval, dien hij erlangde, getuigden vooral, hoe het geloof zich verspreidde, en reeds vruchten begon te dragen. Door den kerkelijken zegen de huwelijken, die gesloten werden, heiligende, betoonde hij zich niet minder ijverig in het doopen van bekeerden en hunne kinderen, terwijl hij stervenden hunne laatste oogenblikken verligtte, door hun geloof te verlevendigen en hunne hoop te versterken.

In het bijzonder ook trok hij zich de opvoeding en het onderwijs der jeugd aan, opdat vooral in het hart van deze de zaden des Christendoms diepe wortelen zouden schieten, en zij bestand mogten zijn en voor ontrouw bewaard, wanneer de woeste benden der heidensche naburen zijn vaderland eens weder overvielen. En niet ongegrond was de vrees daarvoor, noch ook vruchteloos deze voorzorg: want nadat hij omstreeks zeven jaren aldus gearbeid had, overviel Wedekind, op het onverwachtst, de op den vrede vertrouwende Friezen, en drong (daar Karel de Groote, wegens den langdurigen oorlog tegen Spanje, deze gewesten bijna geheel aan zich zelve overgelaten had) zelfs in het tegenwoordige Friesland door, overal op zijnen weg, en voornamelijk in Oostergoo, kerken en kapellen verwoestende, en de inwoners zoekende over te halen, om der vaderen goden op nieuw hunne offers te brengen.

Ofschoon dit onzen Ludger smartte, zoo vertrouwde hij nogtans, dat het door hem gestrooide zaad reeds te veel verspreid, ontkiemd en te diep geworteld was, dan dat het immer weder uitgeroeid zoude kunnen worden; en het gevaar van mishandeling en dood ontvliedende,

vond hij in Utrecht eene veilige schuilplaats, die hij echter spoedig weder verliet, om zijne door reizen en allerlei vermoeijenissen verzwakte gezondheid, zoo mogelijk, te Rome te herstellen.

Hier, door Hadrianus I., een man, met allen ijver voor de uitbreiding en het aanzien der kerk bezield, met vaderlijke welwillendheid ontvangen, openbaarde hij dezen zijn voornemen, om, wanneer de vrede, gelijk hij verwachtte, spoedig hersteld, en hij op zijnen post teruggekeerd zoude zijn — óf in Friesland, óf in noordelijk Duitschland, een klooster van de Benedictijner orde te stichten. Ter verwezentlijking van dit voornemen ontving hij van den paus kostbare geschenken en reliquiën, en tevens den raad, om vooraf eenigen tijd in een Benedictijner klooster, op den berg Cassino, door te brengen, ten einde zich met de leefwijze en regelen dier orde meer bekend te maken.

Doch ook hier was hem slechts eene korte rust beschoren. Karel toch had de Saxers aldra weder ten onder gebragt, en van hen de belofte verkregen, dat zij het Christendom zouden aannemen, indien men hun leeraars zond, die hen in hunne eigene taal onderrigten konden. Geen wonder, dat Alcuinus, die, uit Engeland overgekomen, nu aan het hof des Keizers verkeerde, zijnen vriend Ludger, als den daartoe meest geschikten man, aanbeval. En had hij de hem vroeger door Karel aangebodene waardigheid van bisschop van Trier (Trevirensis (5)) nederig, maar standvastig, van de hand gewezen, hier vermogt hij niet te weigeren. De rust des kloosterlevens, dat hij geleerd had te beminnen, werd dan ook opgeofferd, om zijnen stamgenooten nuttig te zijn, en bereidwillig aanvaardde hij weder zijne taak.

(5) Worperi Thaboritae, l. l., cap. 23.

Ook nu rustte er zegen op zijn werk. De bewoners van Hunsingo, Fivelingo, Reiderland, Eemsland, en andere naburige streken, die hij aan de huizen hunner edelen rondom zich verzamelde, en de dwaasheid der afgoderij, en daarentegen het heilrijke des Christendoms, op nadrukkelijke wijze onder het oog bragt, werden door de kracht zijner woorden derwijze getroffen en overtuigd, dat zij zelve hunne afgoden vernielden, en kort daarop naar hunnen wensch gedoopt werden.

Al westelijk voorttrekkende, kwam hij nu eindelijk weder te Dockum, met voornemen, om zijn vroeger gevormd plan ten uitvoer te brengen, en op zijne geboorteplaats, op eigen grond en uit eigene middelen, een klooster te stichten; maar een droom schrikte hem van dit, anders bij hem zoo geliefkoosd, denkbeeld af, en was oorzaak, dat het eerst later aan den Rhoer tot stand kwam.

Groot waren de vorderingen, die het Christendom nu in deze gewesten gemaakt had, en dat het voor goed geplant en gevestigd was, zoude de laatste beproeving aldra toonen. Beschouwden sommigen het nog als eene met de Frankische heerschappij verbondene godsdienst, en had dit eene zamenzwering van enkele oost-Friesche edellieden, de vervolging der Evangelieverkondigers, en de verwoesting van eenige kerken ten gevolge, het was als de laatste stuiptrekking der afgodsdienst in deze landen. Mogten al sommigen door vrees, anderen door dwang, in schijn althans afvallig worden, dezen en die getrouw bleven ontbrak het niet aan troost, bemoediging en opbeuring. Nu was het vooral Barnlef de zanger, die overal vrij en veilig rondtrok, en op gezag van Ludger zelfs hunne kinderen doopte. En toen kort daarna deze laatste opstand tegen de Evangelieverkondiging te niet liep, toen getuigden de eensklaps als uit hunne asch herrijzende kerken en kapellen, dat het Christendom ook

hier op het heidendom gezegepraald had, en voor goed in Friesland *gevestigd* was.

Wij twijfelen niet, Mijne Heeren! of deze eenvoudige vermelding van daadzaken (met welke wij U misschien reeds te lang hebben bezig gehouden) zal ieder onbevooroordeelde overtuigen, dat — zonder de verdiensten van vroegere zendelingen te kort te doen — het vooral Ludger geweest is, die, door zijn langdurig verblijf, vurigen ijver, onvermoeide zorg, groote kennis, en het met wijs beleid gebruik maken van de hem hier, boven anderen, ten dienste staande middelen, dat het vooral Ludger geweest is, wien men boven allen de verdienste moet toekennen, van in het eigentlijke Friesland het Christendom tot eene gevestigde godsdienst te hebben gemaakt.

Ik heb gezegd!

VOORLEZING

OVER HET LEVEN VAN

Mr. ARENT VAN HALMAEL Jr.

EN

ZIJNE VERDIENSTEN OMTRENT DE

GESCHIEDENIS EN LETTERKUNDE

VAN

FRIESLAND,

gehouden in eene Vergadering van het Friesch Genootschap, den 14 April 1853.

MIJNE HEEREN! VEEL GEACHTE MEDELEDEN!

De oprigting van ons *Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde* was in 1827 een uitvloeisel van den geest des tijds, of van de opgewekte zucht voor de beoefening van de Friesche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde. Hoe weinig was er ten jare 1820 aan die vakken gedaan, sedert FOEKE SJOERDS zijne *Friesche Jaarboeken* onvoltooid liet (1771), sinds SCHWARTZENBERG en HERBELL in het onwaardeerbaar *Charterboek* tallooze bronnen ontsloten (1768—1795), sinds WASSENBERGH zijne *Taalkundige Bijdragen* uitgaf (1802 en 6)! — en tot welk een lagen trap van beoefening die letterkunde toen (1820) was

gedaald, daarvan strekte jaarlijks de inhoud der Friesche Almanakken, maar vooral de hernieuwde uitgave van een *Waatse Gribberts Brulloft* ten sprekenden bewijze.

Na den jare 1820 begon er echter een nieuw leven te ontluiken. EPKEMA'S nieuwe uitgave der werken van GYSBERT JACOBSZ. mogt eene onverwachte deelneming en belangstelling te beurt vallen (1821); de openbare hulde, door *Bolsward* op eene waardige wijze aan onzen Hoofddichter toegebragt, wekte bij velen geestdrift op voor de nationale zaak (1823); de broeders Ds. J. H. en Dr. E. HALBERTSMA (1822), Ds. R. POSTHUMUS (1824) en J. C. P. SALVERDA (1825) sloegen in hunne verzen toonen aan, die weerklank vonden in veler gemoed en waarmede de baan voor eene nieuwe Friesche letterkunde werd geopend; terwijl de Heeren Ds. H. W. C. A. VISSER en Dr. H. AMERSFOORDT een *Archief voor Vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche Geschiedenis* openden, tot uitgave en toelichting van nog verscholen bronnen.

Door deze en meerdere blijken van opgewekt volksleven vonden eenige, meest wetenschappelijk gevormde, Friezen zich in 1827 aangespoord, de oprigting van een *Friesch Genootschap* te beproeven, ten einde, door de zamenwerkende krachten van véle geletterde en belangstellende personen, de belangen der geschiedenis, oudheden en taal van *Friesland* te bevorderen, ook tot handhaving van den voorvaderlijken roem en de eer van dit gewest.

Naauwelijks was deze vereeniging gevestigd, of haar moed werd niet weinig versterkt en aangevuurd door een bezoek van den geleerden Brit JOHN BOWRING (1828), wiens minzame belangstelling en zucht tot onderzoek van al hetgeen ons land betrof hier, vooral bij leden des Genootschaps, eene bevrediging vond, waardoor hij in staat was aan zijn vaderland zulke hoogst belangrijke brieven omtrent *Friesland* en overzigten van de Friesche

en Hollandsche Letterkunde mede te deelen (1). Bij zijne ingenomenheid met ons land en volk leverde hij toch vooral het bewijs, dat de Friesche letterkunde niet enkel uit vóóringenomenheid en nationaliteit behoorde beoefend te worden; maar dat zij in zich zelve zóó belangrijk was, dat zij, wegens innerlijke waarde, aanspraak mogt maken zoowel op de belangstelling van vreemden als van de Friezen zelve.

Dat bewijs werd mede geleverd door den Heer Dr. H. AMERSFOORDT, die, als Hollander, eene bekwaamheid en een ijver voor de Friesche zaak aan den dag legde, welke hem de eer bezorgden van tot Voorzitter des Genootschaps te worden verkozen, en dien als zoodanig, na zijn overlijden, van deze plaats door zijn opvolger eene hulde werd toegebragt, welke de algemeene deelneming der vergadering, als was het hare hulde, mogt te beurt vallen (2).

---

(1) Hij plaatste deze *Brieven* in den *Morning Herald* en het *Iets over de Friesche Letterkunde* in de *Foreign Review*, waaruit de Heer Mr. A. TELTING ze vertaalde en in 1830 te *Leeuwarden* uitgaf, met bijvoeging van BOWRING's *Iets over de Hollandsche Taal- en Letterkunde*, vertaald door Mr. A. VAN HALMAEL Jr. In de *Westminster Review*, 1829, N°. 23, verscheen later nog een stuk, getiteld: *Frisian Literature*, bevattende eene beoordeeling van POSTHUMUS' vertalingen van SHAKSPEARE en van de *Lapekoer fen Gabe Skroor* der HALBERTSMA's. Dit stuk is vertaald medegedeeld in het *Mengelwerk der Leeuwarder Courant*, 1830, N°. 66. Ook nu nog wensch ik velen het genot toe, deze schoone stukken te lezen of te herlezen.

(2) Deze toespraak van den Heer Mr. U. A. EVERTSZ, door hem een *Woord ter Herinnering aan* H. AMERSFOORDT genoemd, is op verzoek der Vergadering gedrukt, en geplaatst voor het *Vijftiende Verslag der Handelingen van het Friesch Genootschap*, uitgebragt den 10 Julij 1843. Zie ook over hem blz 55 van dat Verslag.

Een derde niet minder bekwaam en ijverig geleerde, en evenzeer Hollander van geboorte en opleiding, mogt dit bewijs versterken, en gedurende de dertig jaren, dat hij in ons midden verkeerde, door zijne grondig bewerkte geschriften, in proza en poëzij beide, veel bijdragen, om de Friesche zaak te ondersteunen. Schoon hij geen lid onzer vereeniging was of verlangde te zijn, maar naast en met haar zelfstandig voor de eer der Friesche letteren wilde werken, heeft hij op de vorming van waardige leden van ons Genootschap zulk een invloed uitgeoefend, heeft hij de belangen, waaraan wij onze krachten wijden, zóódanig bevorderd, dat zijne verdiensten en nagedachtenis daardoor voorzeker met het hoogste regt aanspraak hebben op onze vereering en hulde.

Vergunt mij dus, Mijne Heeren! dat ik u in dit uur bij *het Leven van Mr.* ARENT VAN HALMAEL Jr. *en zijne verdiensten jegens de Friesche Geschiedenis en Letterkunde* wensch te bepalen. Mij zult ge het zeker ten goede houden, dat ik daarbij een pligt van ons Genootschap jegens zulk een ijverigen medearbeider tracht te vervullen; mij — die, door een twintigjarig vriendschappelijk verkeer innig aan hem verbonden, zoo veel en met zoo veel liefde aan hem denk, omdat ik vol dankbaarheid kan betuigen, voor mijne wetenschappelijke vorming aan niemand meer verpligting te hebben dan aan hem. Volgaarne heb ik daarom voldaan aan de uitnoodiging van het Bestuur der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te *Leiden*, om haar een Levensberigt van dit verdienstelijk lid mede te deelen, al waren er ook mannen, meer bevoegd en bekwaam dan ik, om deze taak te vervullen. De blijken van goedkeuring daarop ontvangen van VAN HALMAEL'S gade en ook van zijn boezemvriend, die door zwakheid verhinderd werd, in deze vergadering tot u te spre-

ken (3), hebben mij niet weinig bemoedigd, u dat berigt thans in gewijzigden vorm voor te dragen; en, terwijl ik uwe toegevende aandacht inroep, betuig ik gaarne, dat mij niets aangenamer zou zijn, dan dat gij deze poging van déze plaats gepast, en VAN HALMAEL zoowel als het Friesch Genootschap niet onwaardig mogt keuren (4). —

Amsterdam was zijne geboortestad en de 17 October 1788 de dag, waarop hij het licht zag. ARENT VAN HALMAEL, handelaar in effecten, en SARA STADNITSKI had hij tot ouders. De opvoeding van den vurigen en schranderen knaap werd vooral bestuurd door deze brave moeder, die, ten aanzien der godsdienstige vorming van hare kinderen, grooten steun vond in een huisvriend als den beroemden kanselredenaar MARTINUS STUART, wiens onderwijs en lessen vooral op dezen zoon indruk maakten en van duurzamen invloed waren tot regeling van zijne denkbeelden en gedrag. Zijne voorloopige wetenschappelijke opleiding werd toevertrouwd aan een ander beroemd man, aan IJSBRAND VAN HAMELSVELD, vroeger Hoog-

---

(3) De Heer Conrector J. D. ANKRINGA, die, als Secretaris, VAN HALMAEL in het bestuur van het Genootschap *Constanter* van den beginne af ter zijde stond.

(4) Boven mijne verwachting is deze wensch vervuld, op eene wijze, die VAN HALMAEL zeer vereerde. Na het uitspreken van deze rede toch werd, op voorstel van den Edel Groot Achtbaren Heer Mr. W. W. BUMA, door de Vergadering besloten, den spreker uit te noodigen, dit stuk voor de pers af te staan, om in een eerstvolgend No. van het tijdschrift: *de Vrije Fries* gedrukt te worden: opdat daardoor, van wege het Genootschap, een blijk mogt worden gegeven, hoe zeer het de verdiensten van VAN HALMAEL op prijs stelde en van deszelfs gezindheid om zijne nagedachtenis eene welverdiende hulde toe te brengen. Hoewel ik het gesprokene niet voor den druk had bewerkt of bestemd, heb ik deze uitnoodiging gaarne aangenomen en mij verheugd, dat het Genootschap mijnen vriend deze vereering wilde toekennen.

leeraar te *Utrecht*, destijds ambteloos te *Amsterdam* gevestigd, bij wien de jonge VAN HALMAEL kwam inwonen. De groote geleerdheid en verbazende werkzaamheid van dezen, toenmaals zoo vruchtbaren, schrijver ontwikkelden in den vatbaren leerling een blakenden lust voor de letteren en een geest van onderzoek en onvermoeide nasporing, welke hem altijd eigen bleven.

Wel voorbereid legde hij zich vervolgens aan het Athenaeum zijner geboortestad op de regtsgeleerdheid toe, waarbij zijne vlugheid van bevatting en ongemeen geheugen hem groote bekwaamheden deden verwerven. Dat Athenaeum, opgeluisterd door mannen als CRAS, VAN LENNEP, KEMPER, HERMAN BOSSCHA, BONN en VROLIK, bloeide toen, in weêrwil van den druk der tijden. Uit het toenmaals buitengewoon groot getal kweekelingen zijn mannen voortgesproten als J. H. VAN REENEN, G. MOLL, H. A. HAMAKER, J. AMERSFOORDT, J. GEEL, C. J. C. REUVENS, F. A. VAN HALL en ook VAN HALMAEL. Vurig beminnaar van zijn vernederd vaderland, wijdde hij aan deszelfs geschiedenis en letterkunde al den tijd, welke hem van zijne regtsstudie overschoot, en zocht hij vooral in HOOFT en VONDEL voedsel voor zijn dichterlijken geest. Liefde voor vaderland en letteren bragt eerlang ook dien vriendschappelijken kring van jeugdige dichtbeoefenaars bijeen, waarvan VAN HALMAEL, P. BOSSCHA, HARTSEN, ZWEERTS en VAN DER VOORT de voornaamste leden waren. Hoe dieper het vaderland zonk, hoe krachtiger men daarin zijn hart lucht gaf in verontwaardiging en opwekking, als om den geest te verheffen boven den smadelijken dwang van den nog immer in aanzien stijgenden Europeschen veroveraar (5). Doch met dat aanzien

(5) Van de in dien kring voorgedragen dichtstukken, waartoe ook een treurspel, *Coriolanus* getiteld, behoorde, heeft VAN HAL-

zou ook de dwang van het geweld nog stijgen en zware offers eischen.

Nadat VAN HALMAEL dien kring en het Athenaeum met smart had verlaten, werd hij den 20sten Julij 1810 te *Leiden* tot Doctor in de beide regten bevorderd. Hij vestigde zich te *Amsterdam* als Advokaat, en vond spoedig gelegenheid, zich als een bekwaam regtsgeleerde te doen kennen. Weldra werd hij echter in die loopbaan gestuit. De voor zijnen vurigen en onbuigzamen geest onduldbare Fransche overheersching dwong ook hem, in weêrwil van krachtigen tegenstand, eerst onder de garde soldée en daarna als garde d'honneur de wapenen op te nemen, en naar *Frankrijk* te trekken, waar hij een geruimen tijd te *Metz* vertoefde. De omstandigheden, welke daarbij plaats hadden, verzwaarden niet weinig het grievende van dien uittogt. Vandaar zijn blijvende afkeer van de Franschen en (behalve in de kunst) van alles wat Fransch was. Vandaar, dat hij weinig tijds later de toenmalige gesteldheid des lands zoo krachtig schilderde in de woorden:

De trotsche nagebuur, op *Neêrlands* welvaart tuk,
Toen vijand van de deugd, van regt en volksgeluk,
En 't monsterdier, wiens naam als vloek ons klinkt in de ooren,
NAPOLEON, heel de aard' ten geeselroê beschoren,
Ontrukten 't — alles: Ach! 't was weinig dat de schat,
De vrucht van eeuwen vlijts, door roofversklaauw gevat,
In vreemde schatkist smolt; mijn taal, mijn regt, 's volks zeden,
Beschimpt, vervolgd, verguisd, tot nietig stof vertreden,
Vergingen; ach! mijn kroost, in slavendienst gesleept,
Der oudren hart ontrukt, naar 't slagveld voortgezweept,

MAEL later niets willen uitgeven. De medegedeelde bijzonderheden uit dit tijdperk ben ik verschuldigd aan zijn veeljarigen vriend, den Hoogleeraar P. BOSSCHA, te *Deventer*, dien ik daarvoor bij dezen mijnen dank toebreng.

Moest zelfs 't misdadig doel der heerschzucht onderschragen,
Rampzalig gijzlaar zijn voor diep verdrukte magen!

Maar niet minder krachtig ontboezemde hij zijne vreugde over de spoedig daarop gevolgde verlossing en herstelling des Vaderlands:

Maar 'k zag 't, de Algoedheid waakt'! Hij kwam; *Euroop* werd vrij:
En, — *Moscou's* vuur verslond den staf der dwinglandij! —
Mijns WILLEMS nageslacht verbrak de zwarte keten;
Het dierbaar Vaderland, der Vadren deugd getrouw,
Gelouterd in den schoot van tegenspoed en rouw,
Verscheen hij; aller hart vloog VADER WILLEM tegen!

Deze regelen zijn genomen uit de eerst uitgegevene proeve van VAN HALMAEL'S poëzij, getiteld: *de Echt, door de Goden gesloten en gevierd. Zinnebeeldige Voorstelling, ter viering van het hooge huwelijk van den Kroonprins der Nederlanden en de Grootvorstin van Rusland*, in 1816. Sedert dien tijd vooral wijdde VAN HALMAEL zich met lust en liefde aan de dichtkunst, welke vervolgens bestendig in hem een ijverig vereerder en beoefenaar vond. Onwederstaanbaar toch drong zij hem, zijn vol gemoed en rijkdom van denkbeelden in verzen uit te storten. En mogt hij in den beginne zijne gave nog wantrouwen, — BILDERDIJK was het, die zijn moed en zelfvertrouwen versterkte. In laatst genoemd jaar met dezen in kennis gekomen, mogt het VAN HALMAEL gebeuren, een zijner verzen hem voor te lezen, en uit den mond des grooten meesters deze lofspraak te vernemen: „Vaar voort, gij zijt dichter!"

Niet minder boeide hem toen, gelijk reeds vroeger, het Tooneel. WATTIER, SNOEK, BINGLEY en anderen wedijverden tot verheerlijking van den Amsterdamschen Schouwburg, welke met nooit gekenden luister was omgeven gedurende de jaren der overheersching, toen men

behoefte had aan verstrooijing en aan de vertroosting der kunst tegen het leed des tijds. Het Treurspel inzonderheid verschafte hem het hoogste kunstgenot. Diepe studie van al wat tot het vroegere en latere tooneel, de tooneeldichtkunst en de tooneel-speelkunst in betrekking stond, legde VAN HALMAEL tot grondslag van zijn streven, om, op het voetspoor van BILDERDIJK en WISELIUS, den bloei der kunst ook door eigene vaderlandsche dichtvruchten te schragen. Bovendien strekte zijne deelneming aan de uitgave van het blad: *de Tooneelkijker*, om, door kritiek van het tooneelspel en van de stukken zelve, de wetten en regelen der kunst tegen verwaarloozing en miskenning te handhaven.

Het eerste door hem uitgegeven Treurspel was *Gerard van Velzen*, en had alzoo een persoon uit de geschiedenis des vaderlands ten onderwerp (1817). In het zelfde jaar gaf hij ook eene proeve, „ om de zoogenaamde hooge Comedie, door de Fransche dichters geschapen, na te bootsen," in het geestige Blijspel: *de Hekelaar*, later meermalen opgevoerd. De poging van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, ter bekrooning van een oorspronkelijk Nederduitsch Treurspel, moest ook zijne belangstelling opwekken, en dong hij mede door de inzending van een stuk, getiteld: *Antigone*, dat hoogen lof mogt verwerven, doch, even als alle andere ingekomene stukken, onbekroond bleef, waarom hij zelf het in 1820 herzien in het licht gaf.

Intusschen was er in zijne loopbaan eene groote verandering gekomen. In 1815 had hij de pleitzaal verlaten ten gevolge eener benoeming tot Auditeur Militair te *Amsterdam*, en wel in de plaats van BILDERDIJK, hetgeen aanleiding gaf tot de bovenvermelde kennismaking. Ruim een jaar daarna werd hem gelijke betrekking in *Friesland* opgedragen, welke hij later over *Groningen* en *Drenthe*

zag uitgebreid. — Midden in den winter en over land, langs toen nog bijna onbruikbare zand- en kleiwegen, moest hij zich eene gevaarlijke en vermoeijende reis van drie à vier dagen getroosten naar een oord, dat hem als een bar en vèr af gelegen noorden, bewoond door ruwe en onbeschaafde menschen, was afgeschilderd door die beschaafde en kundige Hollanders, welke hem over zijne verbanning naar een *Siberië* waren komen beklagen. Den 2 Januarij 1817 kwam hij te *Leeuwarden* aan; doch hoe groot en aangenaam was zijne teleurstelling, het hier geheel anders te vinden dan hij zich voorgesteld had. Op zijne beurt leerde hij ze spoedig beklagen die beschaafde Hollanders, wier onkunde zulk een ongunstig oordeel over een belangrijk gedeelte van hun vaderland kon vellen. Immers, al mogt de beoefening van fraaije letteren en wetenschappen hier destijds niet naar buiten schitteren, hij vond hier weldra hare beoefenaars in een aantal bekwame en degelijke personen, met welke hij van lieverlede in kennis geraakte. Hij vond hier eene bloeijende *Tooneel-Societeit* of liefhebberij-tooneel onder eenige heeren, die hem spoedig tot werkend lid aannemen, waarom hij in dat zelfde jaar, 1817, zijn *Hekelaar* aan hen opdroeg. Hij vond hier verscheidene letterkundigen, die zich gaarne bij hem aansloten, en met wie hij in 1819 het Taal- en Letterkundig Genootschap *Constanter* oprigtte, welks ijverige werkzaamheden hij langer dan dertig jaren als Voorzitter leidde en aan welk pleegkind hij met geheel zijn hart verbonden was (6). Hij vond hier weldra ook eene

(6) Van al de menigvuldige werkzaamheden van *Constanter* heeft het alleen publiek gemaakt zijne bewerking van: *C. Huygens Batava Tempe, 't Voor-hout van 's Gravenhage. Met eene Omschrijving in ongebonden stijl en met ophelderende Aanteekeningen*, in 1824 voor rekening des Genootschaps in groot 4°. gedrukt.

beminnenswaarde gade in Mejufvrouw CATHARINA ANNA RUITINGA, met wie hij den 1 November 1820 in den echt werd verbonden (7).

Een man als VAN HALMAEL, die overal op zijne plaats en in iederen kring even aangenaam, onderhoudend en nuttig was, zonder zich op zijne meerdere kennis te laten voorstaan, bragt ook zijne eigene aanbeveling met zich. Hij gaf zich moeite de Friezen en hun land te leeren kennen; hij maakte eene ernstige studie van hunne geschiedenis en letterkunde, en vandaar dat hij veler vertrouwen won, hier spoedig inheemsch werd en eerlang kon verklaren, dat hij „ wel geen Fries van geboorte, maar toch hartelijk aan *Friesland* en aan allen, die het wel met *Friesland* meenen, als een broeder verkleefd was" (8).

Bij het genot van huiselijk geluk wijdde VAN HALMAEL vervolgens al de uren, welke hem van de vervulling zijner, vaak moeitevolle, ambtsbetrekking overbleven, met en voor *Constanter* aan de beoefening van de Vaderlandsche en bijzonder van de Friesche Geschiedenis en niet minder van de Nederlandsche Taal- en Letterkunde. Voor zijne taalstudie had hij veel te danken aan BILDERDIJK, van wiens werken hij een grondig kenner was, en met wiens taalbeschouwing en woordvorsching hij ingenomen bleef, al mogt hij zich immer toeleggen op zelfstandig onderzoek, zonder zich door eenig gezag te laten beheerschen (9). Van al de door hem bewerkte stukken en

---

(7) Zij was eene dochter van den Heer WATSE DOUWES RUITINGA, Ontvanger der Directe Belastingen enz. te *Leeuwarden*, en Mejufvrouw ANNA CATHARINA VAN WICHEREN. Zijn echt is kinderloos gebleven.

(8) Zie de Opdragt van zijne *Schieringers en Vetkoopers*, 1841.

(9) Als ambtenaar schreef hij echter dagelijks getrouw in de spelling van SIEGENBEEK; doch als letterkundige volgde hij eene spelling, welke hij na rijp onderzoek voor de beste keurde.

talrijke verhandelingen, waarvan sommige toen en later ook werden voorgedragen in de winteravond-vergaderingen van het Departement *Leeuwarden* der Maatschappij: tot nut van 't algemeen, waarin hij vele jaren als een der verdienstelijkste sprekers werd geacht (10), was hij eerst in 1828, op aandrang van *Constanter*, te bewegen, iets in het licht te geven. Wegens onheusche beoordeelingen van recensenten, die hem en zijn dichttrant niet begrepen en miskenden, waarover hij zich herhaaldelijk trachtte te regtvaardigen (11), had hij van elke uitgave willen afzien. In genoemd jaar verscheen dan zijn treurspel: *Reinier en Willem van Oldenbarneveldt* en twee jaren later: *Ats Bonninga*, waarop in 1831 volgde: *Adel en Ida, of de bevrijding van Friesland* (12). Beide laatste treurspelen, aan de Friesche Geschiedenis ontleend, baarden geen gering opzien, en verwierven bij de herhaalde opvoering te *Leeuwarden* en elders grooten bijval, zoowel wegens de schoone en krachtige verzen als de wijze van inkleeding en voorstelling, die kenmerken droegen van grondige kennis van de historie, waarvan ook de Voor- en Nareden van het eerste getuigden. Als eene andere vrucht van die studie bewerkte VAN HALMAEL destijds het eerste gedeelte van

(10) Om die reden werd hij in 1834, bij het plegtig vieren van het vijftigjarig bestaan van dit Departement, uitgenoodigd een dichtstuk uit te spreken, hetwelk destijds afzonderlijk is uitgegeven.

(11) In de Aantt. op *Peter de Groote*, blz. 7 en in de Voorrede van *de Schieringers en Vetkoopers*. In 1828 vervaardigde hij met den Heer J. VAN LEEUWEN ook den Catalogus der aanzienlijke Bibliotheek van Mr. D. H. BEUCKER ANDREAE, welke, wegens verdeeling en naauwkeurige bewerking, naam verwierf.

(12) In dit jaar gaf hij mede in het licht: *Nieuwjaarswensch enz. van Thomasvaêr* enz., benevens een extemporé: *Ter nagedachtenis van van Speyk.*

een *Beknopt Overzicht van de Friesche Geschiedenis*, hetwelk, door een zijner vrienden in het Friesch vertaald, geplaatst is in het *Friesch Jierboeckjen trog it Friesch Genoatschip, foar* 1831, 1833 en 1834. Van het oorspronkelijke heeft de Heer J. VAN LEEUWEN uittreksels medegedeeld in zijne Aanteekeningen op de *Kronyk der vrije Friezen*, *Leeuwarden* 1834 (13).

De rijkdom van gewigtige feiten en belangwekkende gebeurtenissen, welke die zoo lang verwaarloosde geschiedenis van *Friesland* in verschillende tijdperken oplevert, boden hem vervolgens telkens nieuwe onderwerpen tot eene dramatische behandeling aan. Nadat hij zich, ook ter vermijding van eenzijdig- en eenzelvigheid, inmiddels op een geheel ander terrein begeven, en in 1834 en 1837 zijne treurspelen *Peter de Groote* en *Mathilda en Struensee* bewerkt en uitgegeven had, was *Radboud de tweede, Koning van Friesland, Treurspel*, in 1839 eene nieuwe proeve van zijn diep indringen in den geest dier geschiedenis. Doch geene zijner dichtvruchten droeg daarvan meer over-

---

(13) Het is inderdaad grootelijks te beklagen, dat hij deze bewerking van de Friesche Geschiedenis, ten gevolge van de staking der uitgave van het Jierboeckjen en andere werkzaamheden, niet verder dan het midden der 13de eeuw voltooid heeft. — Omstreeks dezen tijd had hij het plan gevormd, om met den Heer VAN LEEUWEN eene Geschiedkundige Beschrijving van *Leeuwarden* te bewerken, waartoe de Regering hun reeds toegang tot de stedelijke Archiven had verleend. Na de plaatsing van mijn vertoog over de ligging dezer stad aan de *Middelzee*, in het Mengelwerk der *Leeuwarder Courant* van 26 Maart 1833, had hij echter de goedheid ten mijnen behoeve van dit onderwerp af te zien, den toegang tot het Archief voor mij te verzoeken en mij zijne ondersteunende hulp toe te zeggen. Dankbaar erken ik nogmaals die hulp en voorlichting op velerlei wijze van hem te hebben ondervonden, gelijk ik reeds vermeld heb op blz. XV der Voorrede van het eerste deel mijner *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden*.

tuigende blijken dan: *de Schieringers en de Vetkoopers*, *Romantisch-Dramatische Tafereelen uit de Geschiedenis van Friesland*, *in de* 15e *eeuw*, *Leeuwarden* 1841. Door deze Historiespelen in den trant van SHAKESPEARE wilde hij, „in den vorm van een Drama, de geschiedenis getrouw en wijsgeerig voorstellen, en de personen in hun wezentlijk karakter en met de waarschijnelijke beweegredenen hunner handelingen opvoeren, opdat de geschiedenis inderdaad eene Leermeesteresse der Volkeren mogt zijn."

Ofschoon niet al zijne tijdgenooten hem en zijn versbouw (welke door kernachtigheid weleens stroef en gedrongen scheen te zijn) (14) begrepen, en hij zich bij herhaling moest verklaren, dat hij zich den „vaersbouw van onze *Classici*, VONDEL, HOOFT, HUYGENS, ANTONIDES, en eenige anderen ten voorbeeld had gesteld, en dat hij wenschte, hen op zijde te streven en in het dramatische vak Stukken te leveren, welke ons Tooneel en onzer Letterkunde tot eer mogten strekken," — zijne pogingen werden echter door hen erkend en naar waarde geschat, op wier oordeel hij den meesten prijs mogt stellen. Blijken daarvan ontving hij door zijne benoeming in 1828 tot lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te *Leiden;* in 1838 tot lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van kunsten en wetenschappen; in 1839 tot Correspondent der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, en in 1841 tot Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Zeer aangenaam was

(14) Vandaar, dat zijne verzen den schijn hebben van met moeite gemaakt te zijn, en toch was het tegenovergestelde het geval. Als hij het plan van een treurspel lang doordacht en uitvoerige bouwstoffen daartoe bijeengebragt had, schreef hij gewoonlijk in éénen avond, van 6 tot 10 uren, een geheel bedrijf of ongeveer 300 alexandrijnen ter neder. Van ongemeene vlugheid, bij zóóveel degelijkheid, heeft hij vele blijken gegeven.

het hem, het ordeteeken te mogen ontvangen uit handen van Koning WILLEM II zelven, onder bijvoeging van hoogstdeszelfs dank voor zijne treffende dichtregelen, vervat in *Frieslands Hulde aan Nederlands Koning en Koningin*, den vorigen avond in den Schouwburg te *Leeuwarden*, te midden eener jubelende menigte, aan deze vereerde Vorstelijke personen toegebragt (15).

Bij voortduring bleef VAN HALMAEL zich met ijver wijden aan de Geschiedenis, de Dichtkunst en het Tooneel, en wel te zamen in onderling verband. Hoe belangrijk waren niet zijne, in 1840 uitgegevene, *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Tooneel, de Tooneelspeelkunst en de Tooneelspelers, in Nederland;* een onderwerp, tot dusverre in ons land bijna geheel verwaarloosd, en aan welks behandeling hij eene verbazende moeite en zorg besteedde, „ om den roem van zijn Vaderland, ook in dit opzicht, te handhaven." In 1844 en 1846 liet hij daarop twee Blijspelen in verzen volgen: *de Dwaling van den dag* en *Henri Picard, of: de Nederlandsche Zanger te Parijs.* Intusschen deelde hij met de meeste welwillendheid een aantal bijdragen in poëzij en proza mede aan den Nederlandsche Muzen-Almanak, den Almanak voor het schoone en goede, den Friesche Volks-Almanak en, onder vele anderen, in het Mengelwerk der Leeuwarder Courant, waarvan hij gedurende de vier eerste jaren een der ijverigste medewerkers was. De onderwerpen dier bijdragen, waarvan ik eene lijst heb opgemaakt, welke niet minder dan zeventig stukken aanwijst, waren veelal aan de Vaderlandsche, doch meest aan de Friesche Geschiedenis

(15) In 1841 voor rekening des schrijvers gedrukt en daarna geplaatst in den *Friesche Volks-Almanak* voor 1842. Het roerende slot dier *Hulde* mogt het loon der kunst, de tranen der Koningin, ten deel vallen.

ontleend. De voornaamste daarvan meen ik u hier te moeten herinneren, ook, omdat niemand vóór of na hem de belangrijkste tafereelen onzer historie in zulke schoone verzen gebragt en de waarheid met de romantische voorstelling zoo treffend vereenigd heeft. Levendig staat nog de indruk voor mijnen geest, welke zijne romances op mij maakten, als: *Hessel Jongama, het lied van Koning Radboud, het lied der Tadema's en Rodmans*, of zijne legenden: *de Dood van Bonifacius, de Twaalf Friesche Grijsaards, Eelco Liauckama, Jan Kanneke*, of niet minder zijne liederen en dichterlijke verhalen, als: *het Bieroproer, Groote Pier, George van Lalain en Jacob Hillebrands, Fecke Rhala, Anna Tjebbes Tjebbinga, Scherne Wybe en Swob Hottinga, het lied van den Frieschen Landman aan Caspar Robles* en den *Brief van Albertine Agnes aan Prins Hendrik Casimir.* Inderdaad, met historische trouw heeft hij daarin door de dichtkunst de eer en de roemvolle herinneringen van *Friesland* verlevendigd, op eene wijze, die ons vaderlandsch gevoel duurzaam zal streelen en verheffen.

Van zijne prozastukken meen ik u vooral te mogen herinneren: het romantisch verhaal *Alydt Jarla*, de tafereelen betrekkelijk *het geslacht Sjaerdama*, de doorwrochte *Verhandeling over Aede Hessels Jonghama*, de berigten over *Folckert Aytta en Ydt Hania*, en de geschiedkundige beschrijving van *het kasteel Liauckama.* Inzonderheid was hij doorgedrongen in de geschiedenis van *Friesland* in de laatste der middeleeuwen. Getuigen daarvan zijne grondige vertoogen *over het regt der Hollandsche Graven op Friesland, over den Donia-oorlog*, zijne *Narede op Ats Bonninga* en *Historiespelen*, zijn *Verslag van het Handschrift van S. à Wigara*, en de onschatbare Aanteekeningen, door hem op zijn exemplaar van Winsemius' *Kronijk* gemaakt; terwijl zijne voorloopige bewerking eener nieuwe uitgave van Sicke Beninga, thans in het bezit van het Friesch

Genootschap en hier aanwezig, u een blijk kan geven van een zeldzamen ijver en zorg, waarvan latere geschiedschrijvers veel dienst kunnen genieten (16).

Doch dit alles is nog niet genoeg, om u ten volle van 's mans verdiensten jegens onze letterkunde te overtuigen. Vele dezer stukken stonden in verband tot of waren uitvloeisels en tevens ontspanningen van een zwaarwigtigen arbeid, welke tot een duurzaam gedenkteeken van zijne ongemeene bekwaamheid en bewonderenswaardige werkzaamheid zal verstrekken. Bij zijne grondige studie van Friesche geschiedenis en de bewerking van genoemde Treur- en Historiespelen werd hij hoe langer hoe meer overtuigd, „ dat men de Geschiedenis van *Friesland* niet naar de tegenwoordige behoeften kan leeren kennen, zonder bekend te zijn met de bijzondere geschiedenis van die adellijke Geslachten, welke *Friesland's* grond hebben bewoond en ten deele nog bewonen." Daardoor ook kon eerst worden nagespoord „ met welke inzichten, en volgens welke grondbeginselen, of waardoor gedreven en bewogen, de Hoofdpersonen op het groot tooneel des lands hunne rollen hebben gespeeld." Het historisch belang eener kritische bewerking van de Geslachtlijsten des Frieschen Adels; het gewigt van sommige personen en familiën, die het vaderland tot roem verstrekt hebben; de voorraad van ongebruikte bouwstoffen, en de onvolledigheid van FERWERDA'S *Wapenboek*, — ziedaar de

(16) Om het naslaan van al deze, in verschillende werken, Jaarboekjes enz. verspreide, stukken gemakkelijk te maken, ben ik verzocht de vermelde Lijst van Bijdragen achter deze Voorlezing mede te deelen. — Van al zijne geschriften vroeg hij nooit honorarium, maar offerde er wel aanzienlijke sommen bij op. Onderscheidene verhandelingen en verzen, in *Constanter* en elders voorgedragen, zijn echter ongedrukt gebleven en, volgens zijne begeerte, tot groote smart zijner vrienden, thans verscheurd.

redenen, welke hem bewogen, met Jhr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA, de bewerking van een *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren, Adel* op zich te nemen.

Toen den 25 November 1842 de Prospectus verscheen van dit werk, was het, volgens betuiging der Schrijvers, in handschrift geheel voltooid. Voortdurende onderzoekingen en later toegevloeide bouwstoffen deden VAN HALMAEL echter spoedig besluiten, het geheel om en over te werken. Hij volbragt dien zwaarwigtigen arbeid met buitengewonen moed en onvermoeide werkzaamheid. Veelal zat hij van 's morgens 6 à 7 tot 's avonds 9 à 10 uur daaraan te arbeiden. Doch vóór de uitgave een aanvang nam, had hij weder zoo vele aanteekeningen en bronnen verzameld, dat hij waarlijk besloot, het gansche werk (dat bij den druk niet minder dan ruim 800 bladzijden groot mediaan folio in kolommen besloeg) nogmaals om en over te werken, ten einde zichzelven te voldoen en de meest mogelijke naauwkeurigheid aan volledigheid te paren. Wij zijn getuigen geweest van die bijna ongeloofelijke werkzaamheid, aan een schijnbaar zoo droog en afgetrokken onderwerp besteed, en van de groote moeite en kosten, welke hij, met zeldzame onbekrompenheid en echte humaniteit, aan de nasporing van de waarheid, ook in kleinigheden, besteedde. Wij hebben den bijna zestigjarigen man dikwijls bewonderd bij de betooning van zoo veel geestkracht en het verrigten van zoo uiteenloopende werkzaamheden bij de verschillende rigtingen van zijnen ongemeenen geest: want dikwijls schreef de zelfde pen op den zelfden dag, in zijn ambt, verhooren, conclusiën en vonnissen, — voor het *Stamboek*, ingewikkelde genealogische aanteekeningen, — voor het tooneel, een Blij- of Treurspel, en, als tot uitspanning, gespierde verzen, waarin hij zijn gemoed lucht gaf.

In 1846 mogten de schrijvers het *Stamboek* (in 29 Af-

leveringen, waarvan de prijs ruim *f* 70 bedroeg) voltooid uitgegeven, en tevens, door de plaatsing van al de 125 daarop gedrukte exemplaren, uitverkocht zien. Aangenaam was het voorzeker hun, die verklaard hadden voor hunne moeite geen honorarium te zullen aanvaarden, daarin een gewenscht blijk van belangstelling te ondervinden, waarop zij aanspraak hadden. Na zoo lange, degelijke en herhaalde bewerking is dit *Stamboek van den Frieschen Adel* dan ook duurzame waarde verzekerd, welke volgende geslachten mede dankbaar zullen erkennen.

Die rustelooze, zoo niet overspannen, arbeid had echter een ongunstigen invloed op VAN HALMAEL'S gezondheid achtergelaten. Herhaalde aanvallen van beroerte ondermijnden blijkbaar zijne krachten. Intusschen bleef hij nog voor het tooneel arbeiden, bleef zijne krachtige dichtader nog vloeijen en kon hij nog als vroeger historische onderwerpen behandelen en voor *Constanter* werken. Met naauwgezetheid bleef hij ook zijn ambt als Auditeur Militair vervullen. Op den 28 September 1850 hield hij des middags zelfs nog eene openbare teregtstelling, kwam terug op zijne werkkamer, schreef daarvan de officiëele rapporten, doch, bij het schrijven van het *laatste woord* daarvan, overviel hem eene aandoening van beroerte, welke op den avond van den volgenden dag een einde maakte aan zijn werkzaam 62jarig leven.

VAN HALMAEL had van den Gever alles goeds naar verstand en hart groote gaven ontvangen. Dat hij daarvan een verstandig en nuttig gebruik heeft gemaakt; dat hij in den hem aangewezen kring gewoekerd heeft met de hem toevertrouwde talenten, — daarvan hebben wij de bewijzen vermeld, en daarin zoo vele blijken gezien van

veelzijdige kennis, groote bekwaamheid en ongemeenen ijver en schranderheid. Als Historicus en Genealogist heeft *Friesland* zelden iemand bezeten, die in grondige kennis van de geschiedenis dezer provincie met hem gelijk stond. Als Dichter en bijzonder als dramatisch Dichter en Tooneelkenner bezat hij zeldzame gaven en groote verdiensten, welke misschien eerst later meer erkend zullen worden, doch waarvan de Hoogleeraar Mr. J. DE WAL nu reeds getuigde, „ dat hij in de kennis van het tooneel en de tooneel-poëzij welligt door niemand hier te lande ooit is geëvenaard;" er bij voegende, dat, „ daar zijne schriften niet slechts vruchten van studie, maar ook voorwerpen van studie voor anderen zijn, de toekomstige geschiedschrijver onzer tooneelpoëzij op hem zal moeten wijzen, als den vertegenwoordiger van een eigen *genre*, dat misschien juist daarom minder navolgers vinden zal, omdat het eene voorbereiding eischt, waarvoor velen terugdeinzen" (17). Wegens dat alles verdient zijne nagedachtenis duurzame eer en roem, welke hij echter niet naijverig zocht, daar hij, met Oud-Nederlandsche degelijkheid, meer wilde zijn dan schijnen.

Die verdiensten als geleerde en dichter werden in hem niet weinig verhoogd door zijne deugden en zedelijke

(17) Zie zijne aanspraak ter opening der Jaarlijksche Algemeene Vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te *Leiden*, 1851, blz. 13. Ook in het 23ste Verslag van het Friesch Genootschap, van 1851, blz. 344, heeft de Secretaris, bij de vermelding van een geschenk, waarmede VAN HALMAEL in het laatste jaar zijns levens een blijk van toenadering gaf, aan zijne verdiensten hulde bewezen. Aan het slot daarvan plaatste hij de volgende opmerkelijke woorden: „ Wij hadden het genoegen niet, hem onder onze Medeleden te tellen; doch hij werkte met het zelfde doel als ons Genootschap, meer dan misschien iemand onzer. Hij was een Friesch Genootschap op zich zelven."

hoedanigheden als mensch. Ja, het was waarheid de getuigenis, dat hij „ evenzeer door edelen inborst als door gaven des geestes uitmuntte." Even als BILDERDIJK, met wien hij in geestrigting en karakter vele punten van overeenkomst had, was hij in liefde en afkeer, gelijk mede in het godsdienstige, doch op tegenovergestelde wijze, meest zeer overdreven; had ook hij vele gezetheden, vooroordeelen en bijzondere begrippen, en kon ook hij in de hevigheid zijner gemoedsbewegingen soms krachtig uitvaren omtrent alles, wat tegen zijne overtuiging streed. Nog sterker was echter, als een weldadig tegenwigt, zijne aangeborene goedhartigheid, welke, vol van zucht voor billijkheid en regt, gaarne zijn ongelijk erkende en door heusche dienstvaardigheid anderen verpligtte. Uit die bron vloeide ook het genot, dat hij vond in weldadigheid te plegen en hulp te betoonen. Hoe velen hebben geene treffende bewijzen van zijne edelmoedigheid ontvangen! Niet het minst zijne arme gevangenen, die, wanneer ze meer uit onkunde en dwaasheid dan uit boosheid misdreven hadden, in hem niet enkel een aanklager of regter, maar ook een raadsman en steun vonden, die hen hielp en ophief, waar redding mogelijk was. En welke opofferingen, moeite en vernederingen hij zich kon getroosten, om een werk der liefde te volbrengen, dát heeft hij met bewonderenswaardigen moed, geduld en zelfverzaking betoond bij zijne welgeslaagde pogingen, om zijnen geleerden en vernederden vriend S. v. G. een kommerloozen ouderdom te bezorgen. Doch dáárin vooral verschilde hij verre van BILDERDIJK, dat hij geen rusteloozen strijd voerde met de wereld, onder luide klagten over ingebeelde ellende en miskenning. Neen, hupsche blijmoedigheid, dankbaar genot en hartelijke minzaamheid jegens allen bleven onveranderlijk de kenmerken van het huiselijk en vriendschappelijk verkeer van den even edelen

als geleerden man, die het geluk, dat hij smaakte, zoo gaarne aan anderen mededeelde. Een geluk, dat hem nogtans niet dermate aan de wereld bond, alsof deze zijne bestemming en de vervulling zijner wenschen ware. O neen! zijn gemoedsleven achtte alle genot gering en het aanzijn zelfs een last, zonder vertrouwend uitzigt op dát leven der toekomst, waarheen zijne behoeften zich immer uitstrekten, en hetwelk thans, zoo wij geloovig hopen, bevrediging zal schenken aan de hier slechts ten deele ontwikkelde vermogens van zijnen voortreffelijken geest.

W. EEKHOFF.

HOOFDPUNTEN VAN HET LEVEN

VAN

Mr. ARENT VAN HALMAEL Jr.

EN

LIJST VAN ZIJNE UITGEGEVEN WERKEN.

1788, 17 October. Geboren te Amsterdam.
1810, 20 Julij. Gepromoveerd te Leiden tot Doctor in de Regten, op Theses.
1813. Als Garde d'Honneur uitgetrokken naar Metz.
1815. Aangesteld tot Auditeur Militair te Amsterdam.
1816. Uitgegeven: de Echt (van den Kroonprins) door de Goden gesloten en gevierd. Amsterdam.
Medewerking aan de Tooneelkijker.
1817, 2 Januarij. Te Leeuwarden gekomen als benoemd Auditeur Militair van Friesland, waarbij later ook Groningen en Drenthe gevoegd zijn.
Gerard van Velzen, Treurspel, uitgegeven.
De Hekelaar, Blijspel, uitgegeven.
1819. Opgerigt het Taal- en Letterkundig Genootschap: Constanter.
1820. Uitgegeven: Antigone, Treurspel.
1 November. Getrouwd met Mejufvrouw Catharina Anna Ruitinga, oud 21 jaren.
1828. Benoemd tot Lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Den Catalogus der Bibliotheek van Mr. Beucker Andreae mede vervaardigd.
Uitgegeven het Treurspel: Reinier en Willem van Oldenbarneveldt.

1830. Uitgegeven het Treurspel: Ats Bonninga.

1831. Uitgegeven het Treurspel: Adel en Ida, of de Bevrijding van Friesland.
Uitgegeven: Nieuwjaarswensch enz. van Thomasvaêr.
Uitgegeven: Ter Nagedachtenis van van Speyk.

1834. Uitgegeven het Treurspel: Peter de Groote, Zar van Rusland.
Uitgegeven: Dichtregelen ter feestviering van het 50jarig Bestaan van het Departement Leeuwarden.

1837. Uitgegeven het Treurspel: Mathilda en Struensee.

1839. Uitgegeven het Treurspel: Radboud de Tweede, Koning van Friesland.
Benoemd tot Correspondent der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut.
Benoemd tot Lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.

1840. Uitgegeven: Bijdragen tot de Geschiedenis van het Tooneel, de Tooneelspeelkunst en de Tooneelspelers in Nederland.

1841. Benoemd tot Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.
Uitgegeven: Frieslands Hulde aan Neêrlands Koning en Koningin.
Uitgegeven: De Schieringers en de Vetkoopers, Romantisch-Dramatische Tafereelen uit de Geschiedenis van Friesland, in de 15de eeuw (proza en poëzij).

1842—46. Met Jhr. de Haan Hettema uitgegeven het Stamboek van den Frieschen Adel, 2 deelen, gr. fol. met 42 bladen of 252 gekleurde Wapens.

1844. Uitgegeven: de Dwaling van den Dag, Blijspel.
1846. Uitgegeven: Henri Picard, of: de Nederlandsche Zanger te Parijs, Blijspel.
1850, 29 September. Overleden.

LIJST VAN DE BIJDRAGEN,

DOOR

Mr. A. VAN HALMAEL Jr.

GEPLAATST IN:

A. Het *Friesch Jierboeckjen:*

1831. Kort Overzigt van de Friesche Geschiedenis, 1ste Tijdperk.
1833. Kort Overzigt van de Friesche Geschiedenis, 2de Tijdperk.
1834. Kort Overzigt van de Friesche Geschiedenis, 2de Tijdperk, Vervolg.

B. Het *Jaarboekje voor de Katholijken in Friesland:*

1834. De Dood van Bonifacius, Legende. Dichtstuk.

C. Den *Friesche Volks-Almanak:*

1836. Eelco Liauckama, Legende. Dichtstuk.
1837. Alyd Jarla. Een Verhaal uit de Geschiedenis des Vaderlands.
Groote Pier. Lied.

Hessel Jonghama. Romance.
1838. Alyd Jarla, Vervolg en Slot.
1839. De Zorg, Jupiter en de Aarde, eene Latijnsche Mythe. Dichtstuk.
1840. Fragment uit een Historiespel: de Schieringers en Vetkoopers. Dichtstuk.
1841. Als boven, Vervolg.
1842. Frieslands Hulde aan den Koning en de Koningin. Gedeeltelijk vers.
De Dood van Darius Kodomannus, Koning van Persië. Dichtstuk.
1843. Folckert Aytta en Ydt Hania, verhaal uit de 16de eeuw.
1844. Albertine Agnes aan Hendrik Casimir, Erfstadhouder. Dichterlijke Brief.
1846. Fecke Rhala, 1581. Dichtstuk.

D. *De Vrije Fries.*

1839. De lof van het Landleven, naar Horatius. Dichtstuk.
1842. De Kerk van Terkaple. Met Jhr. Hettema.

E. SCHULL en VAN DER HOOP, *Bijdragen tot de Boeken- en Menschenkennis.*

1832. Cleopatra, Koningin van Egipte, aan C. J. C. Octavianus, Veldheer der Romeinen. (Heldinnebrief) Dichtstuk.
1834. De Twaalf Friesche Grijsaards. Legende.
1835. Verhandeling over Æde Hessels Jonghama.

F. De *Wetenswaardigheden uit de Geschiedenis van Noord-Holland.* Hoorn 1843.

1838. Over het oudst bekende Zegel der burgerij van Medemblik.
Iets over de Abtdij van Egmond en hare lotgevallen.

G. Den *Nederlandsche Muzen-Almanak.*

1829. George van Lalaing, Graaf van Rennenberg, en Jakob Hildebrands.
1830. Karel de Stoute aan Adolf van Egmond.
1831. Het Lied van de Tademaas en de Rodmans.
Feestdronk (op het Tooneel).
1832. Jan Kanneke (1497).
1834. Heer Jan de Tiende, Heer van Arckel. Romance.
1835. Gustaaf de Derde, Koning van Zweden.
Elvira.
1837. Juan Pasqual. Naar een geschiedkundig Verhaal.

H. Den *Almanak voor het Schoone en Goede.*

1833. De Bruid.
1834. Het Geslacht Sjaerdama. Tafereelen uit de Geschiedenis des Vaderlands.
1835. De Zoon van Kresus.
Blond boven Bruin.
1836. De twee Soldaten. Eene Vertelling.
1837. Anna Tjebbes Tjebbinga. Romance.
1839. Scherne Wybe en Swob Hottinga. Een berijmd Verhaal van 1481.

I. ROBIDÉ VAN DER AA, *Hulde aan H. J. Groen.* Leeuwarden 1825.

1825. Lied van den Frieschen Landman, Caspar Robles toegezongen.

K. In BOWRING's *Brieven over Holland, Friesland en Groningen.* Leeuwarden 1829.

1829. Vertaling van BOWRING's Iets over de Hollandsche Taal- en Letterkunde.

L. In ROBIDÉ VAN DER AA, *Oud-Nederlandsche Burgten en Kasteelen.*

Het Kasteel Liauckama.

M. In het *Magazijn van Nederlandsche Romans en Verhalen.*

Emilia van Nassau, vroeger in de Leeuwarder Courant geplaatst.

N. In het *Mengelwerk der Leeuwarder Courant.*

1830. N°. 12. Spookverschijning. Vertaling.
32. Het Bieroproer te Leeuwarden. Een Tafereel uit den voorvaderlijken tijd, 1487. Dichtstuk.
40. Emilia van Nassau. Een Verhaal uit de Geschiedenis des Vaderlands.
52. Het Proces tegen de Vaudoisen te Atrecht, in 1459 en 1460.

56. Iets over den Nederduitschen vertaler van Don Quichot. (L. van Bos.)
58. Vier Historische Anecdoten.
68. Het Lied van Koning Radboud, 719—723. L.
100. Op het afbeeldsel van den Generaal Chassé.

1831. N°. 3, 5. Beknopt overzigt van de Geschiedenis van ons Vaderland, van Karel V tot 1813, ten betooge der waarheid, dat de rampen des lands ten heil van het Volk hebben gestrekt.
35. Geschiedkundige bijzonderheden.
47, 49. Iets over den zoogenaamden Donia-Oorlog.
67. Johannes en David Fabricius.
69. Roezemoezen.
81. Allerlei, Historische Anecdoten.
89. Verslag over een Handschrift van S. á Wigara, over de Geschiedenis van Friesland.

1832. N°. 1. Taalkundige Verscheidenheden (over Stiefvader, Bivouac en Jaâr).
5. S. A. de Huybert, boezemvriend van W. van Haren.
11, 13. Herinneringen aan W. Bilderdijk.
29. Invallende Gedachten bij het hervatten der vijandelijkheden. Dichtstuk.
35. Antwoord aan H. Amersfoordt, over den Donia-Oorlog.
65. Iets over de Kerken en Kloosters van Leeuwarden.
99. Ter verjaring van Neêrlands Koningin.

1833. N°. 11, 15, 17. Alyd Jarla, een Verhaal uit de Geschiedenis des Vaderlands.
51. Waren ooit de Graven van Holland, regtens, Heeren van Friesland?

Bijschrift op het nieuwe Kerkhof van Leeuwarden.

81. Foockel Haersma.

101, 103. Verhandeling over het wettige of onwettige van den aanslag op Amsterdam door Prins Willem II.

Verder, overzettingen van de Verzen, voorkomende in Steenbergen van Goor's vertaling van de Atheensche Arieven, Artemidorus in het Romeinsche Rijk enz.

BLADVULLING.

F. van Mieris, in zijne *Histori der Nederlandsche vorsten*, deel III, blz. 126, 127, schrijft het volgende:

„ A°. 1546. De keizer ..... gaf het drossaardschap van Harlingen, in Vriesland, aan *Christoffel van Sternsee, wiens dagverhaal, in den dienst van keizer Karel den Vijfden aangeteekend, ik dikwijlen gebruikt heb*, omdat de schrijver van het dertigste tot het vijf en veertigste jaar dezer eeuw, bijna in alle ondernemingen van den keizer tegenwoordig, om zijne verdiensten, van des keizers lijftrawant tot aanzienlijke ampten gevorderd en zoo bemind was, dat de keizer en deszelfs broeder, de Roomsch koning, hem waardig keurden, om peters over zijnen zoon te zijn, gelijk de landvoogdes Maria over zijne dochter was, en Viglius van Zwichem, die vermaarde Vries, het dochtertje zelf onder den doop hief. Dit heb ik hier noodig geacht, als in het voorbijgaan, aan te voeren, om den zoo dikwijls aangehaalden schrijver geloof bij te zetten."

Over Christoffel van Sternsee zie men van Halmael en Hettema's *Stamboek van den Frieschen Adel.* Men noemt hem daar een Hoogduitsche kolonel, in dienst van Karel V. In 1553 werd hij grietman van Barradeel, en stierf 5 Februarij 1560. Zijn zoon Carel van Sternsee stierf den 14 Mei 1615, zonder kinderen, en maakte bij zijnen uitersten wil Ropta-state aan Bocke van Humalda, onder voorwaarde, dat hij zich van Sternsee schrijven zoude. De laatste afstammeling der Humalda's, Jr. Idzerd Æbinga

van Humalda, stierf 21 Februarij 1834. In zijne nagelatene penningverzameling zag ik, in 1844, het navolgende stuk, zekerlijk van Christoffel van Sternsee afkomstig: eene bijna ronde, gedreven, gouden plaat of *plaque*, ter grootte van eenen dukaton; het goud hier en daar gekleurd; op de vier oogen of hoeken vier edelgesteenten van verschillende kleuren. Het gedreven werk vertoonde een schuinsch liggende wereldbol met kruis, links was de dood, onder den bol de duivel, regts en boven op den bol eene vrouw. Daaronder stond met zwarte letters:

Carolus V Sternsee;
In te Domine speravi,

dat is:

Karel V aan Sternsee,
In U, o Heere! heb ik gehoopt.

Het had het voorkomen van een sieraad, *plaque*, en bestemd te zijn, om op de borst gehecht te worden.

J. D.

Uit een oud kerkeboek van de Hervormde gemeente te Sint Anna-Parochie is onlangs met zekerheid gebleken, dat den 24 Junij 1634 aldaar Rembrand van Rhijn met Saskia van Ulenborgh gehuwd is. Zie *Friesche Volksalmanak* voor 1853, blz. 129, 130. De belangrijkheid der kerkeboeken is daardoor op nieuw gebleken. — Er is eene gaping in het leven van Gysbert Japiks, loopende over de jaren 1624 tot 1637, in welk tijdvak hij het ouderlijk huis te Bolsward heeft verlaten, elders gehuwd is en zich nedergezet heeft. Zie J. H. Halbertsma, *Hulde aan Gysbert Japiks*, II, blz. 293—294. Zoude een vlijtig nalezen en doorsnuffelen der kerkeboeken in Friesland, en vooral van die op de dorpen in de omstreken

van Bolsward, die leemte in het leven van een beroemd man niet kunnen aanvullen?

J. D.

In den aanvang der 16de eeuw deden Petrus Aenholt, prior te Woudsend, en Edo Rombes, van Sneek, eenen pelgrimstogt naar het Heilige Land. Dit blijkt uit een hoogst zeldzaam werkje, getiteld: *Descriptio Hierosolymitani itineris*, door Gerard Kuynretorff, van Kampen, Petrus Aenholt, prior te Wolsend, en Edo Rombes, van Sneek; gedrukt te Kampen, in 1520.

J. D.

Achter mijn exemplaar van het werk van Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historia*, fol., Lugduni Batavorum 1616, is een handschrift gebonden, getiteld: *Vindiciae juris populi contra usurpationem iniquam comitis usque ad annum* 1608, *auctore Ubbone Emmio.* Het hoofd van de derde bladzijde geeft echter den titel iets anders op: *Pro vindictis justis* etc. Het handschrift, betrekking hebbende tot grieven van de Oost-Friezen tegen hunnen graaf, bestaat uit twee hoofddeelen. Het eerste deel beslaat 39 bladzz. en begint met deze woorden: „ Deut. c. 17, de rege, qui sit, ejusdem sanguis futurus etc.", en eindigt met deze woorden: „ En rationes vindiciarum populi contra iniquam usurpationem Comitis. Scriptum 1591, primis diebus mensis Augusti. Lerae.„ Het andere deel heeft dit opschrift: *Plebi rusticae oportune nunc petendam, postulandamque onerum multorum levationem,* en beslaat 24 bladzz. Daarin wordt nog, blijkens de opschriften, betoogd: „ Justum et aequum esse, plebem

rusticam per Frisiam Orientalem oneribus, quibus plurimis hodie praeter rationem congravatur, levari," en: „ Quod libertatis hujus de qua agitur cis ultraque Amasim in populo Frisico quondam ratio idemque jus." — Dit geschrift schijnt weinig bekend te zijn.

J. D.

In het derde deel van *De vrije Fries* hebben wij (1844) eenen herdruk medegedeeld van de *Verthoninghe der coninghen ..... van Frieslandt .....*, te Franeker in 1617 gedrukt. Het afschrift van dit zeer zeldzaam tableau, de vader van de *Provinciale almanak van Friesland*, was genomen van het zeer geschonden exemplaar daarvan, te Franeker, op het stadhuis, voorhanden. Eene vergelijking met een volledig exemplaar, op de Koninklijke Boekerij te 's Gravenhage aanwezig, heeft ons later (1851) doen zien, dat de colom *regts* de aanvang en de colom *links* het begin bevat. De volgende aanvullingen en verbeteringen zijn daaruit nog genomen:

Achtcarspelen. Secr. Joannes Abeli Curlander (of Curiander).
Dantummadeel. Secr. Willem Hoytens.
Tyetzercksteradeel. Secr. M. Abbe Attema.
Sevenwolden. ..... Dorpen 93, lees: 98.
Lemsterland. Secr. Johannes Coumans.
Utingeradeel. Secr. Barte Tyaertsen.
Opsterland. Gr. Marten Fockens. Secr. Teye Saeckens. Dorpen 12. Clooster 0.
Stellingwerff. Oosteynde. Gr. Marcus van Lycklama. Secr. Lyckle Piers. Dorpen 10.
Stellingwerff. Westeynde. ..... Dorpen 16, lees: 20.

Aurick.

Beroempt door de Jacht van wilde Dieren, ende 't Hoff van Oost-Frieslandt.

Esens.

Een Stedeken lieffelyck door de welgheleghenheyt, ende Weyden.

Jeveren.

Sterck van Bolwerc, hebbende een Slot. Is onder 't ghebiet van de Oldenburgen.

Vimodia.

Loopt van de Jada over de Eyder, door de uytgangen van de Weser en de Elve.

Staden.

Een Stadt aen den Elve gheleghen, aleer beroempt, vermits den tytel van een Graefschap.

Ateradorp.

Het Hoff van de Hartoch van Sassen, van Louwenburch ghenaempt.

Woerden.

De woninghe ende 't Hoff van d' Eertsbisschop van Bremen.

Heida.

In 't midden van Dyetmarsen, hebbende de gestolte van een Buyrschap.

Tonninghen.

Een Stadt aan den Eyder, vermaert door den Coophandel van Kees ende Coorn.

Gardinghen.

Na by Garde. Een oldt vryplaets, hebbende vette Weyden.

Husum.

Ryck door den Haven ende de Landbouwinghe. Is met de drie naestvoorgaende onder 't gebiet van den Hertoghe van Holsteyn.

J. D.

a. breed 1,105 d
b. lang 2,23
c. diep 1,67
d. hoog 1,695
e. breed 1,09
f. lang 5,328.
g. » 5,34.
h. » 5,415
i. » 5,405
j. hoog 2,18.
k. lang 3,015.
l. » 3,065
m. » 2,16.
n. » 1,87.
o. breed 0,31
p. hoog 0,43.
q. » 1,07.
r. breed 0,71.
s. hoog 0,69.
t. » 1,08.
u. breed 0,835
v. hoog 0,72.
breed 0,52
w. lang 2,14.
x. » 1,86.

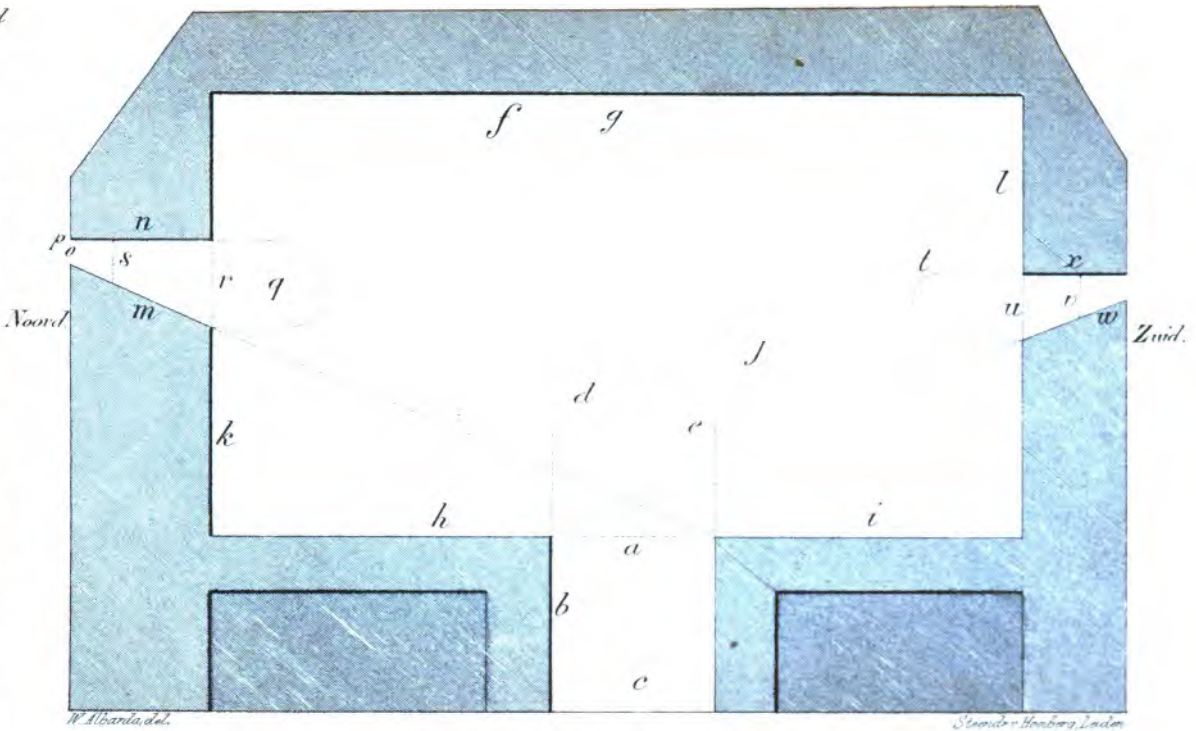

Platte grond van den Grafkelder te Wieuwerd.

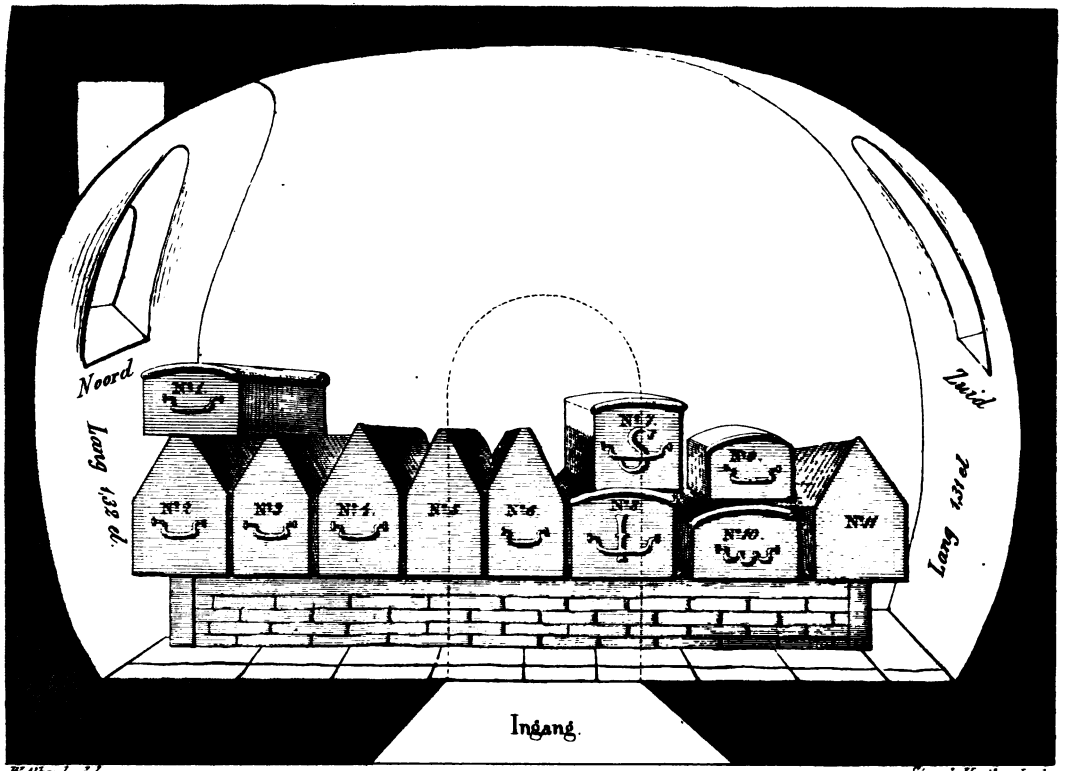

W. Alberda, del. Steendr. Hoeiberg, Leiden.

Doorsnede van den Grafkelder te Wierum

AANTEEKENINGEN

VAN

Z. C. VON UFFENBACH,

GEDURENDE

ZIJN VERBLIJF IN FRIESLAND IN 1710,

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. J. DIRKS.

MIJNE HEEREN (1)!

Het is een verschijnsel, eigenaardig aan alle beschaafde volken, dat zij belang stellen in de kennis van het oordeel van andere natiën over hen. Ook het al of niet kennen van de oordeelvelling van bijzondere daartoe bevoegde personen over hen is hun niet onverschillig. Zij hebben daarvoor zelfs wel eenige opoffering van moeite en kosten over.

Op dien regel maakt dan ook onze natie geene uitzondering. Van daar, dat reizen, door vreemdelingen in ons vaderland gedaan, en door hen beschreven en uitgegeven, meestal in onze taal zijn overgebragt.

Er bestaan echter uitzonderingen op dien regel, en zulk eene uitzondering geeft mij eene gereede stof aan de hand, om heden avond daarover het woord tot U te kunnen voeren.

Reeds eenigen tijd geleden toch vond ik in de Koninklijke Boekerij te 's Gravenhage een werk van drie lijvige octavo deelen, gedrukt te Frankfort en Leipzig, in de jaren 1753 en 1754, en getiteld: *Herrn Zacharias Conrad von Uffenbach merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland.* Dit werk was mij tot dien tijd onbekend gebleven, en ik geloof velen met mij, althans slechts hier en daar vindt men een spoor, dat de kennis er van in Nederland is doorgedrongen (2). Eene overzetting er van in onze taal is mij ook niet bekend. Waarschijnlijk heeft de groote omvang van het werk, de vrees voor een betrekkelijk klein debiet (als ook veelal over zoogenaamde geleerde zaken handelende) en de daarin gevoegde platen, zulks verhinderd. In het midden der 18de eeuw waren bovendien de zoo zeer het debiet van uit te geven werken bevorderende leesgezelschappen nog niet in zwang. Zij dagteekenen toch van omstreeks 1780, en hebben hunnen oorsprong aan de staatkundige vereenigingen van dien tijd te danken.

Nadat ik het werk eens doorloopen had, bleek het mij spoedig, dat het zelfs nu, na zulk een lang tijdverloop, nog eene meerdere bekendheid verdiende. In het titelvignet van het eerste deel leest men deze woorden: *Fructus doctae peregrinationis*, vruchten eener geleerde reize. Zie daar den inhoud aangeduid. Een overgroot aantal beroemde geleerden, kunstenaars, werktuigkundigen, verzamelaars van oudheden en zeldzaamheden, in Duitschland, de Nederlanden en Engeland, in 1709, 1710 en 1711 levende, treden er in te voorschijn. Zij vertoonen er zich niet, gelijk hunne in koper gegrifte portretten, versierd met allongepruiken, en den arm geleund op dikke, door hen geschrevene, folianten; neen, Uffenbach bezocht ze aan hunne huizen, schetst menigmaal hun voorkomen, humeur, zeden en gebreken, laat ze ons in

negligé zien en in den huiselijken kring. Het gevolg hiervan is, dat sommige wereldberoemde personen zich na die kennismaking geheel anders aan ons zullen vertoonen, dan wij ze ons tot heden voorstelden, en dat ook op dit terrein weder de waarheid menigmaal bevestigd wordt van het bekende *il n'y a point de héros pour son valet de chambre.*

Bovendien bevat dit werk eene, soms in kleinigheden vervallende, beschrijving van dê plaatsen, door den schrijver bezocht; maar juist dit welligt heeft menig opschrift, door hem geboekt, aan de vergetelheid onttrokken, en menige plaatselijke bijzonderheid bewaard.

Spoedig bleek het mij, dat het werk voor Friesland in het bijzonder niet van belang ontbloot was. De schrijver toch had eenen geruimen tijd (16 dagen) in dit gewest vertoefd; en dat hij dien tijd niet onbenuttigd gelaten heeft, bewijzen de aanteekeningen, gemaakt gedurende zijn verblijf te Dockum, Leeuwarden, Franeker, Bolsward, Hindeloopen, Molkwerum, Stavoren enz., die in het tweede deel ruim 80 bladzijden beslaan (S. 268—352).

Vroeger deelde ik U, Mijne Heeren! eenige aanteekeningen mede van den beroemden Niebuhr, gedurende zijn verblijf in Friesland, in 1808, over dit gewest ten papiere gebragt (3). Zij bleken mij destijds, U niet ongevallig te zijn. Moge nu, wat von Uffenbach, gedurende zijn verblijf in dit gewest, van 14 tot 30 April 1710, heeft opgeteekend, dien zelfden bijval ondervinden.

Vooraf een woord over von Uffenbach zelven. Eene zeer uitvoerige levensschets, van Joh. Georg Schelhorn, den uitgever van zijne reizen, die eerst 18 jaren na zijnen dood het licht zagen, levert ons daartoe de bronnen op.

Zacharias Conrad von Uffenbach werd geboren te Frankfort, den 22 Februarij 1683. Hij sproot uit een geslacht, welks leden, in Frankfort gevestigd, menigmaal aldaar, gelijk later hij zelf, de waardigheid van schepen en burgemeester bekleedden, en zich op den handel toelegden. Van zijne jeugd af bezielde hem een buitengewone lust tot opmerking en onderzoek, die zich ook in het maken van aanteekening van zaken, die hem merkwaardig voorkwamen, oploste. Zijn levensbeschrijver meldt ons (S. LII), dat hij eene bijzondere geschiktheid bezat, om merkwaardige gesprekken en gewigtige vertellingen van de personen, die hij bezocht, op te teekenen, zonder dat zij het bemerkten. „Dit kunstje," zegt hij, „bestond daarin, dat hij ook in zijnen zak kon schrijven en opteekenen." De toenmalige kleeding moet hem daarin zekerlijk behulpzaam zijn geweest. De onze althans leent er zich nu niet toe.

Onze schrijver genoot de voordeelen eener geleerde opvoeding. Hij studeerde te Straatsburg en te Halle, 1698—1702, in welke laatste plaats de beroemde Christ. Thomasius hem tot doctor in de regten verhief. Vooral van dien tijd af deed hij, om zijne weetgierigheid in bijna alle vakken van wetenschap te voldoen, vele, het zij kortere of langere, reizen. Deze reizen strekten echter niet alleen, om zijne kennis uit te breiden; zij hadden ook ten doel, in persoonlijke kennis met de voornaamste geleerden van dien tijd te geraken. Ook was von Uffenbach een echte boekensnuffelaar, een bibliomaan in zijn hart, die bijzonder jagt op codices en handschriften maakte. Zijne tijdelijke middelen lieten een en ander toe. Weldra waren Duitschlands grenzen voor hem te eng. In 1705 deed hij eene eerste reis naar Holland, die in 1709—1711 (8 December, S. CXXII) door eene veel langere, door het noorden van Duitschland, de Nederlanden

en Engeland, gevolgd, en door eene derde familiereize, in 1710, naar Holland, besloten werd.

Na zijne tweede reize toch met eene weduwe met kinderen gehuwd, en eerst tot burgemeester en later tot schepen van Frankfort verkozen, namen huiselijke en staatszorgen zoodanig zijnen tijd in, dat hij zijnen lust tot onderzoek moest beperken, en plaats doen maken voor andere bezigheden. In 1720 gaf hij nog wel het eerste gedeelte van den catalogus van zijne handschriften uit, waaronder niet minder dan 253 Hebreeuwsche, maar later staakte hij (willens en onwillens, gelijk zijn levensbeschrijver (S. CLXXII) zich uitdrukt) de pogingen, om zijne boek-, munt- en naturaliën-verzamelingen te vermeerderen, maakte eenen catalogus, in 1729—1731, in 4 dikke 8vo banden, van het grootste gedeelte zijner boekverzameling gereed, en liet deze publiek veilen (*). Niet lang daarna (den 6. Januarij 1734) overleed deze bij zijne stad- en tijdgenooten, zoo het schijnt, hooggeschatte burger en geleerde, die met een zeer groot aantal zijner geleerde tijdgenooten in briefwisseling stond (†).

Zijne tweede reize is die, welke is uitgegeven. Hij begon die den 8. December 1709, en keerde den 18. April 1711 in Frankfort terug. Hij bezocht op die reis, onder anderen, in ons land Groningen, Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Bolsward, Zwolle, Deventer, Harderwijk, Amersfoort, Utrecht, Amsterdam, Haarlem, Leiden, 's Gravenhage, Delft en Rotterdam. Hij sprak er, om van andere minder bekende personen te zwijgen, Menso Alting, Antoon Schulting, Campegius Vitringa, Zacharias

(*) Zie daarover C. Saxe, *Onomasticon literarium*, VI, p. 332.

(†) Blijkens de *Selecta commercii epistolaris Uffenbachiani*, uitgegeven door Joh. Georg Schelhorn, te Ulm en Memmingen, 1753-1756, 5 voll., 8vo.

Huber, Gijsbert Cuper, Petrus Burman, Jacob Perizonius, Cornelis van Alkemade, Ant. van Leeuwenhoek, Jacob Gronovius, Herm. Boerhave, Joh. Musschenbroek, Tiberius Hemsterhuis, Conrad Bruin, Hadrianus Reland, enz.

Niet minder dan 4000 banden bragt hij voor zijne boekerij mede terug (S. CXXVI).

Na Kassel, Maagdenburg, Hanover, Lubeck, Hamburg, Bremen, Emden en vele daarbij gelegene plaatsen bezocht te hebben, betrad von Uffenbach, op den 4. April 1710, onzen vaderlandschen bodem te Delfzijl.

Hij was verzeld van zijnen broeder Friedrich Joh., later ook schepen en burgemeester van Frankfort, en overste luitenant der koninklijke Britsche artillerie, een bekwaam beoefenaar der teeken- en natuurkunde, aan wien dan ook de uitgever, in 1753, hunne gezamentlijke reize opdroeg.

Van Delfzijl gingen onze reizigers naar Groningen. Zij hielden zich aldaar 9 à 10 dagen op, welken tijd zij besteedden met het bezigtigen der stad, de akademie en hare inrigtingen, en het bezoeken van eenige geleerden. Men klaagde destijds aldaar zeer over het verval der akademie: er waren slechts 7 professoren, vroeger 15, en geen 150 studenten. Gebrek aan geld, door den oorlog, waarin wij toen reeds lang gewikkeld waren, en tweespalt tusschen Stad en Lande, waren er de oorzaak van. Over het geheel heerschte toen in vele provinciën zoodanig geldgebrek, dat men in Kampen, Zwolle, Deventer, ja zelfs in Holland, huizen, onder verbindtenis van de betaling der daarop liggende lasten, om niet weggaf. Onder de geleerden, die men bezocht, behoorde de burgemeester Menso Alting, de bekende schrijver der *Notitia Germaniae inferioris*, van wien het luidt: „ een zeer geleerd en beleefd man, van 74 jaren, die nog zoo „munter" is, dat

men hem ter naauwernood voor 50 zoude houden. Hij is nooit gehuwd geweest."

Men bezigtigde bij hem eenen codex op parkement, in 4to, een goede vinger dik, digt ineen geschreven, waarin de beide chronica, door Ant. Matthaeus, in het IIIde deel zijner *Analecta* (4to druk, IIde deel) uitgegeven. » De schrijver van de laatste kronijk," zegt von Uffenbach, heet Menco, » en, zoo als men uit het slot zien kan, is de codex in 1265 geschreven. Alting had dien aan Matthaeus medegedeeld; hij beklaagde zich echter zeer, dat hij zeer slecht en vol fouten gedrukt was; hij liet ons dan ook in het gemelde derde deel der *Analecta* zien, hoeveel hij er in verbeterd had." Wij maken daarom hiervan melding, omdat genoemd handschrift voor eenige jaren weder is terug gevonden, en in het bezit van D^{s}. Koppius, in den Ham, is gekomen. Bij dezen heeft D^{r}. Bethmann, ten behoeve van Pertz reuzenarbeid, de *Monumenta Germanica*, er kopij van genomen (4). Men wacht echter sedert jaren op die uitgave, en het is zeer wenschelijk, al verschijnt zij ook in Pertz *Monumenta*, dat zij ook afzonderlijk worde uitgegeven; eene taak, die op den weg van het Genootschap *Pro excolendo jure patrio* bij uitnemendheid gelegen is, of anders op den onzen zoude kunnen liggen. Verder toonde Alting hun een deel in folio, eene hand dik, *Chronicorum Hollandiae et West-Frisiae libri XIX. Henrico Goude, canonico Regulari professo in Tabor, monasterio Salvatoris prope Sneek, sene LII annorum auctore.* Wij vragen, was deze kanunnik uit het *klooster Thabor, bij Sneek*, de schrijver of de afschrijver van deze lijvige kronijk?

Ook zagen zij, onder anderen, nog bij Alting een handschrift in 4to, twee vingers dik, *Vitam Mensonis Altingii, viri clarissimi, descriptum ab Ubbone Emmio.* Ubbo Emmius had dit leven van Altings voorvader zelf ge-

schreven, en aan de afstammelingen van dezen ouderen Menso ter hand gesteld, „ die het echter, om redenen," zegt von Uffenbach, „ niet hebben willen laten drukken." Achttien jaren later is zulks evenwel geschied (5).

Ook toonde hun Alting een Latijnsch handschrift van zijne hand, *Over het ware begin van de tijdrekening der wereld.* De ontwikkkeling van zijn systeem daaromtrent zoude ons nu te verre afleiden.

Wat zij verder aldaar zagen, ligt buiten ons bestek, om het te vermelden; alleen willen wij nog aanstippen, dat zij het graf van Regnerus Praedinius, † 1559, een in zijnen tijd zeer beroemd literator, en rector der Latijnsche scholen te Groningen, op het Martini kerkhof bezochten, en den 12. April, des morgens, den Martini toren beklommen. Dit was op zich zelven niet merkwaardig, „ maar," zegt von Uffenbach, „ toen wij er op waren, zagen wij ook naar den kant van de A-kerk, bij de vischmarkt, maar konden den toren niet vinden. Toen wij daarnaar vroegen, hoorden wij, tot onze verbazing, dat die toren voor een goed uur ingestort was. Als men vreesachtig van aard was," voegt hij er bij, „ zoude men van het vernemen van zulk een nieuwtje, boven op eenen anderen toren, wel hebben kunnen schrikken."

» Den 14. April (van nu volgen wij de aanteekeningen der reizigers op den voet) gingen wij (zoo luidt het) om 8 uur des morgens, met de trekschuit, langs het Hoendiep (zoo heet men dit kanaal), naar Stroobos, alwaar wij om 12 uur aankwamen, en naauwelijks een half kwartier uur tijd te eeten hadden. Ons geluk was het, dat wij iets gereed vonden, waarvan wij ons het een en ander in zulk eene haast toeëigenden, dat ik niet weet, van mijn leven sneller gegeten te hebben. De schippers hadden wel een weinig gewacht, maar er waren eenige geringe lieden in de schuit, die met de nachtschuit van Dockum naar

Leeuwarden wilden gaan, om wier wille wij ons zoo moesten haasten. Overigens was deze haast ons anders niet tot last: want te Stroobos is niets te zien. Het is een gehucht van weinige huizen, niet eens op de landkaarten te vinden, en alleen daarom bekend, omdat de schuiten er wisselen. Om vijf uur des avonds kwamen wij te Dockum, alwaar wij bij de poort, in de Groninger trekschuit, tamelijk wel logeerden. Daar het goed weder was, vroeg ik terstond naar de Bonifacius bron, waarvan Benthem, in zijne *Holländische Kirchen- und Schulenstaat*, Pars I, Cap. 3, § 4, S. 44, gewag maakt (6). De waard ging terstond met ons er op uit. Men vindt die bron in een weiland, omstreeks een geweerschot van de poort, waar de Groninger schuit aankomt. Als men de poort uittreedt, ziet men weldra eene kleine gracht of sloot, 5 à 6 voet breed, met water gevuld. Dit water komt uit de bron, of liever uit de wel, van den heiligen Bonifacius, en wordt over twee weiden, door de zorg en ten koste van de bierbrouwers (die er bier uit brouwen), tot aan den weg gebragt. Als men langs deze gracht over de beide gemelde weiden opwandelt, dan vindt men, vlak bij het begin van het derde stuk weiland, de wel: want eene bron, of, zoo als men ook in Holland zegt, eene fontein, kan men die wel niet noemen, omdat zij niet omsloten, of er eene ontspringing te bespeuren is. Evenwel verzekerde ons de waard, dat er groote toevoer was, beter zigtbaar in den zomer, als het water niet zoo hoog was.

» Ofschoon er nu aan deze bron niets bijzonders te zien is, zoo is zij echter deswege merkwaardig, omdat in deze streek de heilige Bonifacius door de Friezen verslagen is geworden. De waard, wees ons dan ook digt daarbij een dorp, waarin de boeren, die het gedaan hebben, zouden gewoond hebben, en dat deswege nog ten huidigen dage

Mordenaars wolde (Murmerwolde) zoude heeten. Ik vroeg hem, of de nakomelingen der moordenaars nog heden ten dage teekenen, vlakken (*naevos*), in het aangezicht hadden, zoo als Gallois, in zijn *Traité des bibliothèques*, p. 105, uit Guicciardini (zonder twijfel uit zijn werk over Belgie) aanhaalt. Daarvan wist hij echter niets. Ware zulks werkelijk het geval geweest, de man zou het zeker wel geweten hebben. Het is alzoo, zoo als ik mij ligtelijk van te voren kon voorstellen, eene even zoo zuiver verzonnen fabel, als dat uit het onschuldig vergoten bloed van den heiligen Bonifacius de zoo even vermelde bron ontsprongen zoude wezen (7).

» Daarna gingen wij nog in eenige boekwinkels, waarin echter slechts boekbinders wonen; echter nog wel zulke goede, als aan de Groninger hoogeschool. Ik kocht er verscheidene Hollandsche boeken, waaronder de *Nederlandse waatercloeden*, beschreven door Simon Abbes Gabbema, met aanteekeningen van Tobias Gutberleth, tot Gouda, 1708, 8vo, waarbij een aanhangsel is, bevattende de *Levensbeschrivingen van Sint Willebrord*, *Sint Bonfacius en Sint Alberygh*, *eerste verkondigers des Christen geloofs in Nederduitsland*, van S. A. Gabbema.

» Willibrordus en Bonifacius leven en voornaamste daden zijn in print gebragt door Jacobus Matham, loopende van blz. 74—79, alwaar ook in figuur XV te zien is, hoe bij den moord de fontein ontspringt.

» Ik vroeg de boekhandelaars, of er niet onder de predikanten, of iemand anders, een liefhebber van studie en boeken was, dewijl ik gaarne omtrent het een en ander, later te vermelden, onderrigt wenschte te ontvangen. Men noemde mij als zoodanig den rector der Latijnsche school, genaamd Lamberge (8).

» In den morgen van den 15. April zond ik dezen eene boodschap, om hem ons bezoek aan te kondigen. De

goede man kwam echter terstond zelf, en wel op zijn Hollandsch, dat is, in zijn slaaprok, bij ons. Vermits hij geen Duitsch verstond, zoo sprak hij ons in het Latijn aan, en keuvelde een goed uur lang over allerhande zaken met ons, gedurende welken tijd ik hem over de volgende dingen ondervroeg: Wat voor eene boekerij alhier was, waarin, zoo als Gallois, *Traité des bibliothèques*, p. 115, vermeldt, het handschrift der evangeliën van den heiligen Bonifacius bewaard werd? Hij verzekerde mij echter, wat ik reeds lang vermoed had, dat Gallois geheel en al dwaalde. Met de aan de Franschen toch gewone (!) naauwkeurigheid in de spelling van eigennamen (vooral in die uit de aardrijkskunde ontleend), noemt hij toch Dockum, geheel verkeerd, Dorcke. Daarenboven bestaat er geene openbare boekerij alhier, het zij bij de kerk (hetgeen ik uit Zeillers *Itinerarium Germanicum*, p. 479, opgemaakt had, die van verschillende zaken, die alhier in het klooster te zien zouden zijn, spreekt), of elders. En in de derde plaats, zoo heb ik dezen fraaijen codex in het vorige jaar te Fulda gezien (zie Th. I, S. 226). Deze codex is zonder twijfel met het ligchaam eerst naar Utrecht, daarna met zijn gebeente naar Mentz, en dan eindelijk naar Fulda gekomen, zoo als zulks, met betrekking tot de overbrenging van zijn ligchaam en gebeente, uit de geschiedenis bekend, en ook in de bovenvermelde levensbeschrijving van Gabbema, blz. 50 en 79, te zien is. Het uiterlijke en de oudheid van den codex verwekt bij mij ook geen twijfel. En ofschoon het bijna 1000 jaren geleden is, zoo is het toch zoo onwaarschijnlijk, of nog minder zoo onmogelijk niet, dat Bonifacius dit boek der evangeliën zoude gebruikt hebben. Of het zijne beenderen zijn, die men in Fulda vertoont, dat durf ik niet verzekeren; maar ik vind het niet ongerijmd, om ze er voor te houden, wanneer men bedenkt, met welke superstitie

men toen ter tijde de lijken en gebeenten vereerde en beweende, die eenigen schijn en reuk van godzaligheid, of, zoo als men het noemde, heiligheid na zich lieten. De Roomschen winnen daar dan ook niets bij, wanneer men met hen instemt, dat de zoo even vermelde codex en de reliquiën waarlijk van Bonifacius zijn. En het staat bij mij vast, dat wij hen dikwerf onregt aandoen, als wij veel bij hen, dat zij zorgvuldig van ouds her bewaard hebben, als onecht verwerpen. Dit neemt echter niet weg, dat wij evenzeer daarbij overtuigd zijn, dat zij ook dikwijls gedwaald hebben, dat zij met grof bedrog veel verzonnen, en, hetgeen nog erger is, met groote bijgeloovigheid vereerd hebben. Ik sprak met den rector veel hierover, maar de herhaling er van hier ter plaatse zoude te wijdloopig worden. Hij verzekerde mij, dat hij noch van het codex evangelicorum, noch van andere zaken, die Zeiller, ter aangehaalde plaatse, als in het klooster zijnde, vermeldt, noch van de *geteekende* menschen, *naevi*, boven vermeld, ooit iets gehoord had. Ja, hij wist niet eens, dat de eene kerk alhier de Sint Maarten en de andere de Sint Bonifacius heette, zoo als Zeiller, l. l., p. 479, zulks vermeldt; maar zeide, dat zij *anonym* waren. De Hervormden hadden de eene, de Remonstranten de andere. Het laatste, dat deze secte een openlijk kerkgebouw heeft, is in Holland iets zeer bijzonders. De Katholijken gebruiken slechts een groot huis, en hadden in stilte eenen priester.

» Daarna gingen wij met den rector naar zijn huis, waar hij ons zijne kleine, maar uitgelezene, boekerij toonde. Ik vond er eenige zeldzame boeken, in verschillende talen, onder anderen de volgende: Petrus Alcyonius, Medices legatus, *De exsilio* (scil. *trium dominorum Medices*) *quorum duo postea pontifices areati*, Venetiis, in aedibus Aldi et Andreae Asulani soceri, mense Novembri 1528, gr. 8vo,

omstreeks een vinger dik (9). Verder Albertini Mussati *Historia Augusta Henrici VII Caesaris et alia, quae extant opera*, Venetiis, ex typographia ducali Pinelliana, 1636, folio, hand dik. En eindelijk Galenus, Graece, Venetiis, in aedibus Aldi et Andr. Asulani, mense Aprili 1525, in V deelen. De heer rector zeide daarbij, dat hij dezen schoonen druk zeer goedkoop op eene auctie gekocht had, en dat zij in Erasmus tijd, zoo als uit zijne *Epistolae* te zien is, *f* 100 gold. De heer rector had eenige schoone deelen van dergelijke werken en ook van geschiedkundige boeken, en zijne kennis er van was vrij wel. Het is een man van 60 jaar, en een wezentlijk goede Hollander, wien het veel genoegen deed, dat wij hem bezochten.

» Des namiddags wilden wij, om niets te verzuimen, bij den priester of Katholijken geestelijke nog eens naar de bovenvermelde zaken onderzoek doen. Hij was echter niet te huis. Ik schreef een briefje, en gaf het onzen bediende, om nogmaals naar hem toe te gaan, en er naar te vragen. Inmiddels gingen wij wandelen, eerst op den wal, die niets bijzonders heeft, dan dat hij met boomen beplant is, en dan in de stad. Dockum vonden wij grooter, dan wij dachten, en tamelijk net en lief gebouwd. Op het stadhuis, in eenen kleinen onaanzienlijken toren, hangt een klokkespel, dat echter zoo ellendig is, als ik het nog nooit gehoord heb. In de beide reeds vermelde kerken is niets te zien. Toen wij te huis kwamen, vernamen wij, dat de Roomsch-Katholijke geestelijke even min van het evangelieboek als van de andere zaken, die in het klooster geweest waren, gelijk Zeiller zegt, iets, zelfs het geringste, wist. Wij maakten ons alzoo tot de afreis gereed, en voeren om 4 uur met de schuit naar Leeuwarden.

» De schuit was zeer vol met menschen. Onder anderen troffen wij er eenen heer van Alst, met zijn meisje, in

aan, met wien wij in Groningen (alwaar hij bezittingen heeft, anders woont hij in Amsterdam) ettelijke malen gegeten hadden. Deze verhaalde ons, dat men dien morgen de beide vrouwen, die in het huisje woonden, waarop onder anderen de toren der A-kerk gevallen was, zeer wonderbaar gevonden had, namelijk onbeschadigd en elkander omarmende, en wel zoo, dat de eene zilver gereedschap en de andere theegoed ongebroken in de voorschoot had, hetwelk zij wilden redden. Zij lagen onder eenen balk en eene deur, zoo geplaatst en geleund, dat men op het vermoeden kon komen, dat zij nog wel gered zouden kunnen zijn, wanneer men met meerdere vlijt gearbeid en naar haar gezocht had, iets, waarvan men zeer vele voorbeelden heeft. Wij kwamen des avonds te 8 uur te Leeuwarden, en logeerden zeer goed in *het vergulden hoofd, over de waag.* Ik voeg er dit bij, want niet ver van daar is nog eene herberg, zoo als men hier de *Wirtshause* noemt, met het zelfde uithangbord.

» Den 16., des morgens, gingen wij wat in de stad rondwandelen, en zagen daarna de monstering of revue der twee lijfregimenten te voet van den prins, en die van zijne garde te paard. Zij trokken eerst het prinsenhof voorbij, terwijl de prins voor zijn huis stond, en ze zag voorbij marscheren. Daarna maakten zij eene parade op de markt, waar hen eenige gedeputeerde staten, alhoewel slechts voor eenen korten tijd, in oogenschouw namen. Het is over het algemeen flink, knap volk, ook wel uitgerust, inzonderheid de garde te paard. Twee dagen later zouden zij naar Braband, naar het hoofdleger, gaan. Ik trof er een kennis, een Sileziër, Seelhof genaamd, onder aan; vroeger had ik met hem in Halle gestudeerd; nu was hij kapitein bij een dezer regimenten.

» Des namiddags gingen wij eerst in de groote of, zoo als Benthem die noemt, de Sint Jacobs-kerk, niet alleen

om de grafschriften (welke hij in het IIde deel van zijn reeds aangehaald werk, C. 5, S. 493, heeft opgeteekend), maar ook om den voor eenigen tijd vervaardigden prinsen grafkelder en tombes, welke men ons als zeer beziens-waardig aangeprezen had.

» Wij vonden, dat de kelder een middelmatig groot gewelf is, bezijden de kerk, waarin twee tinnen vergulde kisten staan, die wel aan de Hollanders welligt als iets bijzonders voorkomen, maar niet aan hem, die meer vorstelijke grafkelders en grafplaatsen gezien heeft. In de grootste dezer kisten ligt des tegenwoordigen prinsen vader, in de kleine zijn jonge zoon. Vlak voor dit gewelf, in de kerk zelve, aan de deur van het gewelf, is het gedenkteeken van Willem Lodewijk, graaf van Nassau, waarvan Benthem, t. a. p., het opschrift mededeelt (10). Het is een gedenkteeken van albast en zwart marmer, van middelmatige grootte en kunst. Vlak daarbij, in het midden van het koor der kerk, ligt zijne gemalin Anna, op eene verhoogde zerk of voetstuk, van albast en marmer. Het opschrift vermeldt Benthem, t. a. p., S. 494 (11); maar voor *conjux* moet men *conjunx* lezen. Niet ver van daar, in den hoek van het koor, aan de regterhand, is het grafschrift van Hessel Meckman, slordig in steen gehouwen, dat ook bij Benthem, t. a. p. (12), te lezen is. Daartegenover, aan den anderen kant, is het prinsen gestoelte, van eikenhout, met fijn snijwerk; het heeft bijna den vorm van eenen kansel. Onder op den grond, tegen over den predikstoel, is het prinsesse gestoelte, dat echter zeer eenvoudig is. Achter den predikstoel is het koor voor de scholieren, rondom hetwelk de volgende goede verzen staan, die Benthem vergeten heeft op te teekenen:

Lactantum coetus, balbaeque infantia linguae,
Ingentem tremulo personant ore Deum.
Pulchra Sionaei plantaria crescite fundi,
Crescite proventu luxuriosa bono.
Sic ruet infesto fraus et vis hostico fato,
Turgidaque infamis polluet ora pudor.

Deze kerk is overigens tamelijk groot, breed en licht, maar niet zeer hoog, en heeft een houten verwulfsel. De overige kerken moeten niets bijzonders hebben. De grafschriften, door Benthem, t. a. p., S. 496 sq., vermeld, zijn ook niet zoo merkwaardig, als dat van den bekenden geschiedschrijver Bernardus Furmerius, in de Galeister (Galileër) (13) kerk, S. 497.

» Daarna wilden wij naar het *provinciehuis* gaan, om aldaar den leeuw met den hoed en het opschrift, door Benthem, S. 501, opgeteekend (14), te zien. Niemand echter wist van een *provinciehuis* af; eerst na eene lange beschrijving er van gegeven te hebben, hoorden wij, dat zij het de *kanselarij* noemen. Hierbij kan ik niet nalaten deze aanmerking te maken, dat zij, die reis- of stedebeschrijvingen maken, zeer kwalijk handelen, als zij niet onder de bekendste en gebruikelijkste, ja, onder alle namen, die men aan de zaken geeft, die zij beschrijven, ze tevens vermelden, al mogten zij dikwijls verkeerd of verdorven in gebruik zijn geraakt. Want wanneer men niet alle namen, in het bijzonder de dagelijksche, weet, is het moeijelijk iets uit te vorschen, vooral in Holland, waar het gemeene volk onwetend en daarbij onbeleefd is. De kanselarij, of het provinciehuis, is een tamelijk groot en schoon gebouw. Boven de deur staat:

Redemtoris incarnati
MDLXXI, VII id. Novembr.
(in het jaar onzes Heeren
1571, den 7. November),

hetwelk Benthem niet vermeldt. Het opschrift, door hem t. a. p. gegeven, staat zijdelings aan een klein nevengebouw, in den muur, in een omstreeks twee ellen in het vierkant grooten steen slecht gehouwen. Het opschrift zelf is merkwaardig, en goed gesteld.

„ Daarna gingen wij bij iemand, die in oude boeken handelt: want een eigentlijke ware boekhandelaar is hier niet. Ik kocht iets van hem, en vroeg, of er ook liefhebbers van boeken of andere curiosa hier waren? Hij scheen de zoodanigen niet te kennen. Dit verwonderde mij des te meer, omdat Benthem, t. a. p., I, S. 44, zegt, dat de hoofdstad van Friesland door vele geleerde en voorname lieden bewoond wordt; maar ik moet er bijvoegen, dat hij in het IIde deel, C. IV, S. 285, niet anders dan lang gestorvenen weet te noemen, die van hier afkomstig waren.

„ Den 17. April, des morgens, gingen wij den Prinsentuin bezigtigen, welken zoo wel Benthem, t. a. p., I, S. 44, als Marperger, in zijne *Europäischen Reisen*, roemen. Hij ligt aan de eene zijde op het einde der stad, is wel tamelijk groot, maar toch zeer onregelmatig, en er is niet veel bijzonders in. Hij is in twee deelen gescheiden, waarvan het achterste de eigentlijke lusttuin is; van voren is echter aan de eene zijde een kleine keukentuin, aan de andere zijde zijn lanen (Gänge), bovendien een schoon oranjeriehuis, het beste van den tuin. Het is tamelijk lang, en heeft in het midden eene groote schoone kamer, met goudleder behangen. Aan weêrszijden staan de gewassen, die meest uit jonge oranjeboomen, granaten en dergelijke, op zulk eene plaats gewone boomen en gewassen bestaan. Overigens vindt men hier en daar ook eenige tamelijk goede looden standbeelden. Daarna gingen wij langs den wal de stad om. Wij vonden niet alleen dezen, maar ook den cingel beneden om de stad

(waarvan Benthem, t. a. p., S. 45, gewaagt), met lindeboomen beplant. De wallen waren echter op eenige plaatsen zeer smal en slecht, en over het algemeen, door eenige (sit venia verbo) secreten, zeer stinkend.

„ Des namiddags dwaalden wij nog een weinig in de stad om, en vonden die zeer lief. Zij is niet zeer breed, maar meer in de lengte, en daarbij tamelijk welgebouwd, maar niet zoo groot en schoon als Groningen. Het slot (blokhuis) is zeer oud en slecht. De stadhouder en prins woont in een huis, dat niet groot is, met twee kleine irreguliere vleugels, zoodat ook private personen even zulke, zoo niet betere, huizen hebben.

„ Vermits wij alhier niets meer te doen vonden (want om alle dingen, die Marperger, in zijne *Europäische Reisen*, vermeldt, in alle steden te bezien, zoude noodeloos veel tijd en geld kosten), zoo gingen wij des avonds om 4 uur met de schuit naar Franeker, alwaar wij om 7 uur aankwamen, en niet te best in de valk logeerden.

„ Den 18., des morgens, gingen wij in onderscheidene boekwinkels, waarvan wij er wel vele, en meer dan in Groningen, maar geene betere, aantroffen, vermits het eveneens slechts boekbinders zijn, die niets dan nieuwe en gewone boeken, voor de studenten en collegies, er op nahouden. Wij lieten ons omtrent de professoren en andere geleerden onderrigten, en ik kocht de *Ordo lectionum et horarum* van ieder. Uit dezen catalogus der lessen en hare uren kan men niet alleen zien, welke collegies er tot nu gehouden zijn of zullen worden, maar ook wie de hoogleeraars zijn. Ik voeg hunne namen, na de opvolging der uren, die in den catalogus aangeduid worden, hierin, zonder acht op de faculteit te slaan, tot welke de hoogleeraars behooren, naar welke daarentegen in Duitschland de lijst der lessen vervaardigd wordt. Het zijn de volgende: D. Campegius Vitringa, D. Anton Schulting,

D. Lambertus Bos, D. Henricus Philoponeus de Hautecour, D. Petrus Latané, D. Joh. Regius, D. Johannes van der Waeyen, D. Wilhelmus Coetier, D. Wyerus Wilhelmus Muys, D. Jacob Rhenferd, D. Johannes Lemonon, D. Nic. Gürtler, D. Zacharias Huber, D. Ruardus Andela. Over andere geleerde en merkwaardige menschen konden wij bij niemand onderrigt bekomen; alleen vernamen wij, dat van hen, die Benthem, t. a. p., I, S. 45, opnoemt, verscheidene gestorven waren, zoo als D. Nic. Blancardus (15), de oude D. Johann. van der Waeyen (16), in wiens plaats zijn zoon van gelijken naam (ofschoon hij nog zeer jong is) gekomen is. Verder zijn gestorven de heer Dr. en prof. Sebast. Schelkens (17), die van Frankfort, en een oom van den heer van der Lahr is, en eene penningverzameling moet gehad hebben, zoo ook D. Bernhard Fullenius (18), prof. matheseos, die schoone werktuigen, te Leeuwarden verkocht, heeft nagelaten.

„ Des namiddags bezochten wij eerst D. Antonius Schulting (19), hoogleeraar in de regten, dien men ons had aanbevolen, als de beste boekerij te bezitten. Hij is een Gelderschman, en voor een Hollander ontving hij ons zeer beleefd. Het is een man van in de veertig jaren. Na een gewoon nieuwtjesgesprek, dergelijk ik met geleerden ongaarne houd, bragt hij ons, op mijn verlangen, boven bij zijne boekerij. Deze is, wel is waar, niet zeer talrijk, maar bevat vele goede boeken, niet alleen uit het vak van regten, maar ook uit dat van geschiedenis, oudheid en bijzonder van letterknnde. Dat van de regten was niet bijzonder groot. Bij onze Duitsche regtsgeleerde hoogleeraars treft men meer aan, maar ook niets anders. Men moet het in de Hollanders dan ook prijzen, dat zij niet bloote *legulejі* zijn, maar, even als de oude Fransche en gedeeltelijk ook de Italiaansche juristen, het Romeinsche regt uit de oudheden en bronnen zelve opzoeken,

waardoor zij zich eene betere kennis verwerven, dan die, welke men in Duitschland alleen uit Lauterbach, Carpzovius en hnnne volgelingen put. Schulting had zijne boekenkamer goed gesorteerd. Onder anderen beviel het mij zeer, dat hij in eene afzonderlijke kast de regtsbronnen (fontes juris) bij elkander gezet had; daar stonden niet alleen de vele uitgaven van het jus Justineaneum, zoo als de *Pandectae Florentinae* van Halaonder en andere uitgaven, de *Fragmenta vetera*, als ook de *Libri Basilikon*, *Codex Theodosianus*, *Codex legum antiq. Lindenbrogii*, *Baluzii capitularia*, de nieuwe constituties en wetten van verschillende landen en staten, maar ook de schrijvers over het natuurregt, en zij, die over de wijze der regtsstudie, de geschiedenis van het regt en voorbereidende kundigheden er van, geschreven hebben. Onder de letterkundige werken waren zeer vele, zoowel oude als nieuwe, van de schoonste en kostbaarste uitgaven van Grieksche en Latijnsche schrijvers, alsmede ook vele dergelijke van de kerkvaders. Handschriften zagen wij niet; evenwel toonde ons prof. Schulting eene curiositeit, te weten, *Cujacii Commentarii in IX prior. lib. cod.* in duod., een geschenk van den schrijver aan Scaliger den vader, die er ook iets had in geschreven.

„ Toen wij naar huis wilden gaan, zagen wij voor een huis een groot doek opgehangen, waarop twee groote dieren geschilderd, die daarin, levend, voor een paar stuivers te bezien waren. Wij gingen er in, om ze in oogenschouw te nemen. Het waren twee dromedarissen (*dromedarii* of *buchdi*, zoo als men ze in de Levant noemt), waar men ze als kameelen op reis gebruikt. Thevenot, in zijne reizen, vermeldt ze, en heeft ze in koper laten brengen. Zij gelijken geheel op de kameelen, uitgezonderd dat zij veel hooger en grooter van ligchaam zijn, daarentegen een korte hals en twee bulten hebben,

tusschen welke men zitten kan. Hunne kleur en haar is gelijk dat der kameelen.

„ Den 19. gingen wij eerst in het koffijhuis, hetwelk ik niet, zoo als Monconys (20), uit verveling, maar daarom vermeld, omdat wij daar eene zekere, vrij wel uit papier gesnedene, schilderij zagen, door eenen kok of pasteibakker te Harlingen, genaamd Roelof van Duiden, gemaakt, en dat alhier voor *f* 33 verloot zoude worden. Het stelde in miniatuur Joh. Willem (Friso), prins van Oranje en Nassau, vrij wel gelijkend, in een harnas gedost, voor; aan zijne voeten was een veldslag; aan beide zijden het Friesche en Nassausche wapen, en rondom allerlei sieraden. Onderaan waren de volgende woorden zeer duidelijk en sierlijk uit papier gesneden:

Joh. Wilh. Friso, prince
van Oranien en Nassau.

Dit verbeelt die dappere vorst uit Nassaus bloet gesproten,
Der Friesen toevlucht, en de hoop der bondgenooten.
Vraegt gy na synen moed en groote krygsbedryven,
Treck maer na Bergen toe, dat sal het u beschryven.
R. v. Duiden. 1709.

Het is in eene zwarte lijst gevat, met een glas er voor. Het was, zoo als wij zeiden, tamelijk wel gemaakt, en ofschoon ik dergelijke papieren kunstarbeid voor vijf jaren, zoowel te Amsterdam als te Rotterdam, veel fraaijer gezien heb, zoo was dit stuk toch niet te verachten, en in vergelijking veel goedkooper (*). De Mennoniete vrouw van den maker sprak van groote presenten van groote heeren voor haar mans arbeid.

„ Ook waren wij dien morgen eerst in het collegie of de academie, welke, aan het einde der stad, over het oude

(*) De papierknipster te Rotterdam heette Elisabeth Rijberg. Zie Theil III, S. 266.

slot ligt. Boven de deur staan eenige Latijnsche woorden uit Jezaja XXXI, vs. 5: *Sic dicit Dominus: Quemadmodum* enz., het einde: *Anno Verbi incarnati CIↃIↃLXXXV.* Ofschoon deze woorden hier minder gepast zijn, dan een sierlijk opschrift, zoo verwondert het mij toch, dat Benthem, t. a. p., II, C. 5, S. 502, ze niet vermeldt, daar hij onder weinig merkwaardige vele geringe opschriften aanvoert. Wat hij van het gebouw der akademie, I, C. 2, S. 45, zegt, dat het aan dat van Groningen gelijk, maar fraaijer is, is waar; zoo ook wat hij van de overdekte gang meldt. Op de plaats hebben wij echter geene lindeboomen gezien; zij zullen alzoo vermoedelijk voor een jaar, in den kouden winter, doodgevroren en afgehouwen zijn; wij vergaten echter, om er naar te vragen. Midden in den hof is een buitengemeen wijde en groote put, die echter, hoewel er een dak boven is, zeer onzuiver is, en, zoo het schijnt, ook geene goede wel heeft, maar zijn water door den grond, uit de grachten van het slot, ontvangt. Hij zal dan ook meer bij brand tegen het vuur, dan tot gebruik voor eten enz., dienstig zijn. Als men op het plein komt, ziet men een middelmatig groot en uiterlijk als innerlijk fraaijer gebouw, waarin de collegies gehouden worden. Vooreerst de senaatskamer. Het is eene grootere en betere kamer, dan die te Groningen; ook hingen er, hetgeen wij met genoegen zagen, de portretten van 52 verstorven hoogleeraars in het rond, en op eenige plaatsen dubbel onder elkander. Twee zijn in koper gebragt, met een glas er voor. Men vindt zoowel de lang als de kort geleden gestorven hoogleeraars, en daaronder de voortreffelijkste menschen: want het is bekend, dat deze universiteit het geluk heeft gehad, ten allen tijde de uitsteekendste mannen, in bijna alle faculteiten, te bezitten. Nevens deze kamer zijn de drie auditoria, naast elkander, echter zeer onaanzienlijk, en nog kleiner, dan

die te Groningen. Dat van de geneeskunde is het allerkleinste. De promoties en plegtigheden geschieden in de akademie-kerk, welke aan het collegie belend, of liever een gedeelte daarvan is; aan de andere zijde woont de pedel, die te gelijk een boekwinkel heeft.

„ De kerk is een tamelijk groot en eenigzins smal gebouw, waarin wij niets fraais, in tegenspraak met Benthem, I, C. 2, S. 45, konden zien. De leerredenen worden er nog, even zoo als deze verhaalt, en wel de Latijnsche door den jongen van der Waeyen, gelijk vroeger door zijnen vader, gehouden. Het aardige opschrift, door Benthem, t. a. p., S. 502, vermeld, staat niet zoo zeer aan den muur, als wel boven het gestoelte, en het begint onder aan den hoek van de kraak, waar het orgel is, gaat langs of boven het gestoelte of de banken aan den anderen kant, over of langs den catheder (die tevens voor kansel dient), voort, en verder aan den anderen wand tot aan de deur. Van de grafschriften der hoogleeraars, door Benthem, t. a. p., S. 503, opgeteekend, is het eerste, van Henr. Antonides van der Linden (21), in de hoogte geplaatst, het sierlijkste, ofschoon zoowel de steen als het beeldhouwwerk gering zijn. De andere zijn slechts blaauwe op de aarde liggende steenen, waarvan zeer vele met stoelen bedekt zijn, die men dus, hetgeen spijtig is, niet kan lezen. De drie, door Benthem opgeteekend, liggen geheel vooraan.

„ Boven de senaatkamer is de ontleedkamer, eene tamelijk groote, maar slechte, kamer, die geheel ledig is, wanneer men de banken en de daarop staande twaalf geraamten, en eene uitgespannen menschenhuid, uitzondert.

„ Daarneven, en wel boven de drie collegiekamers, is de boekerij, die van de ontleedkamer slechts met een houten hek is afgescheiden. Als men aan de andere zijde uit het

venster naar beneden ziet, heeft men den hortus medicus of akademietuin, gelijk men hem noemt, voor oogen.

„ Wij gingen daarin, en wel door een lief huis, waarin de hoogleeraar in de kruidkunde, D. Petrus Latané (22), woont. Boven de deur van het huis, voor aan de straat, is een Latijnsch opschrift, zoo echter door den regen uitgewischt, dat het niet meer te lezen is. Boven de andere deur, maar in den tuin, staat het volgende:

Herba es, homo, fragres, sis vescus, sis medicina
Florebis dio lumine planta Dei.
J. Coccejus. 1650.

De tuin op zich zelven is niet zeer groot, maar zeer net en welaangelegd. Vele gewassen zijn er in, maar louter kleinigheden, omdat er geene oranjerie voorhanden is. Prof. Latané neemt ze des winters in huis; nu werden zij in glazen kasten gezet. De breede paden waren alle met *kif* (schors, zoo als bij ons de leêrtouwers het heeten) bestrooid. Toen ik den tuinman, een Duitscher uit Stuttgart, vroeg, waarom men dit er toe gebruikte, zeide hij mij, dat het om vele redenen daartoe geschikt was. Vooreerst kon de wind het niet, zoo als het zand, op de bedden werpen; ten tweede gaf het in twee of drie jaren voortreffelijke aarde; in de derde plaats liep men er veel gemakkelijker op, dan op zand; en ten vierde zagen de paden, door de rood-geele kleur, er goed uit. De beide laatste zaken moesten wij inderdaad toestemmen. De kleine paden in de bloemperken, of tusschen de bedden, worden met zand bestrooid, omdat het daartoe dienstiger is, en meer hitte geeft. Het bovengemelde *kif* is echter niets anders, dan de fijngemaakte bast van eikenboomen, nadat zij door de leêrtouwers tot het bereiden van het leder is gebezigd geworden, en die genoeg te verkrijgen is. Ik vroeg den tuinman, of het in den zomer ook stonk of stoof? Hij zeide van neen. In andere tuinen,

alwaar het zand het wandelen moeijelijk maakt, ware zulks alzoo ook wel te beproeven.

„ Des namiddags, omdat het Zaturdagavond was, en niemand, wegens het poetsen in de huizen in Holland, bezocht kon worden, gingen wij in eenige boekwinkels, waarin ik echter niet veel bijzonders vond.

„ Den 20. April was het de eerste Paaschdag, en daarenboven zeer winderig weder, zoodat wij niets zien of uitvoeren konden. Wij dachten wel tusschen 5 en 6 uur des namiddags eene Latijnsche preek te hooren, die de jonge van der Waeyen (23), gelijk wij boven vermeldden, op het voorbeeld zijns vaders, des Zondags om dezen tijd pleeg te houden; maar omdat het vacantie was, en de meeste studenten vertrokken waren, gebeurde zulks niet.

„ Den 21., den tweeden Paaschdag, was het even slecht weder. Des namiddags wandelden wij een weinig door de stad, en vonden aan den hoek van het oude weeshuis eenen gedenksteen, met dit opschrift:

An. 1668, *den* 6. *Jan. N. styl, is Syn Hoogw. Furst. Gn. Johan Mauritz, Furst tot Nassau, hier wonderbarlyck uyt waters nood verlost* (24).

De steen vertoont, hoe hij, met zijn gevolg, bijna in de bij dit weeshuis vlietende gracht met zijn paard gevallen zoude zijn, dewijl de brug brak, had hij zich niet aan de ketting van de brug vastgehouden. Het water is wel niet breed, maar gewoonlijk zeer diep. Dit gedenkteeken is in eenen gewonen steen, van $\frac{5}{4}$ el in het vierkant, tamelijk wel gehouwen. Op den anderen hoek van dit weeshuis staat dit opschrift:

Weeshuys.

Waer in gherust is, in 't jare 1598, *den* 17. *Septembris, die Eerweerdige Wel Geleerde Gerhardus Agricola, in syn leeven gewesene prior in die abdye Claracamp, die veel goeds gedaen heeft den weeskinderen in dit weeshuys.*

Wat deze Gerhardus Agricola eigentlijk voor een man geweest is, is mij onbekend. Rudolf Agricola, van Groningen, over wien ook Benthem, t. a. p., II, S. 187, uitvoerig gehandeld heeft, is bekender.

„ Den 22. April, des morgens, bezochten wij den praelector in de meetkunde Lauree (Willem Loré)(25). Deze is een nog jong man, van in de 20 jaren, te Leeuwarden als weeskind opgevoed, en die, zonder de Latijnsche taal in zijne jeugd geleerd te hebben, het in de mathematische wetenschappen zoo verre gebragt heeft, dat hij die met grooten toeloop alhier onderwijst. Het is een klein, beleefd manneke, dat ons niet slechts eenen tamelijken voorraad mathematische boeken, maar ook werktuigen (meest uit de nalatenschap van Fullenius gekocht), vertoonde. Wat de boeken betrof, zoo waren het gedeeltelijk oude, het meest echter nieuwe Nederlandsche en Fransche mathematische schrijvers. Echter had hij ook het een en ander Latijnsch boek, welke taal hij nog altijd bezig is aan te leeren. Instrumenten waren er vrij wat, maar meest gewone, die men tot onderrigt en betoog noodig heeft, zoo als allerlei kassen met cirkels, astrolabia, sphaerae armillares, globen en dergelijke. De instrumenten waren alle zeer net, maar van eene eenigzins oude uitvinding. Het merkwaardigste daaronder was een kaartenpasser, om afstanden op landkaarten te meten. Van deze bedienen zich vooral de schippers, en zij zijn zeer gemakkelijk en gerijfelijk, omdat men ze in een oogenblik van voren met de vingers toedrukken, en van achteren met de hand openmaken kan. Bij de globen had hij ook eene hemelkaart, in plano; deze bestond uit eene in koper gegraveerde plaat, zoodanig op bordpapier opgeplakt en te zamen gevouwen, dat men die gemakkelijk op reis konde medenemen. Voor zijn gebruik waren echter daaraan vastgehecht uitgesnedene, en op bordpapier afzonderlijk

geplakte, cirkels, en wel zoo, dat men ze om kon draaijen, en daardoor hetgeen men verlangde, even als op eene echte globe, vinden kon. Deze globen of kaarten werden gemaakt door eenen leermeester in de wiskunst te Amsterdam, genaamd van der Molen, onder dezen titel: *Onderwys in het gebruyk van hemels plyn*, t' Amsterdam bij Joh. Loots, in de nieuwe brugsteeg. Loré had nog verschillende soorten van deze globen in plano. Ook toonde hij ons eene bijzondere soort van vestingmodellen. Deze waren van gebakken groen en bruin geglazuurde aarde. De bolwerken en andere stukken worden eerst gevormd, dan als pottebakkers werk gebakken, daarna geglazuurd, en dan weder in den oven gedaan. Men kon op deze wijze zulke modellen van porcelein maken, die zeer net zouden zijn.

„ Als wij ook, onder anderen, van de gezigtkunde, en in het bijzonder van het glasblazen der kleine kogeltjes of sphaeren voor de fijnste microscopen spraken, leerde hij ons eene zeer gemakkelijke en aardige manier, om vele honderden zulke kogeltjes in een uur, en zonder moeite, te maken. Men neemt, namelijk, stukken fijn glas, stoot die zeer klein, en strooit dit stof op eene groote gloeijende kool; daarop vormen zich van zelf zeer vele groote en kleine kogeltjes, waaronder men de beste tot microscopen uitzoeken kan. Dit is veel gemakkelijker, geschikter en vlugger, en even zoo goed, als wanneer het door blazen aan de lamp geschiedt. Daarna kwamen wij te spreken over de wijze, waarop horologieglazen gemaakt worden, welke hij aldus beschrijft: Men maakt zoo vele vormen als men, naar mate van de holheid der glazen, wil; op ieder wordt een stuk fijn glas gelegd, en daarop een ronde steen, die in de holte past; deze vormen worden in eenen oven gezet, en het glas, door het vuur gloeijend geworden, buigt zich van zelven regelmatig

naar den vorm en de holte. De steen dient daartoe, om het glas, door zijne zwaarte, des te beter en naauwkeuriger in te drukken. Deze wijze was ons, wel is waar, eenigermate, ten behoeve van de holle vergrootglazen en brandspiegels, bekend, die op de zelfde wijze gemaakt worden; wij wisten echter niet, dat men op de zelfde wijze de horologieglazen vervaardigde.

„ Des namiddags gingen wij eerst bij prof. Campegius Vitringa (26). Wij verwonderden ons over des mans ellendig en slecht gezigt, maar nog meer over zijne doofheid, zoodat hij bijna niet hooren kon. Hij noodigde ons, om plaats te nemen, en haalde te gelijker tijd uit zijnen slaaprok eenen blikken hoorn, met zwart leder overtrokken, te voorschijn. Dezen hoorn hield hij voor het regter oor, en boog zich naar ons, opdat ik hem van zeer nabij daarin beroepen zoude. Ofschoon ik nog al tamelijk hard sprak, verstond hij mij toch niet, in zulk eene mate had de goede man het gehoor verloren. Ik moest alzoo zoo hard spreken, als ik kon, en men kan zich alzoo ligtelijk voorstellen, wat voor eene conversatie dit gaf. Hij vroeg ons naar het een en ander van de Duitsche universiteiten, en wij vernamen het een en ander van Ludolph Kusterus (27) van hem. Onder anderen, dat deze door den koning van Pruissen tot hoogleeraar aan het gymnasium te Berlijn (vermoedelijk voor Langen, naar Halle vertrokken) beroepen was, hetgeen hij echter niet aannemen wilde, en dat hij zich in Holland ophield. Wij hielden ons echter niet veel langer dan een half uur bij den heer Vitringa op: want wij waren elkander tot last. Hij gaf ons ook, en wel op eene eenigzins onbeleefde manier, te kennen, dat hij niet gaarne had, dat men hem bezocht; onder anderen zeide hij, dat wij op eenen verkeerden tijd, namelijk in de vacantie, hier gekomen waren, en voegde er bij, „ mallem ego professores publice docentes audire,

quam privatim compellere (ik zou liever de hoogleeraars publiek hooren onderwijzen, dan privaat gaan spreken)." Gaarne had ik hem willen antwoorden, dat het ook beter ware, wanneer het met alle hoogleeraars zoo gesteld ware als met hem, en dat wij, als wij geweten hadden, in welken toestand hij verkeerde, wij ons om hem geene moeite zouden veroorzaakt hebben. Anders ben ik van meening, dat men uit een afzonderlijk gesprek met iemand meer voordeel trekt, en hem inzonderheid beter leert kennen, dan dat men hem een uur lang datgene, wat hij overdacht heeft, in een collegie hoort voordragen; evenwel veracht ik dit ook niet.

„ Vermits wij dien namiddag nog veel tijd over hadden, zoo gingen wij naar den jongeren hoogleeraar Zacharias Huber (28). Hij woont in een der liefste en schoonste huizen van Franeker. Hij ontving ons zeer beleefd; maar sprak echter over niets, dan over onverschillige zaken en nieuwstijdingen. Toen ik hem verzocht, ons zijne boekerij te laten zien, welke Benthem, t. a. p., I, S. 46, onder anderen zeer roemt, maakte hij eene echt Hollandsche verontschuldiging, te weten, dat zij in confusie was: want men was van daag begonnen schoon te maken. Wij moesten ons alzoo vergenoegen met hem gesproken te hebben, hetgeen mij aangenaam was: want door zijne geschriften heeft hij getoond, een waardige en regtschapene zoon van den niet te vergelijken en geleerden Ulrich Huber te zijn, die voor eenigen tijd gestorven is, en van wien Benthem, t. a. p., II, 309, eene en andere bijzonderheden vermeldt.

„ Den 23. April, des morgens, bezochten wij den heer Johannes Lemonon (29). Deze is hier Waalsch predikant en professor in de Fransche taal. Hij is zeer jong uit Frankrijk eerst in Breslau gekomen, waar hij door eenen Hervormden predikant opgevoed en onderwezen is. Daar-

na heeft hij zich eenen tijd lang in Polen en Hamburg opgehouden. Vervolgens is hij onderwijzer bij den prins, den tegenwoordigen stadhouder, geweest. Eindelijk heeft hij hier de bovenvermelde betrekkingen bekomen, en is met eene dochter van wijlen prof. Schelkens gehuwd. Prof. Lemonon heeft alzoo, gelijk hij ons zelf verhaalde, zoo tamelijk de wereld bekeken; hij verstaat dan ook zeer vele talen. Hij spreekt zoo goed Duitsch, als ik zelden van een Franschman gehoord heb; even zoo Nederduitsch, en wat Poolsch; als theoloog verstaat hij Hebreeuwsch en Grieksch, en kent de Engelsche, Italiaansche en Spaansche talen. Fransch is zijne moedertaal. En in al deze talen heeft hij ook eenen tamelijken voorraad boeken, bijzonder Engelsche, en wel van deze zoo veel, als ik nog bij geenen vreemdeling gezien heb. Zijne boeken staan in twee tamelijk groote kamers: in de grootste zijn de godgeleerden, schrijvers over de kerkelijke geschiedenis, en wat tot de geschiedenis der letterkunde behoort, benevens een buitengewoon groot aantal woordenboeken, die hij met groote vlijt verzameld heeft. In de andere kamer zijn de boeken uit de overige vakken van wetenschap. Er waren zeker wel over de 4000 deelen, waaronder gewis vele goede werken; maar, met uitzondering van de geschiedkundige werken, is het aantal daarvan, zoo als gewoonlijk overal, zeer gering. M. Lemonon is, zoo als hij zelf verhaalde, zeer attent en gelukkig op boekverkoopingen, terwijl in Holland veel geschikte gelegenheid is, om veel goeds goedkoop te hebben. Hij is een tamelijk kenner van boeken, en als Franschman weet hij ze zeer beleefd en aardig aan te wijzen, alhoewel hij al te veel kleinigheden te voorschijn bragt, en, over het algemeen, alles te zeer verhief. Dit heb ik echter liever, dan dat de menschen als stokken blijven staan, en in het geheel niets vertoonen of praten willen.

„ Onder de boeken bemerkte ik de volgende: Eene zeer zonderlinge uitgave van Terentius, op het einde waarvan deze woorden zijn te lezen: „ Impressum in imperiali ac libera urbe Argentina per Joannem Grüninger, ad illam formam ut intuenti jucundior atque intellectu facilior esset per Joh. Curtium ex Eberspach redactum, a°. a nativitate Domini 1499, tertio Idus Februarii." Boven den tekst stond niet alleen eene korte verklaring, bij wijze van omschrijving, maar wijdloopige aanteekeningen vulden de randen. Bovendien waren bij alle tooneelen de handelende personen in houtsneêplaten, met hunne namen er bij, afgebeeld. Ook bezat prof. Lemonon een Virgilius, door Sebast. Brandt, 1502, in folio, uitgegeven, met zeer vele houtsneêplaten. Alsmede eene schoone uitgave van het groote Grieksche *Etymologicon*, bij Aldus, 1499, folio. Bovendien zag ik een zeer zeldzaam boek, te weten: Augustini Steuchi Eugubuni *De perenni philosophia libri X*, Basiliae, per Nicol. Bryling, 1542, 4to, p. 723. En eindelijk een voortreffelijk werk: *Harmonia phrasium verbi facio, e praestantissimis Latinae linguae auctoribus collecta, opera et labore Steph. Ubeli Schoningk*, Franeckerae, ap. Ult. Domin. Balck, 1611, 8vo, p. 234. Wie kan zich voorstellen, dat iemand in staat zoude kunnen zijn, zulk een dik deel over het verbum *facio* te kunnen schrijven?

„ Toen wij eenige penningkundige schrijvers zagen, vernamen wij van den heer Lemonon, dat hij nog de penningen van zijnen schoonvader, den heer Schelkens, bezat. Toen hij ze ons vertoonde, zag ik, dat het berigt, dat men mij gegeven had, valsch was, en wel dubbel, want zij waren met de boeken niet verkocht, en het aantal was niet zoo klein. Er was toch, zoo wel van koper als zilver, een tamelijke voorraad, waaronder veel goeds, zoo als men uit het aanhangsel op den catalogus van

wijlen den heer Schelkens zien kan. Maar omdat zij door elkander, en door de dienstmeiden, tot ergernis van den heer Lemonon, schoongemaakt waren, zoo konden wij er niets bijzonders uit vinden. De heer Lemonon zal zich een penningkabinet laten maken. Nu lagen de kleine loketten, en deels ook papieren doosjes, in de schuifladen van een, hiertoe niet ingerigt, kabinet, zoodat, toen men dit verzet had, alles door elkander viel. De koperen waren zeer fraai, en meest zeer wel bewaard. Lemonon scheen er weinig kennis van te hebben, en had ze, omdat zij geen geld genoeg op de verkooping konden opbrengen, zelf gehouden, maar scheen ze wel weder te zullen verkoopen. Men zeide ons ook, dat hij in boeken handelde. Tegenover ons echter hield de man, om zijne bloedverwanten in Frankfort, zich zeer hoog, en wilde hiervan niets laten merken, terwijl ik gehoopt had het een en ander van hem te koopen.

„ Des namiddags gingen wij bij den hoogleeraar Jac. Rhenferd (30), thans (1710) rector magnificus. Vermits echter daarmede alhier, bijzonder in de vacantie, niet zoo veel te doen is, zoo liet hij ons niet alleen tot zich toe, maar wij moesten meer dan drie uren bij hem blijven. Van al de Hollandsche professoren, het zij te Groningen of hier, toonde hij de grootste hoffelijkheid, en in zijn gesprek de grootste geleerdheid. De vorm van zijn gelaat is goed, maar zijn uiterlijk, bijzonder zijn haar, zeer leelijk. Maar daar moet men niet op zien. Rhenferd, hetgeen mij verwonderde, is een Duitscher, te Mühlheim, tegenover Keulen, geboren, iets, dat Benthem, t. a. p., S. 321, niet heeft opgeteekend. Hij spreekt nog zeer goed Duitsch, alhoewel hij reeds in zijn negende jaar in Holland is gekomen.

„ Toen prof. Rhenferd vroeg, van waar wij eigentlijk kwamen, en ik hem zulks kort verhaalde, bragt ik ons

gesprek terstond op de bibliotheek te Wolfenbuttel, en den *Codex Nov. Test. Charactere Estrangelo scriptum*, waarvan wij vroeger iets vermeldden (*). Ik deed het daarom, om bij hem althans het specimen er van te zien, daar wij, helaas! den codex zelven niet onder de oogen hadden kunnen krijgen. Prof. Rhenferd was zoo goed en verhaalde ons, dat de heer Fabricius, prof. te Helmstad, eerst iets voor hem had laten afschrijven, waaruit hij echter niet wijs had kunnen worden, omdat het niet naauwkeurig genoeg gedaan was. Deswege had de heer Fabricius, op zijn verzoek, hem het begin van Lucas gezonden. Het bestond uit twee bladen, op het eene het begin van Lucas zelven, op het andere het alphabet door Kircher vervaardigd; beide had Rhenferd in Holland laten afdrukken. Dit verhaalde hij ons niet alleen, maar toonde en vereerde ons ook een exemplaar er van, zoo ook de andere inscriptie met Grieksche en Palmyrasche letters, welke Bianchini hem had toegezonden. De goede heer Rhenferd konde ons zijne vreugde niet genoeg betuigen, die hij gevoelde, dat hij door deze twee kostbare stukken in zijne meening bevestigd was geworden, en daaruit bewijzen konde, hoe hij ex ingenio het Palmyrasche alphabet het eerst gevonden had. Hij zeide ons, dat hij nu een werk over de oostersche talen onder handen had, waarin hij het zelfde, als Mabillon van de Latijnsche en Montfaucon van de Grieksche letters gedaan heeft, zoowel de verscheidenheid der karakters van de oostersche talen wilde aantoonen, alsmede hoe zij, overeenkomstig hunnen ouderdom, ontcijferd moeten worden. Hij zou bewijzen,

(*) Th. I, S. 376, waaruit blijkt, dat het de vier evangeliën waren, in de Syrische taal, met een bijzonder letterteeken geschreven, waarbij een brief van den pater Athanasius Kircher, a°. 1666, aan den hertog August, wien hij dezen codex vereerde.

dat de letters van alle Oostersche talen, Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Palmyrasch, alle de zelfde waren, en slechts een weinig in trekken of halen *(ductibus)* verschillende; dat zulks uit alle oude codices en gedenkteekenen te bewijzen ware; ja, dat de oude Joden door elkander *(promiscue)* in hun loopend schrift, de letters van al de talen gebruikt hadden, iets, dat hij ons in verscheidene oude Hebreeuwsche codices inderdaad toonde, vermits hij ons *litteras Estrangelas* en *Palmyrenas* toonde, die geheel gelijk aan de daarnevens gelegde, zoo even vermelde, specimina waren. Ofschoon ik, helaas! nog niets van de Oostersche talen versta, zoo heb ik hem echter met genoegen aangehoord, en gezien, wat hij ons aanwees. Hij verzekerde ons, dat deze vermenging en dit afwisselend gebruik der letters oorzaak was, dat de Hebreeuwsche bijbel op vele plaatsen, zoo wel door Joden als Christenen, niet verstaan werd; ja, dat in de Grieksche overzetting der *zoogenaamde* 70 (iets, door Rhenferd niet aangenomen) zeer groote fouten gekomen waren, daar zij, uit onkunde der letters, de woorden verkeerd gelezen hadden. Ja, daaruit zoude de dwaze beschuldiging ontstaan zijn, dat de Joden hier en daar den tekst bedorven hadden. Dit alles waren zeker belangrijke opmerkingen en ontdekkingen.

„ Daarna kwamen wij van Cornelius van Beughem (31) te spreken, wien prof. Rhenferd, wegens zijne groote letter- en boekenkennis, roemde, niet alleen op grond zijner geschriften, die bekend zijn, maar ook uit nadere kennis, die hij met hem gemaakt had. Hij verzekerde, dat hij eenen buitengemeen grooten voorraad van boeken, tot dat vak behoorende, bij hem gevonden had, en toonde ons ook eenen catalogus in handschrift, in folio, een goede duim dik, die hij van den heer van Beughem, blijkens eene eigenhandige aanteekening daarin, bekomen

had. De titel was: *Bibliotheca Atrebatensis sub episcopo Ant. Perenotto.* Er waren vele goede boeken in, voor zoo verre ik zulks in een vlugtig doorbladeren kon opmerken.

„ Den 24. April, des morgens, zagen wij de Akademische boekerij. Deze staat in eene groote zaal, boven de auditoria, en in het collegiehuis. Zij is veel fraaijer en beter, dan die te Groningen, ook wat de boeken betreft, behalve dat in Groningen meer en betere codices manuscripti voorhanden zijn. De catalogus van deze boekerij wordt thans gedrukt. Men heeft, wel is waar, vroeger, in 1656, er een in folio (in mijn bezit), en later een in quarto gedrukt, maar daar geene afdrukken meer voorhanden zijn, en de boekerij zeer vermeerderd is, heeft men nu eenen nieuwen gemaakt. De bibliothecaris, de heer Colerus (32), is een nog jong, maar een zeer lief, en voor een Hollander zeer beleefd man; het is dan ook eigentlijk geen Hollander, maar een Anholter. Hij heeft eene vrij goede boekenkennis, en maakt er zich een genoegen van, ze te laten zien.

„ Het eerste, wat wij zagen, was een middelmatig repositorium (boekenkast), waarin allerlei uitgaven van bijbels, eenige kerkvaders en de *Concilia generalia Labei* waren. Hierbij stonden twee manuscripten, beide van geen groot belang. Het eene was een papieren handschrift in folio, een hand dik; op het voorste blad stond: *Vita Christi, per Ludolfum Saxonicum, sacri ordinis Carthus. excerpta. Claruit sub Ludovico imp. IV*, 1330. *Parisiis, apud Chevallonium*, 1534. De bibliothecaris meende, dat het in dien tijd geschreven was; maar men kon wel zien, dat het eene andere vreemde hand geweest was, die later daarin aangeteekend had, wanneer en waar dit boek gedrukt geworden is. Ik heb de eerste druk er van, die veel ouder is, en het is niet te gelooven, dat men dit werk, zoo langen tijd nadat het ettelijke malen gedrukt

*

geweest is, nog zoude afgeschreven hebben. In den aanvang van de uitvinding der boekdrukkerij deed men zulks nog wel met enkele boeken, omdat men, wegens de slechte letters, die men toen nog had, en ook om de kostbaarheid, zoo veel exemplaren niet op eens kon drukken. Het andere manuscript was wat beter. Het was een perkamenten codex, in folio, van het nieuwe testament, volgens de versio vulgata, zeer fraai geschreven. Op het einde vond ik dit: *Finitum est volumen istud in domo clericorum in Zwollis. Anno D°. M° CCCC° LII, pridie Aprilis. Benedictus Dominus.*

„ Aan de andere zijde der deur van de anatomie stonden vooreerst de godgeleerde, dan de regtsgeleerde, daarna de geneeskundige, wijsgeerige boeken en die van gemengden inhoud. Van de drie eerste, de hoogere faculteiten, zoo als men ze wel eens noemt, is bijna een gelijk aantal voorhanden; van de wijsbegeerte weinig; boeken van gemengden inhoud nog minder; van geschiedkundige werken, als ik het *Corpus histor. Byzant.* en nog eenige weinige uitzonder, bijna geheel niets. Onder de regtsgeleerde boeken waren de *Pandectae Florentinae*, onder de geneeskundige *Galenus*, alleen in het Grieksch, bij Aldus, in folio, V deelen, zonder drukjaar, maar, zoo als men in het voorop gestelde privilegie van Clemens den VII. zien kan, van het jaar 1525. Deze druk was tweemaal voorhanden, eens echter zeer fraai, en met vele kantteekeningen van eene onbekende hand. Ook is onder de geneeskundige boeken een, maar gering, handschrift. Het is een papieren codex in folio, *Joannis de Cucurrigio Mediolanensis Praxis medica.* Bij de wijsgeerige boeken waren twee betere en schoonere codices, het eene in folio, op perkament, een goede duim dik: *Euclidis Geometriae libri XIV.* Idem *De visu.* Idem *De speculis.* Allen in het Latijn, en met vele figuren op den kant; daarom, en

omdat het tamelijk zindelijk is, schat ik het hoog, alhoewel het niet zeer oud schijnt te zijn. Het andere is een perkamenten codex in groot 4to, twee vingers dik: *Vitruvii De architectura libri decem*, ook fraai. Onder de letterkundige en gemengde werken zagen wij de volgende handschriften: Twee van *Justinus*, het eene op perkament, in 4to, een duim dik, tamelijk oud en fraai, maar met tweederlei hand geschreven. Het andere op papier geschreven, in groot 4to, en op verre na zoo oud en schoon niet. Ook was voorhanden een *Terentius*, in handschrift op papier, in 4to, aan het einde staat: *Explicit liber Terentii script. in civitate Taurini. A°. MCCCCLIII, dr. mense April.* Aan den anderen kant stond ook nog een fraai perkamenten handschrift in 4to, van eene hand dik. Het was een *Aulus Gellius*, die, blijkbaar uit de naamteekening op het eerste blad, voorheen aan Tornesius behoord had. Onderaan stond: *Roberti Koenigsmanni Genevae emptus* 1628. Aan dezen Königsmann hebben de meeste codices behoord. De codex van Gellius was zeer fraai, en ook tamelijk oud. De bibliothecaris zeide, dat twee der beste codices van de boekerij uitgeleend waren: de eene, een *Horatius*, had de heer Hemsterhuis, te Amsterdam, geleend, en de andere, een *Florus*, had prof. Coetier alhier in gebruik.

„ Nu moet ik nog van de versiersels der boekerij gewagen, en wel eerst van de inscriptie, welke den bezoeker bij het intreden terstond boven de andere deur (namelijk die van de ontleedkamer) in het oog valt. Zoo wel deze, als ook de andere hier volgende, heeft Benthem niet opgeteekend, alhoewel hij, t. a. p., S. 502 en 534, zeer vele van weinig nut zijnde op- en grafschriften opgeteekend heeft. Het opschrift, met gouden letters op een zwart bord geplaatst, luidt aldus:

Deo opt. max.
aeternae memoriae
Bibliothecae
Illustriss. Academiae Frisiorum
in majus ornamentum et
incrementum novam hanc faciem,
arte et pretio insignem
praeclaro ac posteris imitando
exemplo dederunt
Illustrium et Praepot. Frisiae Ord. Deputatorum
Delegati
Dominicus Carolus ab Unia (34), *Petrus Petri Oldaeus* (35),
satrapa Tyctierksteradelanus, exconsul Harlinganus,
rectore magnifico
Philippo Matthaeo seniore
anno MDCLXXXIIII.

Meer benedenwaarts stond dit:

Donarium
Celsissimi Principis
Nassoviae Henrici Casimiri,
Frisiae etc. gubernatoris hereditarii,
quo Bibliothecam publicam benigne
auxit, munifice locopletavit
Nicolaus Blancardus, p. t. rector m. et senatus
academicus
D. N. M. Q. E. heic deposuerunt
a°. C. MDCLXXIX.

Vlak daaronder, boven de deur, staan de boeken, door den Nassauschen vorst ten geschenke gegeven. Het is de groote verzameling der concilia (kerkvergaderingen), in XXXVII deelen, zeer goed in ribben banden ingebonden. Boven de andere deur is een ander legaat, en daarboven het volgende opschrift:

Memoriae
nobilissimi, gravissimi,
amplissimi viri, Joannis
Honig, equitis aurati, senatoris
Medioburgensis,
quod eximia liberalitate publicam hanc almae
Academiae nostrae Bibliothecam ornaverit legatis
XX pictis imaginibus claris,
eximiorum et eruditissimorum virorum, adjectâ
sexcentorum florenorum summâ,
amplissimus Academiae Senatus legato a nobilis-
simis haeredibus promte repraesentato,
supremum testatoris judicium secutus tabulas
publicari, emtisque voluminibus
forulos hosce impleri
jussit L. M.

Vlak onder dit opschrift staan de boeken, voor de *f* 600 gekocht. Het zijn verscheidene schoone nieuwe werken. De portretten hangen rondom de boeken. Zij zijn niet allen even goed geschilderd. Het zijn de volgende: 1. Jean Diodati. 2. Bernhardinus Telesius. 3. Fredericus Zuchardis. A. 65. 4. Petrus de Padua. 5. Guaston du Fois. 6. Dionysius Gothofredus. 7. Jacobus Gothofredus. 8. August. Niphus, philosoph. 9. Paulus Jovius, episc. Nucer. 10. Vido Calvalcantes. 11. Franciscus Petrarcha. 12. Joan Picus Mirandula. 13. Thomas d'Aquino. 14. Americus Vespucius. 15. Leonhardus Vicinus. 16. Nerius Capponus. 17. Nicolaus Aciaiolus. 18. P. Ber. Rea. Voor de deur hangen, op den gang: 19. magnus Canis (sic) Scaliger (35), en 20. nameloos. Uit den 18den naam kon ik niet wijs worden. Deze is er slecht op geschreven, en het portret hangt in eenen hoek, zoodat men het niet goed zien kan. Waarom het laatste geenen naam draagt, weet

ik niet, en even min hoe die schilderijen bijeen gebragt zijn.

„ Maar om weder op de boekerij terug te komen, zoo is er, bijzonder aan de eene zijde, nog ruimte genoeg, om nog meer boeken te plaatsen. De bibliothecaris verzekerde ons, dat de staten van Friesland de geheele boekerij van Oiselius (36) wilden koopen, en er nog maar *f* 1000 verschil over den koopprijs tusschen hen en de erven was. Ik vind het overigens zeer goed, dat zij den regel van Naudaeus (37) in acht nemen, en slechts hoofdwerken koopen. Er zijn dan ook meest folianten, en bijna geene andere boeken, voorhanden. Groote werken, die iedereen niet koopen kan, moet men zich aanschaffen; de kleine kan ieder voor zich zelven verzamelen.

„ Des namiddags bezochten wij den hoogleeraar D. Nicol. Gürtlerus (38). Deze is een goede eerlijke Zwitser, zonder iets uiterlijk voorkomen, en die het Hollandsch en Zwitsersch dialect regt aardig dooreen mengt. Hij is een man van in de 50 jaren, en is voor drie jaar hier gekomen. Hij heeft eene wel is waar niet groote, maar toch goede, boekerij, en ik heb hier in Franeker nergens zoo vele geschiedkundige boeken aangetroffen; zijne *Historia Templariorum* (geschiedenis der Tempelridders), Amst. 1691, 8vo, 2de vermeerderde druk ald. 1703, 8vo, bewijst dan ook, dat hij een liefhebber van de beoefening der geschiedenis is. Onder anderen vond ik bij hem een deel in 4to, vol van allerlei zeer oude traktaatjes, midden tusschen welke het volgende was: *Ein erdacht falsch History etlicher Prediger-Munch, wie sye mit ein Bruder verhandlet haben; darzu von allem Handel irer Gefenghnisz, vergichten und verbrennen zu Bern geschehen, under den Jaren nach Christ. Geburt tausent, funfhundert, siben, acht und nein. Auch mit vil schönen Figuren gesierd und wol erleutert*, in 4to, van 74 bladzijden. Het begin van den

titel moet men zoo verstaan, dat men zich niet verbeelde, als of daarin gezegd wordt, dat de historie, daarin verteld, opgedacht of verzonnen zij; neen, de titel geeft te kennen: *Opgedachte en verzonnen schelmerijen en histories, die eenige Predikmonnikken eenigen hunner broeders en het volk wijs wilden maken.* Het voorval zelf is bekend, en door Burnet (39), in zijne reisbeschrijving, met groote vlijt en zeer omstandig verhaald; ook meent hij, dat er niets van in druk is, terwijl toch dit een omstandig verslag is, van hetgeen zij van dag tot dag verrigt hebben, en hoe het met hen, tot dat de welverdiende straf volgde, gegaan is, waarbij vele houtsneêplaten zijn. Ik zag ook bij prof. Gürtler de *Biblia vulgata*, op welks einde ik dit vond: *Per manum Reinhardi de Argentina ac Nicolaum Philippi de Bensheym socios sub anno Domini MCCCCLXXXII.* Ik heb dit niet alleen om den ouderdom, maar ook omdat deze beide boekdrukkers mij geheel onbekend zijn, opgeteekend.

„ Daar het pas vier uur was, zoo bezagen wij daarna nog de stads kerk. Dit is een zeer groot, breed, licht en fraai gebouw, hetwelk echter geen gewelf heeft, zoodat men het geheele dakwerk van binnen zien kan; dit staat zeer leelijk. Daarentegen vertoonen zich de zuilen aan beide kanten zeer goed. Er zijn 30, en zij staan, alhoewel digt op, tevens zeer geregeld over elkander. In de muren, maar het meest echter op den grond, vindt men eene groote menigte grafschriften. Ik heb zelden meer in eene kerk gezien. Zij zijn echter allen eenvoudig, en die op den grond zijn allen in blaauwe Zweedsche steen gehouwen. 28 heeft Benthem zich de moeite gegeven af te schrijven. Zij zijn in zijn *Holländische Kirchen- und Schulenstaat*, Theil II, S. 507—533, te vinden. De voornaamste zijn van Petrus Tiara, Sibrand Lubbertus, Adrianus Metius, Sixtus Arierius, Joannes Macrovius,

Menelaus Winsemius, Henr. Rhala, Arnoldus Werhel, Bernh. Schotanus, Bernh. Fullenius, Joan Bogerman, Jo. Jac. Wissenbach, Jo. Cloppenburg, D. Nicol. Arnoldi, Guilielmus Cup en Joannes Fungerus. Daarna wilden wij het opschrift zien, dat Benthem, t. a. p., S. 533, zegt, dat op de Franeker markt is. Wij zouden het vroeger gevonden hebben, wanneer hij er bijgevoegd had, dat het boven de deur van het stadshuis staat. Eindelijk gingen wij nog in den boekwinkel van Horreus, bij wien ik onder anderen zag, dat men Tenzels *Monatliche Unterredungen* in het Hollandsch begonnen was over te zetten, onder den titel van *Kort begryp en 't voornaemste margh van allerley onlangs uytgekomene boeken etc., uytgepickt en vertaeldt uyt de maendelyke gespraeken door Tenzelius enz., met byvoeging veler andere nieuwe werken door S. de Vries.* Utrecht 1703, 8vo.

„ Eindelijk gingen wij des avonds nog om de stad, langs den wal (het bolwerk), als men het althans een wal kan noemen, wat geene borstwering heeft, en slechts een opgeworpen smalle weg, met linden beplant, is; waarvan ook Marperger, t. a. p., S. 112, gewaagt. Rondom de stad, beneden het bolwerk, loopt eene niet zeer breede gracht. Aan alle poorten staan drie zeer fraaije stukken, welke de stad, zoo als er op staat, heeft laten gieten. Het viel ons op, dat bij allen om het zundgat eenen dunnen koperen ring gelegd was, vermoedelijk opdat kinderen en straatjongens (als er niemand bij is) ze niet zouden kunnen beschadigen. Wij zagen ook het Sjaerdema slot, door Marperger een sterk kasteel genoemd. Benthem merkt echter te regt op, dat het, buiten eene gracht, geen verdedigingsmiddel heeft. Het is zeer oud, en bijna geheel vervallen, vooral het dakwerk; er woont dan ook niemand meer op, terwijl vroeger Blancardus, en voor lang een Saksisch heerschap zich daarop onthield. Wie

dit geweest is, kan ik niet zeggen, te meer daar wij vergeten hebben het wapen boven de Leeuwarder poort, waarop Benthem zich beroept, te zien.

„ Den 25. bezochten wij, des morgens, den heer Willem Coetier (40). Men spreekt dezen naam niet op zijn Fransch, maar op zijn Hollandsch, *Kutier*, uit; ook is hij geen Franschman, maar een Arnhemmer van geboorte. Hij is hier hoogleeraar in de welsprekendheid en geschiedenis, en de hupschte man, dien men in Holland vinden kan. Hij ontving ons zeer beleefd, en toonde ons zijne munten. Ofschoon hij ze in geen penningkas, maar slechts in zakjes heeft, en er ook niet veel waren, zoo zijn het toch meest uitgezochte, en deels ook door de goede wijze, waarop prof. Coetier ze weet te vertoonen, ziet men ze met groot genoegen. Er waren vooreerst 4 gouden munten, de voornaamste een Vespasianus; op de keerzijde eene vrouw met eenen steen, en het omschrift *Aeternitas* (eeuwigheid). Eene Faustina, met gelijke keerzijde. De derde een Trajanus, en de vierde eene kleine Gothische munt. In zilver toonde ons prof. Coetier bijna 200 stuks, waaronder, als de beste en merkwaardigste, en, volgens Coetiers verzekering, ook nog onbekende, eene Siciliaansche munt van de eerste grootte, waarop een hoofd, en op de keerzijde Ευμηνου. Deze Eumenes is vermoedelijk een priester geweest, dien de Sicilianen, even als de Aegyptenaren en andere volken, op hunne munten afgebeeld hebben. Verder was er nog eene munt van de eerste grootte van eenen keizer, als ik mij wel herinner, van Trajanus, die echter ontwijfelbaar een afgietsel van eene koperen munt is; het uiterlijk toonde het niet alleen aan, maar ook de woorden *Ex SC.* (*senatus consulto*, volgens raadsbesluit), hetwelk men op zilveren munten nooit vindt. Behalve dat waren er vele zeer fraaije consulaire en familiemunten voorhanden, bij voorbeeld, een voor-

treffelijke L. Cassius, Scipio Africanus, Fabius Max. en dergelijke. Van de keizers waren er ook eenige goede en zeldzame onder. Ook was bij deze zilveren munten eene kleine zilveren fibula (gesp of ring). Zij was zeer fraai en welbewaard. De beide slangenkopjes zijn er zeer lief aan. Men zoude deswege Rhodius, *De re fibulari veterum* dienen na te slaan, om te weten, of hij zulke heeft, en waartoe die zeer kleine fibulae gebruikt werden. Prof. Coetier heeft ongeveer 300 koperen munten, waarvan de helft bijna van de eerste grootte, en de meesten zeer welbewaard zijn. Daaronder was een Otto, die er zeer slecht uitzag, en zeer kennelijk valsch. Overigens waren er onder de groote koperen zeer schoone, zoo als eene Ottacilia Severa, eene Julia Mammaea, een Galba, waarop eene *adlocutio* (aanspraak tot het volk of leger). Ook was er eene kleine gouden munt, doch van binnen van koper, slecht bewaard, maar vermoedelijk van een der Antonijnen. Prof. Coetier verhaalde ons, dat hij voorheen veel meer en schooner munten gehad had, die hem echter voor eenige jaren ontstolen waren. Van zijne jeugd af had hij groote lust tot deze studie gehad, hetgeen daarvan kwam, dat, toen hij te Nijmegen op school ging, een overgroot aantal munten, vooral bij het arbeiden aan de versterking en de wallen, waren gevonden geworden. Na dien tijd had hij naauwe kennis met den heer Smetius gehad, wiens kabinet, nu voor *f* 20,000 aan den keurvorst van den Pfalz verkocht, hij wel twintigmaal gezien had. Hij verhaalde, dat Smetius geen zeer groote kenner van munten geweest was. Zoo had Patin hem eene zilveren munt van Pescennius Niger voor honderd denariën of muntjes van de kleinste soort afgetroggeld, terwijl zij veel meer waard was, en Smetius, hetgeen wonderlijk is, deze ook slechts eens gehad had, en daarom ze zoo niet had moeten weggeven. Toen prof.

Coetier het overige gedeelte van Smetius kabinet van oudheden te regt prees, verhaalde hij, wat hem voor eenige jaren te Amsterdam, door eenen Jood, te koop was aangeboden, te weten, 10 of 12 oude Romeinsche stempels, die men bij Xanten, waar zoo veel oudheden opgegraven worden, gevonden had. Ik zeide hem, dat ik bijna niet gelooven konde, dat zij antiek waren, maar veeleer van de Paduanen, van Cavino (zoo als die van het Koninklijk Kabinet te Parijs) of dergelijken afkomstig waren; ook kon ik mij niet voorstellen, dat zij de stempels op hunne veldtogten medegevoerd, of in de legerplaatsen gemunt zouden hebben, ten zij men aanneme, dat zij het, omdat men aldaar niet kon wisselen, wel hadden moeten doen. Prof. Coetier stemde toe, dat het moeijelijk was te zeggen, hoe zij daar in den grond geraakt waren; maar hij meende, dat men even zoo weinig van zeer vele munten, die men in den grond vond, behoorlijk rekenschap kon geven. Met opzet, als schatten, konden zij niet begraven zijn geworden, anders zou men niet zoo vele verstrooid, maar alle (zoo als dan ook wel van tijd tot tijd geschiedt), in potten of anders, bij elkander aangetroffen hebben. Toen ik van het veergeld van Charon, en het nederleggen in urnen ter gedachtenis, gewaagde, bemerkte hij te regt, dat er niet altijd urnen bij gevonden, ja, omgekeerd, zelfs vele urnen zonder munten gevonden worden; maar tegen het laatste zoude men nog kunnen aanvoeren, dat zulks dikwijls uit armoede, gierig- of slofheid, was nagelaten, en dat van die munten, die men los in de aarde vond, de urnen door de vochtigheid van den grond verteerd waren. Maar om op die stempels terug te komen, zoo verzekerde prof. Coetier ons, dat zij buitengemeen fraai, en ook geheel anders, dan men ze thans kan maken, vervaardigd waren: want, zoo als men zeer goed zien kon, waren zij aller-

zuiverst in staal gesneden, zoo als men thans het niet doen kan, omdat men ze uitsnijdt en met kleine beitels uitholt, eene wijze, op verre na zoo zuiver niet als de andere (?). Van daar dat de oude munten iets zeer kennelijks boven de nieuwe hebben. De afdrukken in was, die hij van deze stempels genomen en aan den heer Cuperus (41) te Deventer vereerd had, waren uitstekend geweest. — Toen wij den boven vermelden koperen Otto in handen hadden, kwamen wij van den echten, dien de heer de Wilde (42), te Amsterdam, moet hebben, te spreken. Prof. Coetier verzekerde ons, dat hij hem dikwijls in handen gehad had, en dat hij ontwijfelbaar echt was. Hij verhaalde, dat de heer de Wilde hem van eenen Jood, benevens ettelijke anderen, voor eenige stuivers bekomen had. Hij zeide, dat men zich over het groote aantal munten in het bezit van den heer de Wilde niet genoeg kon verwonderen, te meer, wanneer men niet wist, hoe hij er aan gekomen was. Op de volgende wijze had hij het echter aangelegd. Terwijl hij secretaris bij de admiraliteit was, had hij aan de kapiteins en anderen, die naar Smyrna en de Levant gingen, commissie gegeven, om al wat oude munten, dat zij maar aantroffen, te koopen, waardoor hij de schoonste en zeldzaamste munten, vooral Grieksche, als men nergens kan vinden, bekomen had. Op deze wijze had hij zich ook een groot aantal Oostersche munten aangeschaft. En daar hij veel dubbelden bekomen had, zoo had hij daarna veel goede door ruiling bekomen, en ook van Joden veel gekocht.

„ Eindelijk vroeg prof. Coetier ons, waarheen wij van plan waren van hier te reizen. Wij zeiden naar Harlingen, Bolsward, Workum, Hindeloopen, Molkwerum en zoo voorts; de beide laatste plaatsen daarom, om het bijzonder slag van volk aldaar te zien, hetwelk zich nog meer, dan de Friesche boeren, in taal van de Hollanders

onderscheidt. Wij hoorden daarop met verwondering van hem, dat zij nog werkelijk de oude Anglo-Saksische taal spreken, hetgeen bijna geheel op het tegenwoordige Engelsch nederkomt (?!). Hij verhaalde ons, hoe voor eenige jaren twee voorname Engelschen, namelijk de zonen van den beroemden Molesworth (43), die gezant in Denemarken geweest is, en de bekende *Mémoires* geschreven heeft, hoe, zeg ik, deze beide jonge heeren, met hunnen hofmeester, eens naar Hindeloopen en Molkwerum gereisd waren, en de menschen aldaar verstaan hadden. Toen zij nu weder in Franeker terug en, omdat zij collegies bij hem hielden, bij hem gekomen waren, hadden zij hem met verwondering verhaald, hoe zij daar menschen gevonden hadden, die bijna zuiver Engelsch spraken, terwijl zij anders niemand verstaan konden. Hij had hen daarvan deze goede redenen gegeven, dat, toen de Angel-Saksen uit Holstein en Neder-Saksen verhuisden, zij door Friesland, en bijzonder door die streek, trokken, alwaar zij zich met dè Friezen verzwagerden, en naar Engeland overstaken, en aldaar de Deenen en Noormannen verdreven, gelijk deze zulks de Romeinen en Britten gedaan hadden(?!). Van hen stamden de tegenwoordige Engelschen af, en deze menschen hadden alzoo nog de spraak en zeden der Anglo-Saksen behouden. Hij verhaalde ook, hoe zich Franciscus Junius (44) bijna drie jaren op beide plaatsen, om de taal, had opgehouden; hoe Junius veel aan deze gedaan had, en zulks door de uitgave van de evangeliën in de Angel-Saksische taal, en het daarbij gevoegde *Glossarium*, getoond had.

„ Als wij van den geleerden en beleefden heer Coetier afscheid genomen hadden, gingen wij naar huis, en maakten ons gereed, om na den eten, met de schuit, van hier te vertrekken. Wij konden nog de volgende hoogleeraars, Lamb. Bos (45), Henr. Philoponeus Hautecour (46), Petr.

Latané, Jo. Regius (47), Dominicus Balk (48), Johan van der Waeyen, de jonge, Wiger Willem Muys (49) en Ruard Andela (50), bezocht hebben, en vooral hadden wij de heeren Bos en Muys gaarne gesproken; maar deze waren uit de stad, en van de anderen vernamen wij, dat bij hen noch boekerijen noch iets anders bijzonders te zien was, weshalve wij ons niet wilden ophouden, om ze alleen te spreken, waartoe ons boven dien de tijd te kort zou vallen. Ik herinnerde mij wel, dat wij bij den heer van der Waeyen de boekerij van zijnen wijlen vader zouden zien, door Benthem, t. a. p., S. 306, zeer geprezen; maar ik vernam, dat deze, omdat er meer kinders waren, in auctie zoude verkocht worden. Ik bekwam er dan ook den catalogus van, en zag daaruit, dat er, wel is waar, vele kostelijke boeken onder waren, maar dat het er toch niet zoo mede was, als Benthem, t. a. p., verhaalt, te weten, dat van der Waeyen zonder zelfverheffing tegen hem beweren konde, zoo als hij zegt gedaan te hebben, dat, zoo hij er een gering en slecht boek in vond, hij het maar moest wegnemen.

„ De stad Franeker op zich zelve is niet groot, en, ofschoon op de Hollandsche wijze gebouwd, zijn de straten wat naauw, en daardoor de stad niet zoo vrolijk, en nog veel minder de huizen zoo kostelijk, als Marperger, t. a. p., S. 112, zulks verhaalt. Ook is zij niet zeer bevolkt en levendig, en vermits alhier weinig studenten zijn, die gemeenlijk bij de hoogleeraars in huis wonen, en er overigens, als afgelegen, weinig passage is, zoo is men in de herbergen slecht gelogeerd, en wij waren blijde, toen wij des namiddags om twee uren met de schuit naar Harlingen voeren, alwaar wij om $3\frac{1}{2}$ uur aankwamen, en in de paauw zeer aangenaam logeerden, terwijl wij uit ons logement de zee konden zien. Prof. Rhenferd en de bibliothecaris en proponent Colerus voeren met ons. Onder

anderen vernamen wij van hen, dat er eene schoone boekerij tusschen Leeuwarden en Franeker, te Petkum (Beetgum), geweest was. Deze was door den graaf Carlson (51) (een natuurlijke zoon van Karel Gustaaf, koning van Zweden), die zich in Polen en Pommeren, onder het bevel des konings, in den krijg zeer gunstig bekend heeft gemaakt, bijeengebragt, nadat hij hier te lande gehuwd was. In geschied-, geslacht- en wapenkundige werken moet zij onvergelijkelijk zijn. Nadat hij echter, in December 1708, is gestorven, is de boekerij gesloten en niet gemakkelijk te zien.

„ Vermits gemelde heeren weder naar Franeker terug reisden, zoo gingen wij des avonds nog wat in de stad rondwandelen, en den zeekant zien. De haven is door kunst, te weten, door eenen tamelijk langen dam, geheel uit palen bestaande, gemaakt, en niet zeer breed, maar toch zeer goed, zoodat de grootste schepen in de stad kunnen varen. Wij zagen dan ook vele groote schepen, en daaronder zes oorlogschepen, waaronder een van 50 stukken, in de stad, bij het admiraliteits- of provinciehuis liggen. Het is een niet zeer groot of bijzonder gebouw. In de vorige eeuw reeds is het Collegie der Admiraliteit van Dockum herwaarts verplaatst, iets dat Marperger verzuimd heeft te vermelden.

„ Den 26. April gingen wij des morgens, volgens ouder gewoonte, eerst in eenen boekwinkel, alwaar wij echter weinig vonden, behalve eenige theologische boeken voor de dominés of predikanten. Echter kocht ik er, onder anderen, *Gysbert Japix Friesche rymlerye, in trye dielen forschaet. To Leuward.*, 1681, in 4to. Het is een zeer opmerkelijk werk, vermits het de gedichten of verzen van Japix, in de ware Friesche taal, bevat; eene taal, die van de Hollandsche zoo zeer verschilt, dat, al verstaat men deze zeer goed, men van gene toch bijna geen woord

begrijpt. De menschen in de steden, ofschoon zij ook vele andere accenten en woorden dan de Hollanders hebben, kunnen dan ook de boeren, als zij plat Friesch spreken, niet verstaan. (?) Toen ik den boekhandelaar naar merkwaardige menschen of zaken, hier te vinden, vroeg, kon hij mij van ieder slechts een opnoemen. Hij bood zich echter aan, om met ons in de stad te wandelen, en ons het bezienswaardige te toonen. Hij bragt ons eerst aan de zee, en toonde ons aan, hoe de dijken, die de zee beteugelen, gemaakt worden. Men neemt, namelijk, palen, of liever gezegd boomen, deze worden met groote moeite, de eene naast den anderen, in den grond geslagen; vier of zes voet achter deze rij is weder eene andere; de tusschenruimte is met groote steenen gevuld, en een paar schreden daarachter is nog een regel palen. Het geheele strand langs heeft men dit ongeloofelijk kostbare werk. Hij verzekerde ons, dat ieder paal, zoo als hij daar stond, een dukaat kostte. Men kan begrijpen, dat het aantal ontelbaar is. Toen wij een snaphaanschot van de stad, langs den dijk, zuidwaarts op gewandeld hadden, kwamen wij bij een gedenkteeken, ter gelegenheid van de daar- of herstelling van den dijk opgerigt. Het gedenkteeken is van vierkante gehouwene steenen opgerigt; maar de sierlijkheid er van is gering, en daardoor heeft het niets bijzonders. Met vele verwen was het bont beschilderd, en de haren der beide koppen waren verguld. Het Latijnsche opschrift luidt aldus:

D. Caspari à Robles, Equiti Dn̄o de Billy etc. Frisiae Groningae ejusque Territorii ac Drentium gubernatori, quod hanc provinciam praeter arma consiliis et munimentis juverit ac inter caetera aggere ipsis Kl. No. MDLXX funditus everso ampliss. D. Viglii Zuichemi patris patriae auxiliaribus operis adhibitis, Igramo ab Achlen Pr., Adriano Vastaert, Petro à Fritema et Joanne Carolo senatoribus

consiliorum sociis, novum maris propugnaculum summo labore, vigilia et celeritate, decretis quoque et de suo persolutis diligentiae praemiis, tribus plus minus mensibus è fundamentis erexerit et ad summam manum perduxerit atque hunc lapidem sublatis litibus, controversiarum Terminum esse voluit, gratus Provincialium Ordo ob rem prudenter, bene et feliciter gestam de se ac de rep. optime merito P. (52).

Op de drie andere zijden waren Nederduitsche woorden van gelijken inhoud; ze af te schrijven was te lang en noodeloos; ook waren zij er niet zoo goed, maar veeleer slecht weg ingehouwen. Het Latijnsche en ook het bovenste opschrift, of liever naam, *Terminus*, stonden dan ook aan de hoofdzijde, tegen over de zee en den rijweg op den dijk, zoodat zij den voorbijgaanden of rijdenden terstond in het oog vallen.

„ Daarop gingen wij over verscheidene weilanden rondom een gedeelte van de stad, en zagen daarna ook op de wallen, dat het geene zoo wel bevestigde, of aan de landzijde zoo goed versterkte, stad was, als Marperger, S. 112, onjuist verhaalt: want de gansche vesting bestaat in niets, dan een, wel is waar tamelijk hoog, maar zeer smal, en met slechte en lage borstweringen en eenige stukken geschut voorzien, bolwerk of wal, en eene smalle gracht, zonder buitenwerk, ja zelfs zonder onderwal. De wal is ook niet, zoo als op andere plaatsen, ja zelfs doorgaans in Holland, met boomen beplant, omdat de al te hevige zeewind, en de met zout water al te zeer doortrokken grond, die niet toelaten te groeijen. (?) Toen wij zoo rondwandelden, toonde de boekhandelaar ons in de verte eenen middelmatig hoogen toren, dien hij „eenen verbaasden" (hoogen) toren noemde, en als iets bijzonders aanwees. Men zou dien bijna in geheel Friesland kunnen zien. Hij staat in een dorp Tjum, men zegt hier *Tschum*.

Aan de zoogenaamde kerkpoort, sierlijk uit gehouwen vierkante steenen gebouwd, zagen wij deze woorden, met groote letters:

Si Deus pro nobis, quis contra nos. 1597.

(God voor ons, wie dan tegens ons?)

Daarna gingen wij naar de hoofd- of zoogenaamde domkerk. Dit is een middelmatig groot, iets donker, en volstrekt niet fraai, gebouw, zonder gewelf, en slechts met twee houten *Schwibbögen* (spansels?). De preekstoel is van eikenhout, tamelijk wel met allerlei klein snijwerk sieraad voorzien. Daarvoor stond, in eenen naauwen gang, eene lange gewone tafel, in plaats van een altaar; *staande* gebruikt men hier daarvoor het avondmaal; overigens in Holland geschiedt dit zittend. Benthem heeft, t. a. p., S. 534, twee grafschriften, van twee predikanten, in deze kerk begraven, opgeteekend. Hij had veel minder een ander moeten vergeten, dat op eenen buitengemeen grooten steen, liggende op den grond, in den hoek tegenover den kansel, aan de linkerhand, is te vinden. Het is ter nagedachtenis van eenen George van Espelbach (53), die onder Karel V. en Philippus, zijn zoon, te velde gediend heeft, en daarna landvoogd van dit gewest geworden is. Ik heb het niet geheel afgeschreven, omdat ik meende, dat het een der beide was, door Benthem reeds opgeteekend.

„ Des namiddags wilden wij den heer Glast Goezgens Bram, eenen koopman, bezoeken, van wien men ons verhaald had, dat hij eenige munten, inzonderheid van Friesland, verzameld had, maar hij was niet te huis, en uit de stad, waaraan niet veel verzuimd zal zijn. Wij besloten alzoo, den volgenden morgen, ofschoon het Zondag was, omdat wij reden hadden, om ons naar Amsterdam te spoeden, van hier te gaan. Van Harlingen moet ik bovendien nog dit zeggen, dat wij de

stad grooter en schooner vonden, dan wij ons voorgesteld hadden.

„ Den 27. April, des morgens om 7 uur, reden wij met eenen wagen (want naar Bolsward varen geene overdekte of geregelde schuiten) naar Bolsward, alwaar wij om 10 uur aankwamen, en in het zoogenaamde blaauwhuis afstapten. Na den eten wilden wij den heer rector Hilarides (54) bezoeken. Wij moesten de school, een tamelijk gebouw, voorbijgaan, en zagen daaraan dit opschrift:

Deo Opto. Maxo.
aeternae memoriae sacrum,
Haec Sophiae sedes: hic alma Minerva tenellis
Castalias propinat aquas Heliconis alumnis.
1677.

Boven de deur van het huis van den heer rector nog dit:

Pax placet alma Deo, viget hinc Resp. pace.

Wat den heer rector Hilarides betreft, zoo heeft hem niet alleen Benthem, in zijne *Holländische Kirchen- und Schulenstaat* (toenmaals was hij nog in Workum conrector, zijn zoon bekleedt nu die plaats), als een goed dichter geroemd, maar men zeide ons ook in Franeker, dat hij inzonderheid in hekeldichten uitmuntte, en daarom plag te zeggen: „ Ik ben geen dichter, maar pasquillen kan ik wel maken." Dit moet op zijn Hollandsch verstaan worden: want daar beteekent satyre en pasquil het zelfde, en beide is geen schande; geene natie heeft er zich dan ook meer op toegelegd, en zijn er grooter liefhebbers van, dan de Hollanders. Men verhaalde ons, dat de heer rector, benevens andere prenten, eene verbazende menigte pasquillen verzameld had. Wij vermoedden alzoo, dat deze heer Hilarides een buitengemeen beschaafd en fatsoenlijk man zoude zijn. Wij verschrokken alzoo, toen hij zeer eenvoudig, ja gering, als een Friesche landman

gekleed, met een ellendig dun haarzakpruikje en breeden hoed op, ons ontving. Zijn gelaat teekent genoegzaam geest, en in zijnen omgang is hij spraakzaam, als ik de noodelooze pligtplegingen, waarvan de Hollanders doorgaans geen verstand hebben, uitzonder. Toen hij ons vroeg, van waar wij kwamen, en waar wij naar toe wilden gaan, begonnen wij terstond van de oude Friesche, en alzoo ook van de Hindelooper en Molkwerummer, taal te spreken, en wij vonden in den heer rector een man, die ons het best er narigt over kon geven, omdat hij zelf in Hindeloopen geboren was, en zich inzonderheid op de Friesche taal toegelegd had. Hij toonde ons dan ook vele gedichten, die hij in de Friesche taal gemaakt had, te weten, vóór het boven vermelde werk van Japix, en vóór de *Geschiedenis der watervloeden* van Gabbema, door Guthberleth, in 8vo, een gedicht in de Hindelooper taal. Hij schatte meergemelden Japix zeer hoog, en stelde hem boven de ouden, ja zelfs boven Virgilius, in „Erfindungen" (verbeeldingskracht?). Toen ik hem naar het onderscheid tusschen de oude Friesche, Hindelooper en Molkwerummer taal vroeg, zeide hij mij, dat het niet zoo groot was, en dat het slechts verschillende tongvallen, geene afzonderlijke talen, waren, zoo als velen zich verkeerd ingebeeld hadden; dat ook zeker vele Engelsche woorden, op de wijze boven vermeld, daaronder geraakt waren, en dat de uitspraak vooral daarvan nog getuigde. Hij toonde ons eenen brief van het nieuwe genootschap in Engeland, *De propaganda fide*, welke hem verzocht had, om het „Onze Vader" in het oud Friesch, en bijzonder in de Hindelooper taal, te zenden. De heer rector had het gedaan, en hen daardoor bewezen, dat het geene taal is, van de oude Friesche verschillende, ofschoon het dialect en de uitspraak anders zijn, en ook eenige andere woorden zich daaronder bevinden. Hij verhaalde ons, dat

hij eens opzettelijk van Hindeloopen naar Molkwerum gegaan was, om te zien, of zij hem aan de spraak ook voor eenen vreemdeling zouden herkennen. Langen tijd had hij, even als of hij een Molkwerummer was, medegesproken, daarbij op hun accent acht gevende; zoo doende hadden zij eene goede wijl hem niet herkend, tot dat zij eindelijk aan een woord bemerkten, dat hij een Hindelooper was. Toen ik, onder anderen, verhaalde, wat ik van Franciscus Junius gehoord had, door ons vroeger opgeteekend, bevestigde hij ons zulks niet alleen mondeling, maar toonde het mij ook gedrukt in de voorrede van Gabbema voor de reeds vermelde *Rymlerye* van Japix, alwaar men op het einde leest, dat Junius zich, om het Friesch goed te leeren, en het onderscheid met het oude Gothisch te kennen, bij Japix, onder den naam van Jacobus Aymonius, had opgehouden. De heer Hilarides verzekerde, dat hij onder dien naam ook te Molkwerum geweest was. Eindelijk kwamen wij ook op de andere oude Duitsche talen, zoo als de *lingua Francica*, waarin de heer rector ons niet alleen de bekende *Evangelia Ottfridi*, maar ook het volgende, vertoonde: *Willerami abbatis in Canticum canticorum paraphrasis genuina prior rhytmis Latinis, altera veteri lingua Francica. Addita explicatio lingua Belgica et notae, quibus veterum vocum Francicarum ratio traditur. Edente Paullo G. F. P. N. Merula. Lugd. B., ex off. Plantini*, 1598, 8vo, p. 179. Daarbij was gebonden: *Fr. Junii F. F. Observationes in Willerami ab. Francorum Paraphrasin Cantici canticorum. Amstelod. ap. Christ. Cunradum*, 1655, 8vo, p. 311. Daarna toonde hij ons een voortreffelijk werk. Het was een deel 8vo, handschrift, van een goede duim dik. Het waren *Friessche bywirden*, dat is, Friesche spreekwoorden, door meergemelden Gabbema bijeen verzameld. Er zijn wel duizend, en de heer rector Hilarides is van voornemen, deze met opheldering

uit te geven, waartoe ik hem niet weinig aanmoedigde, daar zekerlijk uit de spreekwoorden van alle volken hun verstand, vernuft, de kracht hnnner taal, ja zelfs veel wijsheid, is te leeren. Verder zagen wij nog een handschrift in folio, van een duim dik, met den titel: *Conscriptio exulum.* Hilarides verzekerde ons, dat hij het voor *f* 30 op eene auctie gekocht had. Het is eene opteekening van de namen, met de wapens en ambtstitels, van allen, die ten tijde van de afscheuring van Spanje de Nederlanden en het Spaansche juk ontvloden zijn (?) (55.) De wapens waren in kleuren, maar tamelijk slecht geteekend. Des rectors zoon had ze nog eens, vrij wel, afgeteekend. Hilarides heeft al zijne kinderen, twee zonen en eene dochter, zich op het teekenen doen toeleggen, en hen zelf, ofschoon hij het niet geleerd had, daarin onderwezen, zoodat zij alle daarin bekwaam zijn. Hij zeide ons dan ook, dat zijne dochter in Leeuwarden, met het teekenen van rokken en andere zaken, om te borduren, zeer veel verdiend had. Van zijne zonen toonde hij ons verscheidene zaken. Zoo had hij in het werk van Ursinus, *De imaginibus*, het nummer 149, dezen de aldaar ontbrekende beeldtenis van Xenocrates laten aanvullen, en daarbij dit gevoegd: *Praeter Hermiam sine capite nihil extare hic dicitur, exhibet tamen Sponius in Miscell. erudit. antiq. et ante Orationes Xenocr.* Lugd., apud Guil. Rovillium, 1581. Ook toonde ons de heer rector den *Atlas antiquus eccles. et prof.*, door Clericus uitgegeven, welke zijn zoon geheel en zeer fraai en levendig gekleurd had. Hij verzekerde ons, dat hij in dezen atlas, ook na den arbeid van Clericus, nog zeer vele fouten verbeterd had. De rector Hilarides is dan ook een bijzonder liefhebber der aardrijkskunde. Hij toonde ons een stuk van Hubners *Geographische vragen*, door hem overgezet en verbeterd, en, vooral met opzigt tot de oude aardrijks-

kunde, zeer veel vermeerderd. Hij heeft een ongeloofelijke voorraad van landkaarten, ja zijne liefhebberij er voor is zoo groot, dat, omdat hij de 30 kaarten der deelen van Friesland, op kosten der staten van dat gewest (eene uitgave van wel even zoo veel duizend gulden), niet meer volledig kon krijgen, hij bij zijn exemplaar een half dozijn dier kaarten, onvergelijkelijk naauwkeurig, met de pen zoo heeft nageteekend, dat men, als men ze niet te digt beziet, meent, dat zij gegraveerd zijn. Hij toonde ons bijzonder de kaart van het *dominium Frisiae*, te Amsterdam, bij Abrah. Allard, volgens zijne opgave en verbetering gegraveerd. Onderaan zagen wij daarop ook den terminus, of het (Caspar Robles) beeld bij Harlingen, afgebeeld, waarvan wij boven wijdloopig melding gemaakt hebben. Hij herinnerde bij deze kaart de groote fout, welke gewoonlijk alle vreemdelingen begingen, ook door Hubner niet overal vermeden, te weten, dat zij het Friesland, waarin wij nu waren, voor West-Friesland, en het gedeelte aan gene zijde van den Dollart, waarvan Emden de hoofdstad is, voor Oost-Friesland hielden, daar toch Noord-Holland het eigentlijke West-Friesland is, waarom zich de staten van Holland ook altijd *staten van Holland en West-Friesland* schreven. Dat Friesland echter, waarvan Leeuwarden de hoofdstad is, is alleen *Frisia*, of *Frisia propria sic dicta;* Noord-Holland, of, zoo als men het gewoonlijk noemt, West-Frisia, is voor dezen een stuk van dit Frisia geweest, door de oude graven van Holland daaraan in den krijg ontnomen.

„ Maar, om nog eens op de landkaarten terug te komen, zoo heeft de rector Hilarides eene zeer bijzondere wijze, om die op te hangen, zoodat men ze gemakkelijk zien kon, ze niet hinderen, en ook niet door vliegen, rook of anders kunnen bedorven worden. Op deze wijze kunnen ook alle groote platen en andere dergelijke zaken bewaard

worden. Deze uitvinding was mijnen broeder, als een liefhebber van zoo iets, buitengemeen aangenaam. Zijne andere platen, van allerlei soort, zoo als portretten, plannen, oudheden, gebouwen enz, waren in grooten getale, maar Hilarides had ze niet wel geordend; integendeel, zij lagen deels in boeken, deels in schuifladen, tamelijk wel door elkander, en bestonden meer uit nieuwe zaken en copiën of navolgingen, dan uit oude zeldzame originelen. Echter waren onder de nieuwe zeer vele kostbare.

„ Onder anderen zagen wij ook het onvergelijkelijke stuk van het jongste gerigt, door Jo. Werink gegraveerd. De heer rector had daaronder geschreven: *Picturae hujus de judicio extremo archetypon ad parietem ita pictum extat in Sacello, quod est in palatio Vaticano pontificis Romani, ubi ad humani corporis magnitudinem omnia sunt expressa, idque Pauli III auspiciis.* Deze onvergelijkelijk schoone gravure is naar het originele vervaardigd, dat, zoo als de heer rector teregt opmerkt, ten tijde van paus Paulus III., door Michiel Angelo is gemaakt geworden. Flor. le Comte, in zijn *Cabinet des singularitez d'architecture, peinture, sculpture et gravure*, tom. II, p. 29, vermeldt dit ook, en voegt er bij, dat het reeds onder Clemens VII. begonnen, en eerst na 8 jaren, onder Paulus III., in 1541, afgedaan is. Wij bemerkten onder in den hoek van dit fraaije, en ook om het volgende beroemde, stuk den prelaat en ceremoniemeester van den paus, door Michiel Angelo alzoo afgemaald, dat hij naar de hel moet, waar hem eene slang het *membrum virile* wil afbijten. Zulks is daarom zoo afgebeeld, omdat deze man hem zoude berispt hebben, dat hij zoo vele naakte beelden in dit stuk bragt. Felibien, in zijne *Entretiens sur les vies et sur les ouvrages des plus excellens peintres*, tom. I, Londres, 1705, 8vo, p. 66, meldt er iets van. Ook zagen wij de zoo beroemde drie aanbiddingen, of het meesterstuk van H. G.,

en
rie
ede

de
ken,
en
ken,
daar
. Van
levens
ij een
pleg-
n, zal
eliana,
an den
en den
n titel:
Saxonici
Bruxel-
le fraaije
Schopperi
m. Fran-
t over de
Christoffel
der hand-
n de groote
die de heer
; wij hebben
lijk toonde hij
zijne plaatver-
o had hij ook
soriis. Het zijn
ijks- en wapen-

kunde, de volkerenkennis en hunne kleederdragten of oefeningen en het krijgswezen, zinnebeeldige voorstellingen, beroemde vrouwen enz. De juridische kaart van den heer Stryck had hij niet, even min als verscheidene andere, die gemeenlijk in Nurnberg gemaakt worden. Het kastje was niet kwaad uitgedacht.

„ Den 28. bezagen wij des morgens eerst de kerk, aan den h. Martinus gewijd. Dit is een middelmatig gebouw, hetwelk om den onvergelijkelijk schoonen kansel of predikstoel, wel verdient bezigtigd te worden. Deze is van eikenhout, met zoo velerlei voortreffelijk gesneden figuren, dat men met geene genoegzame bewondering die kan beschouwen. Het lofwerk, de vruchten, en alles wat daaraan is, is zoo natuurlijk gemaakt, dat er, om zoo te zeggen, geen stipje aan vergeten is geworden, niets dan de kleur ontbreekt er aan. Boven in het rond zijn de vier jaargetijden, en in het midden een geopend boek. Het klankbord, dat zeer groot en hoog is, heeft ook versiersels. De voet stelt een arend voor, ook zeer natuurlijk vervaardigd; vooral moet men zich over de klaauwen verwonderen: want daaraan vertoonen zich alle kenteekenen van klaauwen, en om ze des te natuurlijker te doen voorkomen, zijn zij niet als het overige gepolijst, maar *mat* gelaten, wanneer ik dit kunstwoord der zilversmeden ook van hout gebruiken mag. De preekstoel moet in Amsterdam gemaakt zijn. De naam van den kunstenaar kon de koster mij echter niet zeggen; evenwel vond ik er het jaartal 1662 op. Dit kunststuk was wel waard afgebeeld en in koper gegraveerd te worden. De heer Hilarides zeide ons, dat hij er moeite voor zou doen. Rondom is een gesloten net houten hek. In het koor vond ik op groote blaauwe, in Holland gebruikelijke, grafsteenen volgende grafschriften:

Ergo quis eripiet mortalia pectora letho,
Jus habet in magnos si fera parca viros.
Heu perit insignis p̄fectus Joh. ab Heerma (56)
Praesidium patriae paxque decusque suae.
Justitiae cultor, splendor probitatis avitae
Forma sua sobolis, ruris et urbis amor,
Mnemosyne hoc illi semper servabit honorem,
Virtutis quem peperit vera deditque Viro.

Het grafschrift van zijne vrouw was vlak daarbij aan de regterhand, in den muur, op eenen kleinen steen, op volgende wijze gehouwen:

Heu quam felicis ruperunt vincula parcae
Connubii Johann quo perit Heerma die.
Patre Tirck Waltha natus felicibus astris
Heermannae gentis gloria honorque fuit.
Non huic divitiae mentis nec vividus ardor
Defuit, ast praetor juris et urbis erat.
Conjugio felix Sixtae quam Longama (*) *quondam*
Heros Gotschalkus junxit amore pater.
Quae quoniam vestris pargratia sensibus haesit,
Unaque praeclare stirpis origo fuit.
Hoc simul ambobus posuit commune sepulchrum,
Quod sua cum vestris ossibus ossa tegat.

1563.

Meer naar voren, op den grond, lag nog een buitengemeen groote blaauwe grafsteen, waarop het wapen en eenige sieraden in eenen zoo harden steen zeer wel gehouwen waren, benevens dit:

A. 1661, *die* 25 *Febr. moritur nob. ac doctiss. dominus Dr. Hadrianus à Velsen, dum viveret inter illustres ac praepotentes Ordines Generales deputatos nec non ad comitia Frisiae delegatus et consul hujus urbis etc.* (57)

(*) Jongama?

„ Daarna gingen wij een weinig in de stad rond. Deze is niet zeer groot of schoon, heeft evenwel een tamelijk goed gebouw als raadhuis. Het is eene hanzestad, zoo als althans Zeiller, in zijn *Itiner. Germ.*, p. 618, opgeeft. Hare bevestiging, waarvan hij ook gewaagt, bestaat in een geringe wal. Daarna maakten wij ons gereed, om met de schuit weg te gaan.

„ Toen wij spoedig daarna bij Workum kwamen, zagen wij een tamelijk groot meer, het Workummer genaamd. Er zijn meer dergelijke, bij voorbeeld, het Makkummer. De schepen van Bolsward, die naar zee willen, varen daarover. Anders is het land in Friesland zoo goed als in eene der zeven provinciën, en er groeit ook *vrucht*, of, zoo als de Hollanders het noemen, *graan*. Vooral bij ons rijden van Harlingen naar Bolsward, en ook elders, hadden wij zulks bemerkt.

„ Wij kwamen te Workum om 11 uur des middags, en namen onzen intrek in het paradijs. Voor het middagmaal gingen wij nog wat in de stad rond. Deze ziet er tamelijk goed uit, en is in de lengte gebouwd, bijna tot aan zee, ofschoon zij op de landkaarten daarvan iets verwijderd ligt. Zij heeft slechts ééne hoofd- en eenige weinige zijstraten in het midden. Op de niet zeer groote markt staat een tamelijk gebouw, de waag; wij vonden er het volgende opschrift aan:

Me prius egregiam construxit libera libram
Cura senis Dominum sic honorabo meum
Nunc merces mercede mea nunc pondere justo
Promite quae urbis plurima lucra dabunt.
Inthiema praecipuus tantae monumenta bilancis
Edidit, hunc merito fama perennis amat. (58)
Datum 4 Nonar. Febr. A. CIↃ ICC L.

„ Na den eten bezochten wij eens Dominé Domna (59), wiens boekerij ons in Franeker als eene der beste privaat

boekerijen in Friesland aangeprezen was geworden. Het is een stil man, met weinig voorkomen, die zeer kromme beenen heeft. Zijne boekerij is vrij talrijk, en daarbij gelijk en zindelijk ingebonden, op Hollandsche wijze. Ofschoon de theologische werken de overhand hebben, zoo is toch van alle vakken iets voorhanden, en daaronder doorgaans vele goede en kostbare boeken, bijzonder een zeer groot aantal Engelsche, zoo als men buiten dit land niet ligt zoo veel bij elkander zal aantreffen. Van geschiedkundige werken waren er ook iets, maar niet zeer veel. Handschriften of zeer zeldzame werken hebben wij in het geheel niet gezien.

„ Daarna bezagen wij de kerk, die middelmatig is. Achter het koor vonden wij boven de deur het volgende opschrift op een houten geverwd bord:

Deo Ter Optumo Maxumo sacrum,
et memoriae posteritati nobilissimi litteratissimique viri juvenis Reinoldi ab Inthiema, nati Vorcumii Frisiorum apud Belgas sexto idus Septemb. A. MDCLVI, denati sexto idus Septemb. A. MDCLXXX, Salmurii apud Andegavenses in Galliis Christo Salvatori suo animam animo sereno sanctoque reddidit, corpus sub hoc tumulo tectum in spem futurae resurrectionis. Item evanuit ultima gentis Inthiema columna patrisque patriaeque desiderium. Dic viator quid est haec vita nisi vapor, ventus, umbra, vanitas. Fredericus ab Inthiema moestiss. ac grandaevus parens ipse fecit fierique curavit; Vorcumi Frisiorum, quinto nonas Martiis A°. MDCLXXXV, imperitante Ludovico XIIII Francorum caesare semper augusto, juxta archi-monumentum marmoreum Gallicum. (60)

„ Vervolgens wandelden wij naar de zee. Deze is op een snaphaanschot afstand van de huizen. Zij is zeer ondiep; en heeft vele zandbanken. Deswege moeten de schepen

langs een kanaal van ¼ uur lang in zee varen. Wij zagen hier 10 à 12 kalkovens, waarin men kalk van schelpen brandt, die bij hoopen met schepen uit zee aangevoerd worden. De ovens zijn veel fraaijer, dan bij ons, rond, van gebakken steenen gebouwd, ongeveer 10 voet hoog, en in doorsnede 16 breed. Er is eene deur in, om er de schelpen en turf in te brengen; 6 of 8 luchtgaten, in den ringmuur gemaakt, dienen om het vuur den noodigen trek te geven. Men brandt ze aldus: Eerst eene laag turf, dan twee hand hoog schelpen, vervolgens weder turf en daarna schelpen, en zoo voort tot boven er uit. Daarna steekt men ze door een der kleine luchtgaten (er zijn er 8, 9 of 10, naar mate de oven groot is) aan, en, naar mate er wind is, zijn zij spoedig uitgebrand. De wind moet echter noch te hard noch te slap zijn. Is hij te sterk, dan verkalken de schelpen niet goed, omdat de kolen niet aanblijven, dan moeten zij des te vaker in den oven; is de wind te slap, dan vordert het meer tijd. Zij moeten op deze wijze tot twee-, drie-, ja viermaal toe er in. Als zij genoeg verkalkt zijn, worden zij in de bij den oven staande huizen, of beter gezegd schuren, gebragt, in hoopen gestort, en met water gelescht. De schelpen vallen dan van zelven uit elkander als een grof meel, en de kalk is gereed. Daarna wordt deze zonder vaten in schepen geladen, en alzoo verzonden, bijzonder naar Hamburg en Bremen; en ofschoon men op beide plaatsen dergelijken kalk brandt, zoo geeft men aldaar toch de voorkeur aan dezen, vermoedelijk omdat hij door het aanhoudende en gelijkmatige vuur van de turf beter, dan die met hout, gebrand wordt. Deze kalk behoeft niet eerst gelescht te worden, als hij tot metselen gebruikt wordt, maar hij wordt dan met zand vermengd. Het is echter te verwonderen, dat hij, ofschoon hij niet terstond, als hij uit den oven komt, gelescht

wordt, toch nog zoo veel kracht behoudt, daar onze steenkalk, ongelescht, door de lucht verteerd en krachteloos wordt (*). Deze uitvinding, om uit schelpen kalk te branden, is van onbegrijpelijk nut voor de Hollanders, omdat zij geene kalksteengroeven hebben.

„ Des avonds huurden wij voor den geheelen volgenden dag eenen wagen, die echter, vermits hij niet overdekt was, de wind zeer sterk woei, en wij altijd langs de Zuiderzee reden, voor ons zeer ongemakkelijk was.

„ Wij vertrokken den 29. April, des morgens om zes uur, naar Hindeloopen. Toen wij dit naderden, bemerkten wij, wat prof. Rhenferd, te Franeker, ons reeds gezegd had, dat namelijk de huizen, of vlak daarachter, of eenige schreden daarvan, nog een klein huisje hadden, hetgeen een wonderlijk gezigt opleverde. Prof. Rhenferd zeide ons, dat hij dit altijd als een voorbeeld pleeg aan te halen, als hij de plaatsen uit het Oude Testament, waarin van een *domus cum filia* (een huis met eene dochter), in den grondtekst vermeld, uitlegde: want hier in Hindeloopen hadden ook de meeste huizen eene *filia*, of een klein huisje. Deze kleine huisjes dienen tot woning in den zomer, wanneer zij een aangenaam gezigt in het groen tegen den dijk en in zee kunnen opleveren. De stad is trouwens bijna geheel door de zee omgeven, en ligt als het ware op eene kaap, zoo als Zeiller, l. l., ook zegt; doch deze toont al te veel vrees voor haren ondergang; de Hollanders weten wel, hoe zich tegen de zee te beschermen. Wij stapten voor in de stad in een huis af, waar een bord met een schip er op uithing.

„ Wij vonden de vrouwen in hare zonderlinge kleeding

(*) Elders, I, S. 463, beschrijft von Uffenbach, te Luneburg zijnde, deze wijze van kalk te branden.

zeer aardig (hupsch), vooral de getrouwde, met hare kappen. De ongehuwden gaan zomers en winters bloots-hoofds, en hebben de haren zeer sierlijk gevlochten, en met rood lint, even als men met de paardestaarten doet, gebonden. Zij hebben bijna alle het schoonste, blondste haar, omdat zij alle weken zich het hoofd met zeep en potasch wasschen, zoodat zij haar hoofd even min als hare huizen en huisraad ongepoetst kunnen laten. (Dat de oude Duitschers reeds de haren, om ze blond te maken, met zeep wiesschen, vermeldt Plinius, lib. 28, c. 12, en daarop zinspeelt Martialis ook, lib. XIV, epigram. XXVI, zie de aant. van Schrevelius, Lugd. B. 1670, 8vo, p. 747.) De vrouwen laten, even als de Joden, in het geheel geen hair zien. De overige kleeding is bekend. Wij bestelden koffij en middagmaal, en gingen, terwijl het water kookte, wat rond. Wij vonden de plaats niet groot, maar wel aardig. Wij moesten ons verwonderen, dat de meisjes doorgaans rood of blond zijn, ook aardige gezigten hadden, terwijl daarentegen alle mannen zeer leelijke en terugstuitende grove gezigten, even als de valsche guldens of munt hadden (?). Doch dit vindt men doorgaans zoo in Holland (!).

„ Toen wij na een uurtje weder in de herberg terugkwamen, bragten zij ons eenen koffijdisch (flaptafel?) van eene bijzondere uitvinding. Deze soort is niet kwalijk uitgedacht, daar zij veel vaster staat dan de gewone, daarbij nog regt op tegen den muur kan gesteld worden, en zeer ligt is.

„ Nadat wij om 11 uur gegeten hadden, kocht ik van de waardin iets dergelijk Italiaansch, sierlijk met allerlei kleuren beschilderd, porcelein, als wij vroeger te Salzdahlen gezien hadden. Zij noemde het Ravennisch goed, en men maakt het nog dagelijks veel in Italië, waaruit des te meer blijkt, dat het dwaas is zich te verbeelden,

dat de groote menigte van dit porcelein te Salzdahlen van Michel Angelo zoude zijn (*).

„ Om 12 uur reden wij van hier, langs de zee, naar Molkwerum. Toen wij naderden, moesten wij op den dijk uit den wagen gaan, vermits men niet tot het dorp, en nog veel minder in het dorp, kon rijden, waar dan ook nooit een wagen komt. Het eerste belet een klein meertje of plas, waarover men met eene smalle brug gaat, en om de zonderlinge bouwtrant kan men het laatste niet. Ofschoon wij in Benthem, t. a. p., gelezen hadden, dat men in Molkwerum genoeg gevonden heeft, wanneer men zich zelven niet verliest, en Marperger, l. l., S. 116, zegt, dat het meer een doolhof dan een vlek is te noemen, en niemand zonder wegwijzer daarin teregt kan, zoo oordeelden wij toch het laatste, namelijk het noodzakelijke van eenen wegwijzer, overdreven. Wij moesten ons alzoo hoogelijk verwonderen, dat, toen wij een snaphaanschot ver gegaan en digt bij het dorp waren, ons ettelijke kleine jongens te gemoet liepen, en vroegen: „ Mag ik de heeren het dorp omleiden?" Toen wij ja! antwoordden, bragten zij ons terstond op eenen hoek, waar wij acht schreden voor ons weder een huis zagen; daarna kwam weder een klein straatje, en daar liep men ook tegen een

(*) Uffenbach, I, S. 333, zijn bezoek te Salzdahlen boekende, schreef het volgende: „ Ook is er eene ongeloofelijke menigte Italiaansch aardewerk, met allerlei histories en figuren, in verschillende kleuren, alsmede zeer keurig geschilderde en geglasuurde schotels en ander groot en klein vaatwerk. De opzigter gaf voor, dat het van Raphael Urbino was. Om de groote menigte was dit ongeloofelijk: er waren toch bijna 600 stuks. In de porceleinkamer van den koning van Pruissen zag ik dergelijk, maar bij lange na zoo veel niet. Misschien is Raphael Urbino de uitvinder van deze wijze van schilderen," enz. enz. (Von Uffenbach zal welligt aldaar het te Venetie vervaardigde porcelein, *Majolica* genoemd, gezien hebben.)

huis aan, en zoo ging het overal. Wij liepen ons dan ook zeer moede. Steeds liepen ons bijna 20 jongens na, waarvan de oudste niet ouder dan 12 jaren was, die ons als zeegedrochten aangaapten. Oude mannen of volwassenen zagen wij boven de 6 of 8 niet, omdat zij des zomers meestal naar zee zijn. Eindelijk kwamen wij, als wij alles rond geweest waren, aan de herberg, waar het dienstmeisje niet regt wist, of zij ons al of niet zoude binnenlaten, vermits het volk hier zeer dom en schuw is. Wij wilden thee drinken; men had ze niet, hetgeen in eene Hollandsche zeeplaats een wonder is. Wij troffen echter, hetgeen ons het liefste was, een paar fiksche mannen hier aan, die in de nabijheid woonden, en hier wel bekend waren, wien ik het een en ander vroeg, en van wie ik het volgende vernam: Voor 20 jaren was alles nog zoo veel verwarder gebouwd, dat men er niet in teregt kon komen; men had echter verscheidene huizen aan den zeekant weggebroken, ten einde in deze te kunnen zien, en nu kon men ook beter den weg vinden (61). Toen ik de vrouw vroeg, waarom zij zoo bouwden? zeide zij: zij bouwden als de ooijevaars, dat is, ieder waar hij wilde. Toen ik vroeg, of dan de eene den anderen zoo maar het licht kon betimmeren? zeide zij: waarom niet? Zij hadden volstrekt geen regel of wet in het bouwen. De eene man zeide echter, dat de nijd de kunstige bouwmeester van dit dorp was: dat als de een aan den eenen kant gebouwd had, terstond een ander voor den dag kwam, die, als hij maar een handbreed ruimte kon vinden, hem vlak voor den neus een gebouw zette; op deze wijze was alles door elkander geraakt.

„ Van de taal, waarover wij vroeger reeds spraken, kon ik niet veel vernemen, vermits slechts eene vrouw aanwezig was, die bovendien zoo onduidelijk en snel sprak, dat ik er niet wijs uit konde worden. Ik hoorde echter

eenige woorden, naar welke ik opzettelijk vroeg, welke zoo wel in beteekenis als uitspraak Engelsch waren, bij voorbeeld, zij zeggen niet, zoo als de Hollanders en Friezen, *kaas*, maar *cheese* of *Schise;* niet *kerk* of op zijn Friesch *karke*, maar *church* of *Tschurtsch* (?), niet *brood*, maar *bread*, enz. Doorgaans spreken zij dan ook, gelijk de Engelschen, veel door de tanden, lispelen, en spreken de *a* voor *e* en de *ee* voor *i* uit. Hunne kleederdragt en ook de menschen zelf en hunne huizen zijn niet zoo aardig en net als die te Hindeloopen.

„ Nadat wij een goed uur vertoefd hadden, gingen wij, omdat wij alles gezien hadden, en het weder zeer slecht was, weder naar onzen wagen, die intusschen, niet ver van boven vermelde brug, bij een klein aan het meertje liggend huis had stil gehouden. In dit huis woonde een man, die zijn kost meest met het vangen van wilde eenden verdiende; er hingen dan ook vele vogelnetten. Wij merkten bij hem nog eene uitvinding op, te weten, om niet zoo veel lokeenden noodig te hebben, had hij zeer vele van hout gemaakte en beschilderde eenden, welke van achteren, in plaats van voeten, een (*Zapfen*) stukje hout met lood, en van voren een touwtje met een looden kogel hadden, ten einde niet, op het water drijvende, om te vallen. — Wij reden van hier naar Stavoren.

„ Daar het nog vroeg was, en wij hier weinig te doen hadden, zoo maakten wij er ons werk van, om nog dezen avond er mede gereed te komen. Wij traden alzoo de stad in: want wij logeerden voor de poort, in de stads herberg, een zeer groot en goed huis. Wij konden ons niet genoeg verwonderen over den tegenwoordigen slechten en stillen toestand van deze stad, daar zij toch eene der voornaamste onder de hanzeesteden en zoo magtig geweest is, als Oldenburger, in *Thes. rerum public*, t. III, p. 898, vermeldt, en ook uit de geschiedenis blijken kan.

De stad is nog wel tamelijk groot, of veeleer lang, vermits zij eigentlijk slechts ééne straat heeft; maar zij is als uitgestorven. Wij zagen op de straten, waarop wij lang wandelden, geen zes oude menschen, slechts eenige kinderen, die uit school kwamen. Ja, wat de Joden voor eenen grooten vloek houden, vindt men hier, namelijk, dat het gras op de straten tusschen de steenen wast. Bekend is overigens het verhaal, dat er een vloek op de stad is nedergekomen, omdat eene vrouw schepen met koorn, als te goedkoop, in zee zoude hebben laten werpen, en dat men hierom nog des zomers aan het strand ledige koornaren vindt; verder hoe de zee voor tijden een groot gedeelte van de stad verzwolgen heeft, en hoe men nog bij laag water de kerk ziet boven komen. Werkelijk noemt men eene dwarsstraat, vroeger naar die kerk loopende, nog de *kerkstraat*. De zee schijnt hier, ofschoon er hooge banken zijn, zeer te kunnen woeden: want wij merkten op, dat een $\frac{1}{4}$ uur lang zeven rijen palen achter elkander in den dijk geheid waren, terwijl anders, waar de oever hoog is en veel banken zijn, geene palen, of hoogstens drie of vier achter elkander staan. Dit in het algemeen over de stad.

„ Toen wij daarin heen en weder gewandeld hadden, bezagen wij de eenige kerk, die hier is. Zij is niet zeer groot, en tamelijk slecht, met een houten dak, dat aan het eene einde aan beide kanten bijna tot aan den grond gaat. Wij vonden daarin niets merkwaardigs, dan alleen twee zaken, in eene kerk niet passende. Vooreerst een aantal groote zeilen, die uit het dak hingen. Deze worden in geval van nood gebruikt: wanneer het al te hard stormt, of eenige palen vernield zijn, en de zee door den dijk wil breken, dan spant men die er voor. Toen ik vroeg, waarom zij hier hingen, zeide de koster, om ze luchtig te houden en voor bederf te bewaren. Ten ande-

ren, op het einde der kerk een opgevulde groote krokodil, welke een schipper van hier in de straat (Gibraltar) gevangen, en als eene zeldzaamheid van zijne reis naar Spanje (?) te huis gebragt had. Daar, waar deze krokodil hangt, is een gestoelte, waarboven fraaije gouden letteren staan. Zij zijn van een zeer kunstig en beroemd schrijfmeester, Cornelius Jansson Leiner. Men ziet hier ook eenige grafsteenen, waaronder zijn eigene. Er zijn fraaije letters op, door dezen schrijfmeester getrokken. Aan de eene zijde hingen twee beschreven borden; het eene vermeldde, hoe in 1555 twaalf personen bij Stavoren in het ijs omkwamen; op het andere waren de *Articulen en ordonnantie der gravemakers.* Dit alles zijn kleinigheden: ik teeken ze alleen daarom op, omdat ik niets beters hier vond.

„ Toen wij des avonds thee dronken, merkten wij twee huishoudelijke zaken op. De eerste was eene bijzonder stevige soort van koffij- (thee-) tafel, welke zeer vast staat, en gerijfelijker is dan die te Hindeloopen. De tweede betreft de Hollandsche wijze, om het koper en metaal zoo glansrijk en zuiver te schuren en smetteloos te maken, waarin ik mij van de waardin, omdat de theeketel en het komfoor zoo rein waren, liet onderrigten. In Duitschland weet men niets beters, dan om ze met zoogenaamd zeezand te schuren; maar daardoor wordt het niet zoo rein, ook niet zoo hoog en schoon van kleur, maar geheel bleek. Hier heeft men tweederlei wijzen. De eene is met karnemelk of zure melk en fijngestooten puimsteen; deze gebruikt men als het schuurgoed van het vuur geheel zwart is geworden. De andere maakt het echter fraaijer; en daartoe neemt men boomolie en zekeren fijngestooten steen, dien men Engelsche steen noemt; zoo wel in kleur als anderzins komt deze met den puimsteen overeen, maar hij is steviger en vaster. Het pond kost een daalder; voor 8 stuivers heeft men echter voor een geheel jaar genoeg.

„ Vermits wij hier niets te doen vonden, zoo gingen wij den 30. April, om 5 uur, van hier, en wel eerst naar Wykel, een gering dorp, een goed uur binnenwaarts van den weg naar de Lemmer gelegen. Wij gingen echter daarheen, om het huis en de grafstede van den beroemden generaal Coehoorn te zien. Wij vonden beide niet zoo merkwaardig, als men ze ons geroemd en wij ons voorgesteld hadden, te meer, daar de staten hem ter eere dit gedenkteeken hadden laten maken. Dit laatste had men echter ons verkeerd berigt, zoo als uit het opschrift zelf kan blijken. Het is in eene kerk, die met den toren wel is waar tamelijk groot schijnt, maar inderdaad niets bijzonder of groot is. De toren zelf, ofschoon niet hoog, is evenwel bijna half zoo breed als de kerk. Het monument bestaat uit een zerk of voetstuk, van wit albast marmer, waarop de generaal in levensgrootte, geharnast, op allerlei wapentuig, bijzonder tot de artillerie behoorende, een wapen door hem meer en meer volmaakt, ligt; in de regterhand heeft hij eenen bevelhebbersstaf, en hij steunt met zijn hoofd op den linkerarm. Achter hem staat een groote helm. Tegen den muur is eene pyramide, van redelijke hoogte, van bruin en wit marmer, waaraan zijn wapen hangt. Onder op den voet was eene belegering en basrelief, maar, gelijk alles, niet fijn of bijzonder schoon vervaardigd, zoo wel wat teekening als bewerking betreft. In het midden staat, op een klein schild, het volgende opschrift:

M.
viro opt. nobiliss. copiarum duci fortiss.
pio felici strenuo
bellicarum artium scientissimo
Minno baroni de Coehorn,
peditum praefecto,

Flandriae Batavicae arciumque ad Scaldim
gubernatori.
Operibus et munitionibus
tormentis et machinis bellicis
summis et praepot. Belg. Foed. Ordinibus
praeposito summo.
Oblatos a maximis Europae principibus honores
summos
et virtutis praemia patriae posthabuit,
cui militavit annis fere XLVII continuis
tot exantlatis laboribus
annis gravis militari gloria cumulatus
piissime in Xto obiit XVII Mart. an. sal.
MDCCIV aet. LXIII
Monumentum
parentis optimi de se optime meriti memoriae
liberi moerentes
quo sepultus est loco
consecrarunt (62).

Zoo als uit de laatste woorden blijkt, hebben niet de staten, maar zijne kinderen, het monument laten maken. Hij heeft er drie nagelaten, twee zonen en eene dochter; deze laatste woont te Leeuwarden. De oudste is in den Haag raad van de staten van Holland (sic); de andere is tot hiertoe in krijgsdienst geweest. Eene dochter, niet lang geleden gestorven, is ook hier begraven, zoo als men lezen kan op het in Holland gebruikelijke zwarte bord, dat aan den muur ter regterhand hangt; daar leest men dit:

Vrouwe Amelia, geboren baronnesse van Coehorn, huysvrou van den heer Mart. van Scheltinga, grietman, obiit MDCCVIII (63).

Deze heer van Scheltinga is grietman, twee (?) mijlen van hier, te Heerenveen. Een *grietman* is een *ambtman;* en

het woord wil zeggen een *groot man*. Ook dit woord bevestigt, wat boven van de vermenging der Angel-Saksische, en de overeenkomst met de tegenwoordige Engelsche taal gezegd is geworden. Want dit woord is, in uitspraak en beteekenis, Engelsch; en *greetman* moet in het Engelsch ook *grietman* uitgesproken worden. Ik moet hier een rijmpje plaatsen, hier te lande in omloop, door mij vroeger vergeten op te nemen, doch hier wel voegende:

Bread, butter en greene cheese,
Is good Englisch and good Fries.

De Hindelooper en Molkwerummer boeren spreken dit even als de Engelschen uit. Het woord grietman is nog overal in Friesland gebruikelijk. Hendrik van Wyckel (64) (uit een geslacht gesproten, dat hier sedert ouds goederen had), is alhier grietman. Naast het gestoelte der familie Coehoorn heeft hij ook een afzonderlijk gestoelte in deze kerk, waarboven deze woorden staan: *Salich syn sy, die Godts woordt hooren, en dat bewaeren*, Luc. XI: 28, hetgeen op deze plaats wel te pas is aangebragt.

„ Daarna bezagen wij het huis van den generaal Coehoorn. Wij hadden ons een fraai lusthuis en tuin voorgesteld; beide zijn echter zeer gering, en volstrekt niet gemeubeleerd, zoodat het niet de moeite waard is, om er naar toe te gaan.

„ Om 10 uur reden wij naar de Lemmer, alwaar wij om 12 uur aankwamen. Het is eene kleine plaats aan zee, waar wij weinig te eten en bijna geen rijtuig konden bekomen. Eindelijk bekwamen wij nog een open, gemeen karretje, waarop ons de wind, daar wij steeds langs de zee reden, zeer lastig was."

Wij verlaten hier onze geleerde reizigers, die verder van de Lemmer, over de Kuinder, Blokzijl en Genemuiden, naar Kampen reden, vervolgens Zwol, Deventer en het Loo bezochten, en, na zich eenigen tijd in Utrecht en in verschillende Hollandsche steden opgehouden te hebben, den 4. Junij naar Engeland overstaken. Den 12. November waren zij weder te Hellevoetsluis, en verlieten eerst den 7. April van het jaar 1711 ons vaderland. In hunne overige zeer lijvige reisaanteekeningen, vindt men hier en daar nog het een en ander, tot Friesland en Friezen betrekkelijk, bij voorbeeld:

II, S. 210. *Bremen.* „Bij de deur van het raadhuis ligt een buitengemeen groote grafsteen, dergelijken ik," zegt von Uffenbach, „in mijn leven zoo groot niet gezien heb. Hij was 10 voet lang, 6 breed en 1 dik. Het was een zwarte, harde steen, er uitziende als een toetssteen, zoo als de goudsmeden gebruiken, uit een stuk, en met eenen klank als van metaal. Het was de lijksteen van Sixtus à Donia, Phrisius (65). In het midden was zijne beeldtenis, aan de beide kanten *fides et spes* (de trouw en hoop). Boven stond de naam van den meester steenhouwer: Pieter Dircks, 1574¼ (te weten, jaar). Het is zonde, dat deze steen, buiten deur liggende, door afslijting zal verdwijnen."

III, S. 277. *Rotterdam.* „De heer van Arkel (een numismaat, door de Uffenbach's bezocht) verzekerde ons, dat de heer Vegelin van Claerbergen, een der gedeputeerde staten, een buitengemeen geleerd man zij, die niet alleen Latijnsche en Grieksche verzen maakte, maar ook in de oude Friesche taal perfect kon schrijven (66)."

III, S. 323. *Rotterdam.* „De heer van Alkemade (de bekende oudheidkundige) toonde ons verder een deel in folio, van 187 bladzijden, met dezen titel: *Taboritae Chronicon, sive historia Frisiae Vorperi à Rinsumageest,*

monachi in Tabor. Op de keerzijde van den titel was, uit de tweede kronijk van Worp van Thabor (in het Nederduitsch geschreven), dit overgeschreven: „*Ipse de se testatur* (hij zelf zegt): *Want ik, die dese chronyck hebbe geschreven, ben in 't closter Tabor geprofessyt, hiedende Worperus van der Gheest, ende eerstmal sub-prior, en daernae procurator, ten laetsten prior.*" Deze kronijk is nog niet uitgegeven, en wordt voor zoo zeldzaam en van zoo veel waarde gehouden, dat er meer dan 100 dukaten voor betaald worden (?!). Zij moet dan ook zeer getrouw en te vertrouwen zijn (67)." Enz.

AANTEEKENINGEN.

(1) Een gedeelte van het door Z. C. von Uffenbach, gedurende zijn verblijf in Friesland, opgeteekende, is voorgelezen in de winteravondvergaderingen van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, van den 30. December 1852 en 20. Januarij 1853. Eenige zeer korte en vlugtige opheldering, voor groote uitbreiding vatbaar, hebben wij gemeend niet te mogen achterwege laten.

(2) De reizen van von Uffenbach worden vermeld door Wassenbergh, in het voorberigt van het IIde deel zijner *Taalkundige bijdragen*, VI, en aangehaald deel I, blz. 180 en 183. Hij zelf is bij Saxii *Onomasticon literarium*, VI, p. 332, vermeld, die echter van zijne *Reisen* zwijgt. Zie verder de aldaar aangehaalde.

(3) *Brieven over Friesland*, door B. G. Niebuhr, in 1808 geschreven, gedrukt in het mengelwerk der *Provinciale Friesche courant*, 1844.

(4) Zie Pertz, *Archiv*, VIII, S. 39.

(5) *Mensonis Altingii vita*, per Ubbonem Emmium, curante A. M. Isinck, Groningae 1728, 4to.

(6) Francfurt und Leipzig 1698, II deelen, 8vo, van 910 en 785 bladzz., belangrijk voor het onderwerp, daarin behandeld, en ook om de vele opschriften, door Benthem, gedurende zijn verblijf in de Nederlanden, in 1686 en 1695, afgeschreven, en daarin opgenomen. Benthem was in 1710 proost en superintendent te Uelsen, waar von Uffenbach hem bezocht. Zie Theil I, S. 457.

(7) Bonifacius put. De oorspronkelijké plaatsen daarover vindt men in *Vita S. Bonifacii archiepiscopi auctore Wille-*

baldo presbytero, bij Pertz, *Monumenta*, I, 352. Een andere bron of put is bij de S. Bonifacius of groote kerk, waarvan ook eene legende bestaat. Vergelijk onze *Koophandel der Friezen*, 1846.

(8) Otto Lambergen (zijn zoon?) werd in 1712 predikant te Reitzum, bij Dockum. Hij was de vader van den Franeker en Groninger hoogleeraar Tiberius Lambergen, † 1763. Zie Columba, *Naamlijst der predikanten der classis van Dockum*, 1766, blz. 170.

(9) Zie over de schrijvers van deze en vele volgende, door von Uffenbach aangehaalde, werken Jöcher, *Gelehrter lexicon*, II vol., Leipzig 1733; Adelung, *Fortsetzung und Ergänzungen davon*, Leipzig 1784, en C. Saxi *Onomasticon literarium*, Traj. ad Rh. 1775—1803, VIII voll.

(10) Ook bij Eekhoff, *Geschiedk. beschrijving van Leeuwarden*, II, blz. 428.

(11) Als zoo even, II, blz. 427.

(12) Hessel Meckama sneuvelde in den slag bij Boxum, den 17. Januarij 1586. Het grafschrift vermeldt ook C. Schotanus, *Beschryvinghe van Friesland*t, blz. 204.

(13) Benthem heeft de volgende grafschriften opgeteekend: In de groote kerk: van Joan Maltesz, mede in den slag van Boxum gesneuveld. In de Galileër kerk: van Gijsbert Aernsma, raadsheer in het hof van Friesland; van Bernh. Furmerius, historieschrijver van Friesland, † 1616; van Albertus Bonnerus, † 1611; van Matthias Thiallenus, † 1600. In de S. Vitus-kerk: van Jacobus Conisius, Dr. Gulielmus Reynerides, Ballingus, Fravia Donia, Dr. Theod. Brunsfeldius, Petrus Tyara, Yvo Joannes, enz.

(14) Ook in den *Tegenw. staat van Friesland*, II, blz. 70. Vergelijk Eekhoff, l. l., II, 16.

(15) Nic. Blancardus, phil. et med. Dr., geschiedschrijver der staten van Zeeland, hoogleeraar in de Grieksche taal, † 1703. Zie over dezen en volgende hoogleeraars Vriemoet, *Athenae Frisiacae*, 1758; de Wal, *Oratio de claris Frisiae jureconsultis*.

(16) Dr. Joh. van der Waeyen, de oude, een zeer twistziek

hoogleeraar in de godgeleerdheid, tegenstander van Balth. Bekker, blijkens zijn boek: *De betoverde wereld van D. Balth. Bekker onderzogt en wederlegt*, Franeker 1693, 4to. Vergelijk Benthem, II, S. 303—307. Stierf in 1701.

(17) Seb. Schelkens, hoogleeraar in de regtsgeleerdheid. Zijn licht werd verduisterd door dat van zijne collega's Ulrich Huber, Gerard Noodt, Antonie Schulting en Zacharias Huber. † 1700.

(18) Bernardus Fullenius, hoogleeraar in de wiskunde, bevelhebber der 120 vrijwillige Franeker schutters, in 1672 uitgetrokken. Zie Mr. A. Telting, in *De vrije Fries*, I, blz. 75. Hij was een zwager van den grooten Coehoorn, en een vriend van C. Huygens. † 1707.

(19) Antonie Schulting, schrijver van het beroemde werk: *Jurisprudentia vetus Antejustineanea*. † 1733.

(20) Caspar de Monconys, een Fransch geneesheer, gaf verschillende reizen door Europa, Klein-Azië en Egypte, in het licht. † 1665.

(21) Henricus Antonides van der Linden, s. s. theol. doctor, de zelfde als Henr. Antonius Nardenus, als geboortig van Naarden. Verbannen door Alva, en aan den moord van Naarden, waarbij vele zijner bloedverwanten omkwamen, ontsnapt, werd hij in 1585 hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de toen opgerigt wordende Franeker hoogeschool, die hij den 29. Julij van dat jaar, door eene redevoering, in antwoord op die, door Abelus Franckena, in naam der staten van Friesland, gehouden, mede inwijdde, gelijk hij zulks den 13. Februarij 1587 het akademiegebouw deed. † 1614.

(22) Petrus Latané, een refugié, hoogleeraar in de genees- en kruidkunde. † 1726.

(23) Joannes van der Waeijen, de jonge, hoogleeraar in de godgeleerdheid, en akademieprediker. † 1716.

(24) Zie J. G. de Crane, *Oratio de Joanne Mauritio Nassaviae principe cognomine Americano* (Maurits van Brazilië), 1816, p. 12, 18, 23, 33, 34, en *De vrije Fries*, II, blz. 342—346.

(25) Zie *Willem Loré*, door Mr. J. W. de Crane en W. Eekhoff, Franeker 1835. Hij was de ontwerper van de over-

dijking van het Dockummer diep en de nieuwe zijlen bij Engwierum, van den Koudummer slaperdijk, en de sluizen te en bij Galamadammen, van den slaperdijk bij Surig, enz. Stierf als buitengewoon hoogleeraar in de wiskunde, den 22. Mei 1744.

(26) Campegius Vitringa, eerst hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal, daarna in de godgeleerdheid en kerkelijke geschiedenis. Hij gaf vele geschriften uit, en verwierf zich, ook in het buitenland, eenen grooten naam, die vele, vooral Hongaarsche, jongelieden naar Franeker ter studie uitlokte. Ofschoon een zachtzinnig man, leefde hij in twist met Rheinferd, zijn ambtgenoot, over een zeer belangrijk (!) onderwerp, blijkens hunne geschriften: *De decem-viris otiosis ad sacra necessaria veteris synagogae curanda deputatis etc.* Zie daarover Vriemoet, p. 615, 619, 647, en Benthem, I, S. 100—102, die hem (zie II, S. 308) twee malen, in 1686 en 1695, hoorde, en hoogschatte. Hij stierf den 31. Maart 1722. Over zijnen vader, Horatius Vitringa, zie de Crane, *Letteren geschiedk. verzameling*, Leeuwarden 1841, blz. 61—74.

(27) Ludolf Kusterus, een criticus, uit het graafschap Lippe, had eene zeer avontuurlijke loopbaan, tot dat hij in Berlijn hoogleeraar werd. Zich wanende miskend te zien, verliet hij in stilte Berlijn, en trok weder naar Holland (von Uffenbach bezocht hem te Amsterdam, Th. III, S. 646), en ook daar niet naar zijnen zin teregt kunnende komen, besloot hij van godsdienst te veranderen, kreeg daarop een jaargeld van 2000 livres van den koning van Frankrijk, en werd buitengewoon lid van de Académie des Inscriptions. Hij heeft vele geschriften uitgegeven. Vergelijk Jocher, in voce.

(28) Zacharias Huber, de beroemde zoon van zijnen nog beroemder vader, Ulrich. (Over dezen laatsten zie ook Benthem, II, S. 309—316.) † 1732.

(29) Joh. Lemonon, een Franschman, geboren te Pons de Vesle, 1653. † 1733.

(30) Jac. Rhenferd, een Duitscher, hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal, sedert 1682. Hij schijnt met zich zelven nog al ingenomen te zijn geweest. Zie een voorbeeld bij Vriemoet, l. l., p. 645, 646. Hij was reeds sukkelende in 1710, en stierf den

7. November 1712. Benthem bezocht hem in 1695. Zie l. l., II, p. 321, 322.

(31) C. van Beughem, een boekbeschrijver, gaf uit eene *Bibliographia juridica et politica*, 1680; later eene *Bibliographia historica, chronologica et geographica*, 1685—1710, III voll.

(32) Joh. Leop. Emanuel Colerus, s. min. cand., een stiefzoon van den vroeger vermelden hoogleeraar Joh. Lemonon. Zie Vriemoet, l. l., p. 896 en 691. Hij was eerst bibliothecaris te Franeker, 1703—1712, later predikant te Firdgum en Raard, 1712—1721. te Wanswerd en Jeslum, 1733—1735, en toen verroepen naar Burgwerd. Hij leefde nog in 1766, en verrigtte alstoen, over de 85 jaren oud zijnde, nog de volle dienst te Burgwerd. Zie W. Columba, *Naamlijst der classis van Dockum*, 1766, blz. 196 en 101.

(33) Blz. 342 staat abusief (34). Dominicus Carolus ab Unia, dat is, Douwe Carel van Unia, grietman van Tietjerksteradeel, 1669, lid van het collegie van gedeputeerden in 1683. † 1708. Zie van Sminia, *Nieuwe naamlijst der grietmannen*, blz. 135.

(34) Blz. 342 staat abusief (35). Petrus Petri Oldaeus, oudburgemeester van Harlingen, gedeputeerde als Unia in 1683.

(35) Canis Scaliger, de oude Scaliger (Julius Caesar). Die *hondsche* bijnaam had hij, omdat hij in zijne schriften zoo scherp was.

(36) Jac. Oiselius, hoogleeraar in de regten, te Groningen, † 1686. Hij liet eene boekerij van 12000 stuks boeken na.

(37) Gabriël Naudaeus, een in zijnen tijd beroemd lijfarts, geboren 1600, te Parijs, † 1653, als bibliothecaris van koningin Christina van Zweden.

(38) Nic. Gürtlerus, hoogleeraar in de godgeleerdheid, sedert den 6. October 1707. Reeds sukkelend ten tijde van von Uffenbach's bezoek, stierf hij den 28. September 1711.

(39) Gilbert Burnet, de bekende Engelsche dr. in de godgeleerdheid, deed in 1685 eene reis op het vaste land, en gaf later daarover brieven uit.

(40) Willem Coetier, geboren in 1647, in 1672 hoogleeraar te Harderwijk, † 1723.

(41) Gysbertus de Cuperus, burgemeester te Deventer, beroemd oudheidkundige, medelid van de Académie des Inscriptions, geb. 1644, † 2 November 1716. Zie von Uffenbach's bezoek bij hem, Th. II, S. 385 ff. Zijne geschriften hebben nog waarde.

(42) De Wilde, beroemd penningverzamelaar te Amsterdam, gaf in 1692 zijne *Selecta numismata antiqua* uit. Von Uffenbach bezocht hem, zie Theil III, S. 630—638.

(43) Molesworth, Engelsch afgezant in Denemarken, 1692—1694. Zijne *Mémoires*, ook later onder den titel van *État du royaume de Danemarck, tel qu'il étoit en* 1692 gedrukt, waren grievend voor dat land.

(44) Franciscus Junius te Bolsward. Zie J. H. Halbertsma, *Hulde aan Gysbert Japiks*, II, blz. 398; de Crane, *Oratio de Vossiorum Juniorumque familia*, 1821, p. 79.

(45) Lamb. Bos, hoogleeraar in de Grieksche taal, gaf onderscheidene geschriften uit. Nog bekend zijn zijne *Ellipses Graecae*, meermalen herdrukt. † 1717.

(46) Henr. Phil. de Hautecour, hoogleeraar in de godgeleerdheid, een zachtzinnig man, † 1715. Vergel. Benthem, II, S. 324.

(47) Jo. Regius, hoogleeraar in de wijsbegeerte, † 1738, was tevens geneesheer. Hij verschilde zeer in gevoelen met zijnen ambtgenoot R. Andela. Vriemoet, l. l., p. 733.

(48) Dom. Balk. hoogleeraar in de regten, gedurende 41 jaren, † 1750, had het lot van Schelkens (zie boven n°. 16), daar hij Z. Huber, Ant. Schulting, Westenberg, Heineccius, Wieling, d'Arnaud en Trotz, tot collega's had.

(49) W. W. Muys, eens hoogleeraar in de wis-, en daarna in de genees-, schei- en kruidkunde, † 1744.

(50) R. Andela, hoogleeraar in de wijsbegeerte en godgeleerdheid, een groot tegenstander van Balth. Bekker, blijkens zijne *Beantwoording*, 2 brieven, 1693; *De uiterste verlegenheid* (!) *van dr. B. Bekker*, 1696; *Gantsch disperate en verloren saake* (!) *van dr. B. Bekker*, enz. † 1727.

(51) Graaf Carlson, te Beetgum. Het *Stamboek van den Friesschen adel*, van de heeren van Halmael en de Haan Hettema, I, blz. 341, noemt hem: Gustaaf Carlson, graaf thoe Rewinge.

Zie aldaar ook aant. 22, II, blz. 227. Door zijn huwelijk met Isabella Susanna barones thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (op het Ameland, 13 September 1685) bleef hij in Friesland. Hij heeft te Leeuwarden gewoond in het huis, thans door den raadsheer Mr. W. W. Buma, over het collegie, bewoond. Zekere Gottlieb Stolle, een Duitsch geleerde, bezocht in 1703 Friesland. In diens journaal (zie *Allgemeines Zeitschrift für Geschichte*, Berlin 1847, Bd. VII, Heft 6, en *Berigten van het Historisch Gezelschap te Utrecht*, I, 2, blz. 17) leest men ook, dat destijds in Leeuwarden een natuurlijke zoon van Karel Gustaaf van Zweden, graaf Carlson genaamd, leefde. Volgens zeggen van Peter Yvon (het hoofd der Labadisten kerk te Wieuwert), bezat deze graaf eene bibliotheek van 12,000 banden, had in Straatsburg gestudeerd, was zeer bedreven in de letterkunde en wetenschappen, bezat een voortreffelijk geheugen, en rekende het zich tot eer, wanneer vreemden hem kwamen bezoeken, zijne boekerij bezagen, en met hem redetwistten. Hij sprak daarbij Latijn en vele levende talen; maar kwam zeer zelden in de kerk. Hij overleed 1 Januarij 1708, oud 58 jaar.

(52) Vergelijk de Latijnsche en Nederduitsche opschriften bij Winsemius, *Chronyck van Vrieslandt*, fol. 588, alwaar tevens eene afbeelding is te vinden.

(53) Georg van Espelbach, drost van Harlingen en grietman van Barradeel, † 25 Maart 1575. Zie verder van Sminia, *Naamlijst*, blz. 205, 206.

(54) Joh. Hilarides. Het leven van dezen geleerden en zonderlingen man schuilt nog in het duister. Von Uffenbach, S. 327, zegt, dat hij te Hindeloopen is geboren: en het daarop volgende verhaal van zijne wandeling van Hindeloopen naar Molkwerum, zijn gedicht in het Hindelooper dialect, ook door von Uffenbach vermeld, en zijn klein kronijkje in de Hindelooper taal, door Gabbema, in zijne *Geschiedenis der watervloeden*, blz. 276, 304, 317, aangehaald, bevestigen dit. Maar hij zelf teekent zich (terwijl hij (1701) in Bolsward woonde) onder een vers, voor Gabbema's *Verhaal van de stad Leeuwarden*, „ Joh. Hilarides, een Liewerder." Von Uffenbach vergist zich echter

*

met hem, S. 326, ten tijde dat Benthem (1686 en 1695) in Friesland was, te Workum conrector te doen zijn. In 1695 althans was hij zulks te Dockum, en hield er tevens eene boekverkoopers en uitgevers affaire op na. Het beruchte *Uithangbord*, gevoegd achter *Phaedrus spreekende beesten*, is daartoe ten bewijze. Men zie over die historie de Crane, *Letter- en geschiedk. verzameling*, blz. 38—40. Benthem, l. l., II, S. 325, zegt ook niet te *Workum*, maar „zu *Dockum*, der Herr Joan. Hilarides, welcher ein guter Poet ist, und am Säuberung der Niederländischen Sprache arbeitet, wie er dan auch des Phaedri *Fabulae* in Niederländische Reime gebracht hat." Hiervan verscheen de eerste druk te Franeker, in 1694. Zie de Crane, l. l., blz. 39. Reeds vroeger, in 1686, had hij te Leeuwarden eene vertaling der levens van Nepos uitgegeven. In 1701 tot 1710 is hij te Bolsward. Blijkens zijne onderteekening: een Liewerder, en het verhaal, bij von Uffenbach, S. 329, dat zijne dochter met teekenen veel geld *te Leeuwarden* verdiend had, zoude men toch moeten opmaken, dat hij aldaar ook eenigen tijd gewoond heeft. In 1705 gaf hij te Franeker zijne *Gronden der Nederduitsche taal* uit. In 1718 het *Friesche doolhoff*, *het berugte dorp Molkwerum*, *gemeeten en geteekend*. Hoe hoog hij G. Japiks schatte, blijkt uit het onderschrift van diens portret (1687). Was zulks door zijne zorg in koper gestoken, gelijk hij (zie von Uffenbach, II, 335) voornemens was zulks met de afbeelding van den Bolswarder fraaijen predikstoel te doen? Zijne bemoeijingen met de bekende en uitstekende kaart van Friesland, met den steenen man, van 1706, vermeldt von Uffenbach, II, S. 330.

(55) *Conscriptio exulum etc.* Het Friesch Genootschap bezit twee exemplaren van dit handschrift. In beide zijn de wapens slecht geteekend en gekleurd. Zie *Catalogus der Boekerij*, blz. 74, n°. 10 en 11, en over Rennert Solcama, grietman van Ooststellingwerf, van Sminia, l. l., blz. 329. Von Uffenbach vergist zich: de *exules*, ballingen, waren integendeel de Spaansch-gezinden.

(56) Joh. ab Heerma. Is dit Johan van Walta, genaamd van Herema, † (denkelijk) 23 Januarij 1544, gehuwd aan Syts Gos-

licksd. van Juwinga of Jongema, † 1571, volgens het *Stamboek*, I, blz. 195 en II? Zie ook van Sminia, l. l., blz. 268. Zijne vrouw zoude dan niet in 1571, maar in 1563, overleden zijn.

(57) Hadrianus à Velsen. Zie *Stamboek*, II, 277.

(58) Inthiema, 1650. De stichter van de waag te Workum. Frederik van Inthiema, de oude? Zie *Stamboek*, I, blz. 238.

(59) Domna. Tjallingius Domna, beroepen naar Workum van Dronrijp, in 1684, emeritus geworden 1726, † 9 Junij 1728, oud 75 jaar; zie H. Grevenstein, *Naaml. der pred. der classis van Bolsward en Workum*, 1751, blz. 13.

(60) Reinold ab Inthiema. Zie *Stamboek*, I, blz. 329, en II, blz. 154, n°. 33. Frederik ab Inthiema, de jonge. Zie *Stamboek*, I, blz. 129, en II, 154, n°. 28.

(61) Zie het *Friesche doolhoff*, in aant. n°. 52.

(62) Coehoorn's tombe. Deze is in plaat gebragt door J. E. Marcus, in 1819, op last der heeren officieren van de genie.

(63) Amelia van Coehoorn en Martinus van Scheltinga. Zie *Stamboek*, I, blz. 321, II, blz. 219, n°. 19, van Sminia, blz. 340.

(64) Hendrik van Wyckel. Zie *Stamboek*, I, blz. 410, en II, blz. 284, n°. 28, van Sminia, blz. 382.

(65) Sixtus à Donia. In het *Stamboek* niet te vinden.

(66) Hessel Vegilin van Claerbergen, † 1715, te Leiden. Zie van Sminia, blz. 332, *Stamboek*, I, blz 392, II, 272 (1). De aldaar aangehaalde gedenkpenning bestaat nog. Eene afteekening er van is bij het Friesch Genootschap voorhanden.

(67) Een ander handschrift van de kronijk van Worp van Thabor vond von Uffenbach in de openbare boekerij van de stad Amsterdam, zie Theil III, S. 596, alwaar hij het aldus beschrijft (vergelijk *Verslag van eenige handschriften dier kronijk*, door Dr. J. G. Ottema, in *De vrije Fries*, III, blz. 105—125, vooral blz. 111, en de kronijk zelve, libri III priores Latine 1847, IVde boek in het Nederduitsch, 1850, beide door den zelfden uitgegeven): „ Een deel, folio, op papier geschreven, een duim dik: *Catal.* p. 100, n°. XV. *Vorperius*, *De rebus Frisicis*. Het werk bestaat uit vijf boeken, waarvan de drie eerste in het Latijn, de twee laatste in het Nederduitsch. L. I.

De situ, quantitate et qualitate terrae Phrysiae. II. *Tractans et docens quando et per quos Christiana religio praedicata sit in Phrysia.* Lib. III. *De exordio comitatus Hollandiae.* Het einde van dit boek luidt: „ *magno sui exercitus damno,*" (Cap. XLIV, p. 192—194, ontbreekt dus.) Daarop volgt: *Whie dat hertog Albert van Sassen eerst in Brabant ende Holland is gecomen, ende deur wat oorsaeke Co. Maj.* (d. i.: Coninglijke Maj.) *hem Vrieslandt heeft gegeven.* Het begin luidt: „ *Hertog Albert van Sassen waes marcgraef van Myssen und landtgraef van Duringen, hertog Frederic van Sassen jongste zoone* enz." Dit beslaat 15 bladen. Op het midden van het 15de blad staat: „ *Finis libri quarti chronicorum Vorperi* (niet *Vorperii*, zoo als in den catalogus staat)." Daarop volgt het vijfde boek: *Dat hertog Albert van Sassen met hertog Henrik, zyn zoone, eerst in Vriesland is gecomen, unde in allen steeden is gehuldiget.* Het begin luidt: „ *Int jaer ons Heeren* 1499, *hondert jaer darna dat hertog Albert etc.*" Op het einde van dit laatste boek bevinden zich 12 bladzijden, die verkeerd zijn ingebonden, en tot het 2de boek, te weten van het midden van cap. 16 tot aan het laatste of 34ste hoofdstuk van het 2de boek behooren." Von Uffenbach oordeelt ten slotte, dat dit werk verdiende gedrukt te worden, gelijk dan ook met de vier eerste boeken heeft plaats gehad. Een later bezoeker van die bibliotheek te Amsterdam, in 1839, Dr. Ludw. Bethman (Pertz, *Archiv*, VIII, S. 579), vond aldaar waarschijnlijk het zelfde handschrift, en merkt daarbij op, dat het vijfde boek tot 1509 loopt, en dat slechts dit handschrift en dat op het archief te Groningen zulks bevat.

*

DRUKFOUTEN. Blz. 309, reg. 2 v. b., staat: 1710, lees: 1718.
» 367, » 12 v. o., » Item, » Hem.
» » » 7 v. o., » Martiis, » Martias.

ALGEMEENE INHOUD

VAN DE

EERSTE SERIE

VAN HET

TIJDSCHRIFT: DE VRIJE FRIES,

BEVATTENDE DEEL I—VI.

EERSTE DEEL.

Blz.

Over eene nederzetting of volkplanting der Friesen in *Zwitserland*, benevens eenige aanmerkingen over den tocht der Friesen naar *Rome*. Door wijlen Mr. F. BINKES 1

JAN BONGA. 1580. Door J. D. ANKRINGA . . . 64

Brief van GOSLIK COLONNA, Hopman over eene compagnie Franeker burgers, aan de Magistraat der stad *Franeker*. Medegedeeld door Mr. A. TELTING 70

SUFFRIDUS PETRUS, en niet SUFFRIDUS PETRI . . 76

Aanstelling van SUFFRIDUS PETRUS tot Historieschrijver van *Friesland* 78

Eene lijst en korte opheldering van eenige Friesche woorden, spreekwijzen en spreekwoorden. Door R. POSTHUMUS 83, 233

Herinneringen van MARTENA-huis te *Franeker*. Door Mr. J. W. DE CRANE 93

Blz.

Gedachten bij het lezen van het *Idioticon Frisicum, of woordenboek van bijzonder in Friesland gebruikelijke woorden en spreekwijzen*, door Ev. WASSENBERGH. Van Jr. Mr. M. HETTEMA 164

Proeve van de taal, zoo als dezelve op het eiland *Schiermonnikoog* gesproken wordt. Door R. POSTHUMUS 188

Het aloud geslacht MARTENA, in genealogisch overzigt voorgesteld. Door Mr. J. W. DE CRANE . . 189

De reedryder. Door J. G. VAN BLOM 249

Wat kan niet een scheidteeken te weeg brengen! Door Mr. U. A. EVERTSZ 251

Penningkunde. Door Mr. A. DEKETH 257

Hoe dae Fresen toe fridom koemen. Medegedeeld en vertaald door Jr. Mr. M. HETTEMA 263

Mr. J. W. DE CRANE aan de lezers van beide zijne verhandelingen: *Herinneringen van Martena-huis* en *het aloud geslacht* MARTENA 277

De lof van het landelijk leven. HORATIUS, *Epod.* II. In het Oud-Friesch overgebragt door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA. Met de Nederduitsche vertaling van Mr. A. VAN HALMAEL Jr. 296

Vermaecklijck sotte-clucht van een Advocaet ende een Boer, op 't plat Friesch. Medegedeeld door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 302

Geschiedkundige beschrijving van eene zilveren medaille of Frieschen gelegenheidspenning voor MICHIEL HÖGELCKO. Door W. EEKHOFF 321

Beschrijving van een oud sigillum secretum der stad *Leeuwarden*. Door Mr. A. TELTING 342

Het geslacht AEBBINGA te *Hijum* en *Hallum*. Door Jr. Mr. H. BAERDT VAN SMINIA 345

Helgolandsch. Door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 356

TWEEDE DEEL.

Blz.

Angel-Saksische bezweringsformulieren. Toegelicht door Mr. A. TELTING 1

Verkort verslag aan het Provinciaal Friesch Genootschap, wegens gevondene geschiedkundige stukken, op twee wetenschappelijke reizen door ons vaderland. Van W. EEKHOFF 10

Afschriften van de Friesche charters, door W. EEKHOFF, in het Archief der stad *Utrecht*, gekopiëerd, met afbeeldingen van derzelver zegels 24

Iets, betrekkelijk die afgebeelde zegels (Door Mr. A. TELTING.) 32

Proeve van het harmonische in de Friesche dichtkunst. Door J. G. VAN BLOM 37

Over de dagverdeeling der oude Scandinaviërs. Door FINN MAGNUSSEN, vertaald door J. H. BEHRNS . 58

Eene lijst en korte opheldering van eenige Friesche woorden, spreekwijzen en spreekwoorden. Door R. POSTHUMUS (*vervolg*) 93

Chronijkje van *Friesland*. Door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 117

De kerk te *Terkaple* van binnen, den 3 September 1840 opgenomen door Mr. A. VAN HALMAEL Jr. en Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 130

Noord-Nederland en de kruistogten. Schetsen van het aandeel der Noord-Nederlanders en, in het bijzonder, der Friezen aan dezelven, volgens de berigten van ooggetuigen en tijdgenooten. Door Mr. J. DIRKS 135, 223

Beschrijving van een zeldzaam voorkomend werkje van JOHANNES BOGERMAN, Predikant te *Leeuwarden*. Door Dr. J. G. OTTEMA 215

Bijdrage van Mr. DAAM FOCKEMA, over den geschiedschrijver CORNELIUS TACITUS 332

Blz.

Iets over JOHAN MAURITS VAN NASSAU. Door J. VAN LEEUWEN 342

Bladvulling. Door Mr. J. DIRKS 347

Verslag omtrent drie handschriften, aangekocht uit de boekverzameling van wijlen den Hoogleeraar VAN EERDE, en thans bij het Provinciaal Friesch Genootschap berustende. Door Mr. U. A. EVERTSZ 349

Over het leven van SUFFRIDUS PETRUS, Leovardiensis. Voorgelezen door Dr. J. G. OTTEMA . . . 413

Scholae Leovardiensis, s. Collegii Nationalis Collegarum Leovardiensium, in inclyta academia Franequerana, leges. Medegedeeld door W. EEKHOFF 472

DERDE DEEL.

Grafsteen van eenen Frieschen ruiter, gevonden in *Engeland*. Door Dr. C. LEEMANS 1

Bijdragen tot de Penningkunde van *Friesland*. N°. 1 en 2. Door Mr. J. DIRKS 21

Overzicht over de Rune-literatuur. Door Jhr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 67

Bladvulling. Door Mr. J. DIRKS 103

Verslag van Dr. J. G. OTTEMA, over eenige handschriften der chronijk van WORP VAN THABOR . . 105

Request van SAEPCK VAN DONIA. 1524. Door J. VAN LEEUWEN 150

Iets over de grammaticale beoefening der Friesche taal in haren geheelen omvang. Door Mr. A. TELTING 158

Naschrift 193

SJOLLE KRAMER en TETJEN 194

Eene lijst en korte opheldering van eenige Friesche woorden, spreekwijzen en spreekwoorden. Door R. POSTHUMUS (*vervolg*) 200

Blz.

Accurata descriptio perigrinationis in *Terram Sanctam* (Bedevaert nae dat *H. Landt*, door H. VAN MARTENA en anderen). Uitgegeven door J. VAN LEEUWEN 219

Herinnering aan SICCO VAN GOSLINGA, als krijgs- en staatsman. Door J. VAN LEEUWEN 277

Bijlagen 300

Iets over de verschillende uitgaven der *Frisia*, van MARTINUS HAMCONIUS. Door Mr. J. DIRKS . . 315

Verthoninge der Coninghen, Bisschoppen, Princen, Potestaten, Heeren ende Graven van *Vrieslant*, met de gedenckweerdichste saecken van haer, soo buiten als binnen slants gedaen, van aenbegin tot den jaere MDCXVII, door MARTINUM HAMCONIUM. Op nieuw uitgegeven onder toezigt van Jhr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 332

De graftombe van VIGLIUS AB AYTTA, in de St. Bavo-kerk te *Gent*, en zijne betrekking tot deze kerk. Door Mr. J. DIRKS 411

Giftbrief van Keizer KAREL V aan VIGLIUS AB AYTTA, 1 Maart 1544 421

VIERDE DEEL.

WOBBEL fen *Smelle-Ie*. Door J. G. VAN BLOM . . 1

Bijdrage van Mr. DAAM FOCKEMA, over de grenzen van *Friesland*, in onderscheidene tijdvakken . . . 20

Bijdragen tot de munt- en penningkunde van *Friesland*. Door Mr. J. DIRKS (*vervolg*) . . . 34, 321

Maatschappelijke toestand, regts- en verdedigingswezen, van het vroegere *Friesland*. Door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 70

Eene lijst en korte opheldering van eenige Friesche

Blz.

woorden, spreekwijzen en spreekwoorden. Door R. POSTHUMUS (*vervolg*) 94, 306
Over den loop der rivieren door het land der Friezen en Batavieren, in het Romeinsche tijdperk. Door Dr. J. G. OTTEMA. *Met eene kaart* 105
Redevoering over het ontstaan der *Zuiderzee*. Door Dr. J. G. OTTEMA. *Met eene kaart* 183
Voorlezing van Mr. DAAM FOCKEMA, over de vorming van de *Zuiderzee* 215
Dichterlijke brief van JANCKO DOUWEMA, Friesch edelman. Door G. T. N. SURINGAR 225
Bijdrage van Mr. DAAM FOCKEMA, over de watertogten der Romeinen door *Friesland*, en dezer invloed op den waterstaat aldaar 243
Wat zijn de zeven zeelanden van *Friesland?* Door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 254
Bijdrage over de afkomst van ERNST WILLEM HIGT. Door Mr. DAAM FOCKEMA 265
De Godsoordeelen in *Friesland*. Door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 269
Het voordeel, hetwelk de Friezen trokken uit de overheersching van ALBRECHT van *Saxen*. Door J. D. ANKRINGA 379
Ljæcht. Door J. G. VAN BLOM 398
Brief van den Heer Mr. J. C. W. LE JEUNE aan den Heer Dr. J. G. OTTEMA 400
Antwoord van den Heer Dr. J. G. OTTEMA aan den Heer Mr. J. C. W. LE JEUNE 411

VIJFDE DEEL.

Opgraving en bewaring van oudheden. Door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 1

Blz.

Berigt omtrent eene muurschildering in de Sint Martens-kerk te *Bolsward*. Door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 22

De togten der Friezen, onder KAREL *den Groote*, tegen de Wilten en Avaren, in de jaren 789 en 791. Door Mr. J. DIRKS 29

De Friezen voor *Aken*, in 1248. Door Mr. J. DIRKS 53

Verslag over eenige handschriften der chronijk van WORP van *Thabor*. Door Dr. J. G. OTTEMA (*vervolg*) 71

Hulde aan EISE EISINGA. Door J. VAN LEEUWEN . 86

RADBOUT *de Eerste*, in zijne afkeerigheid van het Christendom, beschouwd als de vertegenwoordiger van het Friesche volk. Door A. WINKLER PRINS 97

Eenige mededeelingen omtrent JOACHIM HOPPERUS, en de briefwisseling tusschen hem en VIGLIUS AB AYTTA. Door Mr. J. H. BEUCKER ANDREAE . . 121

Herinnering aan ULBE AYLVA VAN BURMANIA. Door J. VAN LEEUWEN 144

Beschouwing van den bouwtrant van eenige kerken in *Friesland*. Door Jr. Mr. EYCK TOT ZUILICHEM. 163

Bijdragen tot de munt- en penningkunde van *Friesland*. Door Mr. J. DIRKS (*vervolg*) 171

Verhandeling over de benaming van Vrije Friezen. Door L. H. W. VAN AYLVA Baron RENGERS . . 193

Het verraad, door JACOB DONKER aan eenige Friesche edelen gepleegd, in het jaar 1567. Door Mr. C. M. A. SIMON VAN DER AA 226

Herinnering aan het geslacht SIRTEMA VAN GROVESTINS. Door J. VAN LEEUWEN 232

Journaal van de coursen, gedaan in de laatste campagne, anno 1712, door den Heer Lieutenant Generaal VAN GROVESTINS 256

Blz.
Over den St. Maartens-steen te *Bolsward*. Door Dr. L. J. F. JANSSEN 277
Levensberigt van AGGAEUS ALBADA. Door Jr. Mr. M. DE HAAN HETTEMA 313
Het Hunebed te *Rijs*, in *Gaasterland*. Door Dr. L. J. F. JANSSEN 338
De gildehoren en het Grootveerschippers gild te *Harlingen* 351
Drinkhoren van het St. Antonis-gild 360
De Generaal HANS WILLEM Baron VAN AYLVA en zijn geslacht. Door J. VAN LEEUWEN 361

ZESDE DEEL.

Bijdragen tot de munt- en penningkunde van *Friesland*. Door Mr. J. DIRKS (*vervolg*) 1
Het geslacht ARNOLDI. Door J. VAN LEEUWEN . . 57
Voorlezing betrekkelijk den giftbrief van Keizer LODEWIJK *den Vromen*, van het jaar 839. Door Mr. D. FOCKEMA 117
Voorlezing over de zinnebeelden in den gevel der voormalige Kanselarij, te *Leeuwarden*. Door Mr. D. FOCKEMA 124
Voorlezing over een handschrift van GERRIT HESMAN, behelzende aanteekeningen van gebeurtenissen, te *Dockum* voorgevallen. Door Mr. D. FOCKEMA . 127
Beschrijving van de Waalsche furie te *Dockum*, in het jaar 1572, door HENDRIK BRA. Uit het Latijn vertaald, door J. G. O. 131
Algemeene kritische aanmerkingen over het eerste boek van KRANTZII *Saxonia*, en bijzonder tot de Friesche geschiedenis betrekkelijk. Door Mr. D. FOCKEMA 153

Blz.

Nog iets over het Hunebed te *Rijs*, in *Gaasterland*. Door Dr. L. J. F. JANSSEN 161

Wat blijft er nog te verrigten over voor het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde? Door Mr. J. DIRKS 164

Wat heeft KAREL *de Stoute* gedaan, om *Friesland* onder zijn beheer te krijgen? Door J. D. ANKRINGA 186

KAREL *de Stoute* wordt, vastgevroren aan het ijs, in een moeras gevonden, bij *Nancy*. Door J. D. ANKRINGA 195

Aanteekeningen omtrent den grafkelder te *Wieuwerd*, en de natuurlijke mummiën, daarin voorhanden. Door Dr. J. LEDDER 201

Voorlezing over LUDGER, en zijne verdiensten met betrekking tot de vestiging en uitbreiding des Christendoms in *Friesland*. Door J. H. VAN IJSSEL 253

Voorlezing over het leven van Mr. A. VAN HALMAEL Jr. en zijne verdiensten omtrent de geschiedenis en letterkunde van *Friesland*. Door W. EEKHOFF . . 270

Bladvulling. Door Mr. J. DIRKS 300

Aanteekeningen van Z. C. VON UFFENBACH, gedurende zijn verblijf in *Friesland* in 1710. Medegedeeld door Mr. J. DIRKS 305

F. S.
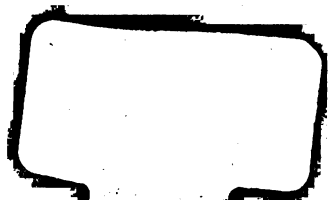
MAY 21 1936